

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

1976

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

VED
DORRIT ANDERSEN, KNUD FANØ OG G. JAPSEN

1976

Tryk : P. J. Schmidts Bogtrykkeri, Vojens

INDHOLD

Arkivar <i>Jørgen Witte</i> : Den Slesvigske Forening 1849–52.	
Et supplement	side 5– 12
Fhv. rektor, dr. phil. <i>N. H. Jacobsen</i> : Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling 1864–1920	– 13– 88
Sparekassedirektør <i>H. P. Jensen</i> : Fra dyrlæge Rasmus Bjorholms praksis	– 89– 95
Gårdejer <i>Troels Refslund Poulsen</i> : Minder fra drengeårene på Skovgård og i Åbenrå	– 96–114
Lektor, dr. phil. <i>G. Japsen</i> : Politiske breve fra Thomas Ries	– 115–165
Cand. phil. <i>Carsten Mogensen</i> : Overborgmester Sievers' fald 1936 ..	– 166–191
<i>Anmeldelser:</i>	
<i>Henrik Fangel</i> : Haderslev bys historie 1800–1945, bind 1 (ved lektor, dr. phil. <i>G. Japsen</i>)	– 192–195
<i>Ingwer Ernst Momsen</i> : Die allgemeinen Volkszählungen in Schleswig-Holstein in dänischer Zeit (1769–1860) (ved arkivar <i>Michael Hertz</i>)	– 195–198
<i>Dieter Pust</i> : Politische Sozialgeschichte der Stadt Flensburg (ved arkivar <i>Dorrit Andersen</i>)	– 198–200
<i>Ove Hornby</i> : Striden om Filialen og <i>Hans Erik Hansen</i> : Union Bank 1875–1975 (ved direktør <i>Poul Andersen</i>)	– 200–203
Handwerkskammer Flensburg 1900 bis 1975 (ved erhvervsrådssekretær <i>P. Groth Bruun</i>)	– 203–206
<i>Jens Christian Forman</i> : Den internationale Kommissions neutraliseringsforanstaltninger ved folkeafstemningen i Sønderjylland 1920 (ved arkivar <i>Dorrit Andersen</i>)	– 206–207
<i>Johan Peter Noack</i> : Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen (ved cand. phil. <i>Bjørn Rosengreen</i>)	– 208–214
<i>Anders Ture Lindstrøm</i> : Landet Slesvig-Holstens politiske historie i hovedtræk 1945–1954 (ved højesteretsdommer <i>Frants Thygesen</i>) ..	– 214–218
<i>Andreas Gayk</i> und seine Zeit 1893–1954 (ved cand. phil. <i>Anders Ture Lindstrøm</i>)	– 218–220
<i>Harboe Kardel</i> : Grenzlandmelodie in Dur und Moll (ved redaktør <i>Eskild Bram</i>)	– 221–223

<i>Niels Bøgh Andersen: Feltdegn fra Harreslev Mark (ved redaktør Morten Kamphövener)</i>	– 223–225
<i>Peter Beck: Ung mand fra Sundeved (ved redaktør Morten Kamphövener)</i>	– 225–227
<i>Bognyt (ved arkivar Dorrit Andersen og rektor Knud Fanø)</i>	– 228–234
<i>Noter og nyt: Søren Nissen – Landsarkivet – Historiske Samlinger for Sønderjylland – Studieafdelingen – Haderslev museum – Åbenrå museum – Museet på Sønderborg slot – Tønder museum – Sønderjyllands Kunstmuseum – Kunstmuseet Holmen – Kolstrupgård – Historisk forening for Gråsten – Den store Egnsvandring 1975 – Amtskredsens arbejde</i>	– 235–255
<i>Årsberetning og regnskab 1975–76 (ved landsarkivar Peter Kr. Iversen og fhv. direktør Hugo Lildholdt)</i>	– 256–262
<i>Tillæg til medlemsfortegnelsen</i>	– 263–264
<i>Fortegnelse over medlemmer af amtsudvalgene og tillidsmænd</i>	– 264–270

Den Slesvigske Forening 1849-52

Et supplement

Af *Jørgen Witte*

Sønderjyske Arbøger 1975 indeholdt en bred analyse af den Slesvigske Forenings virksomhed. På grundlag af senere fremkommet, supplerende kildemateriale bl. a. fra foreningens flensborgske overdirektion uddyber forfatteren i denne artikel nogle punkter i sin fremstilling, særlig vedr. den sociale sammensætning af foreningens medlemskare.

I slutningen af august 1849 oprettedes den Slesvigske Forening som et antislesvig-holstensk parti i Flensborg. For at vinde styrke søgte foreningen samme efterår kontakt med den allerede eksisterende forening Frederiksklubben i Åbenrå og de kendte dansksindede i Haderslev, som ganske kort forinden havde dannet Harmonien, en selskabelig forening svarende til Frederiksklubben. På et møde i Nørby kro i Løjt sogn den 4. nov. 1849 forenedes de tre foreninger til et politisk hele.¹ Få dage efter holdt den flensborgske forening generalforsamling. Her meddelte overdirektionen, at det havde krævet et ikke ringe besvær at få nordslesvigerne til at give sig ind under Flensborgs ledelse. Kun den tillid, de nærede til flensborgerne, og det forhold, at Flensborg efter fornuftsreglerne burde være hertugdømmets midtpunkt, fik dem til at betragte den flensborgske forening som stamforening i organisationen. Argumentet, at Flensborgs centrale beliggenhed gav foreningen dér en særstilling, skulle også blive anvendt, da foreningen truedes med opløsning i marts 1851, men da med mindre held.²

I Frederiksklubbens forhandlingsprotokol skrev Frederik Fischer på et senere tidspunkt, at foreningen altid havde opretholdt en upolitisk karakter, og at det store antal adresser, petitioner og erklæringer, hvormed dansksindede borgere havde grebet ind i politik,

ikke skyldtes foreningen som sådan, men at disse borgere kendte hinanden fra foreningen. Frederiksklubbens forhold til den Slesvigske Forening fremgår nu tydeligt af et brev, som Fischer i december 1849 sendte til den ledende direktør for foreningen i Flensborg, Andreas Christiansen jr. Her hed det, at det gjaldt om at forene to foreninger, Frederiksklubben og den Slesvigske Forening, der begge skulle bevares og dog være ét. Tilslutningen til den flensborgske forening var blevet diskuteret i Frederiksklubben, og derpå havde 76 af dens medlemmer underskrevet sig også som medlemmer af den Slesvigske Forening. De havde kun et par betingelser med hensyn til kontingentbetalingen. Frederiksklubbens egne udgifter skulle i øvrigt holdes strengt adskilte fra den Slesvigske Forenings.³

Den Slesvigske Forening i Åbenrå bestod således oprindeligt kun af lidt over halvdelen af Frederiksklubbens medlemmer; men Fischer håbede, at resten ville følge efter. Dette skete få måneder efter. I marts 1850 afholdtes der direktionssvalg i Frederiksklubben, og ved den lejlighed blev resten af dens medlemmer optaget i den Slesvigske Forenings filial i Åbenrå, som derved fik 138 medlemmer.⁴ Den Slesvigske Forening i Åbenrå var altså den politiske side af Frederiksklubbens virke.

Der findes desværre ikke noget tilsvarende brev fra Haderslevforeningen, som redegør for Harmoniens forhold til den Slesvigske Forening. Det ses dog ved en gennemgang af den haderslevske filialforenings 50 medlemmer, at de 49 af dem var medlemmer af Harmonien.⁵ Harmoniens forhold til den Slesvigske Forening synes således at have svaret til det for Frederiksklubben omtalte. Men i Haderslev var det kun en mindre del af Harmonien, der også blev medlem af den politiske forening.

Gennem overdirektionens medlemsprotokol får man nu et lidt bedre kendskab til foreningens vækst. Den flensborgske forening havde ved sin start 320 medlemmer; men antallet øgedes til 392 i løbet af de næste par måneder. Dette tal holdt åbenbart til foråret 1851; men vi er ikke i stand til at følge de mulige ændringer i tilslutningen. Filialforeningerne i Haderslev og Åbenrå voksede ikke efter marts 1850.⁶ Den stærkeste udvikling fandt sted inden for filialforeningen i Gråsten, der ved starten i december 1849 havde 66 medlemmer, men et halvt år senere mere end 500! Væksten i filialforeningen i Skovsende skete lidt senere, idet den oprettedes i april 1850

med 25 medlemmer og voksede til 108 medlemmer i maj 1851. Da filialforeningerne i Bov og Tinglev faktisk holdt sig på samme talmæssige niveau fra medio 1850 til foråret 1851, kan man konstatere, at den samlede Slesvigske Forening i juli 1850, da bestyrelseskommissionen sluttede sin ledelse af hertugdømmet Slesvig, var nået op på ca. 1300 medlemmer. Under dansk styre med Tillisch som overordentlig regeringskommissær var der kun en ringe tilvækst på ca. 100 til 1400 medlemmer i maj 1851, en tilvækst, som alene skyldtes foreningerne i Gråsten og Skovsende.⁷

Det mest betydningsfulde ved fundet af overdirektionens protokoller er nok, at man ud fra dem kan sige noget sikkert om, i hvilke kredse af befolkningen den Slesvigske Forenings politik især fandt støtte. Medlemsprotokollen indeholder nemlig en fortegnelse over de familieoverhoveder, der ikke kun sympatiserede med foreningens politik, men også var villige til at ofre kontingent på sagen.

Desuden har man ikke hidtil kendt meget til foreningens udbredelse i Flensborg.⁸

Af de 392 medlemmer i Flensborg var der 91 købmænd, mæglere og fabrikanter, 185 håndværksmestre, 50 høkere, vognmænd, gæstgivere, ølbryggere og brændevinsbrændere, 16 skippere, 25 svende og daglejere, 11 læger, musikere o. lign.⁹ Flensborgs økonomiske, politisk dominerende overklasse var fra 1700-tallets begyndelse købmændene, af hvilke der var 62 svarende til 15,8 % af medlemmerne. Mæglerne og fabrikanterne stod dog i social henseende købmændene nær. Købmændene i byen udgjorde i betragtning af deres ringe andel af byens befolkning, nemlig kun et par procent, en betragtelig del af den Slesvigske Forening medlemmer.¹⁰ Det var dog middelklassen, der talmæssigt udgjorde kernen i foreningen. Alene håndværksmestrene udgjorde 48,5 %. Arbejderklassen, især svende og daglejere, var fåtallige i foreningen i Flensborg, men udgjorde dog 6,5 %.

Forholdet mellem de forskellige samfundsklasser var noget anderledes i filialforeningerne i Åbenrå og Haderslev; men også her var middelklassen kernen i foreningen. Arbejderklassen synes ikke at have været repræsenteret i disse foreninger. I øvrigt var byernes embedsmænd og intellektuelle også yderst sparsomt repræsenterede i den Slesvigske Forening.¹¹

Der var også væsentlige forskelle i den sociale sammensætning i filialforeningerne uden for byerne; men den var tildels afhængig af

den enkelte egns erhvervspræg. Den nordligste og mindste forening i Aller bestod bortset fra to degne næsten kun af gårdmænd. I Felsted var 21 af de 35 medlemmer gårdmænd; men desuden var der 8 håndværkere. I Tinglev synes også næsten $\frac{2}{3}$ af medlemmerne at have været gårdmænd. I den store filialforening for Gråsten og omegn udgjorde gårdmændene også 50–60 % af medlemmerne i de agrare områder, men kun knap 30 % i Broager sogn med dets teglværksindustri. I dette sogn deltog arbejderklassen, bestående af indsiddere, daglejere og parcellister med knap 35 %. Gårdmændene udgjorde næsten halvdelen, ca. 45 %, af medlemmerne, men også håndværket, søfarten på grund af beliggenheden ved Flensborg fjord, og ikke mindst teglværksindustrien afspejlede sig i medlemmernes erhverv og sociale stilling. Mindst 17 af de omtrent 100 medlemmer var daglejere, men blandt de 9 uidentificerede kan der have været flere. I den lige så store filialforening på den anden side af fjorden, i Skovsønde, var der kun 11 gårdmænd, men 20 kådnere, 22 håndværkere og 14 daglejere. Hovedparten af disse gårdmænd tilsluttede sig i øvrigt først foreningen i 1851, efter at præsten og et par skovembedsmænd var blevet medlemmer. Der fandtes ingen medlemsfortegnelse for filialforeningen i Østangel; men på grundlag af petitioner fra området kan man formode, at kun ganske få medlemmer, vel 3–4 har været gårdmænd. Hovedparten må her have været mindre jordbrugere, husmænd samt en del håndværkere, men kun få daglejere.¹²

Sammenfattende må man om den sociale sammensætning af filialforeningerne uden for byerne sige, at gårdmændene talmæssigt var de dominerende. Dette var tilfældet i de nordslesvigske foreninger, hvorimod det snarere var de mindre jordbrugere i de angelske foreninger. Arbejdere med egen husstand var især repræsenterede i de store filialforeninger omkring Flensborg fjord. Bestyrelserne i Gråsten og Skovsønde tillod i en del tilfælde mindrebemidlede at deltage gratis i foreningerne, hvad der sikkert har fremmet den større sociale spredning.¹³ I øvrigt var embedsmænd sjældent medlemmer af foreningerne, hvorimod skolelærerne i flere tilfælde synes at have været nok så aktive ude i sognene.

Men ledelsen af den Slesvigske Forening var dog, som skildret i artiklen om den, domineret af det flensborgske købmandspatriciat. Dette forhold kan også ses af et par af den flensborgske forenings tidligste henvendelser til bestyrelseskommissionen. I september 1849

planlagde direktionen udgivelsen af et blad, Schleswigsches Echo, som ud over at dække inden- og udenrigspolitik også skulle give handelsinteresserne en så omhyggelig behandling som muligt. Få dage efter fremsatte den forslag til oprettelsen af en toldgrænse mellem hertugdømmerne Slesvig og Holsten, ikke mindst på grund af bekymring over en stigende smughandel med råsukker og raffineret sukker ved Holstens sydgrænse. Det var produkter, som også frembragtes og solgtes over Flensborg.¹⁴ Senere synes de specielle handelsinteresser ikke at have været fremme i foreningens henvendelser til bestyrelseskommissionen.

Den Slesvigske Forenings politik gik ud på at støtte bestyrelseskommissionen, at lede folket og imødegå slesvig-holstenerne.¹⁵ Da den flensborgske forening havde eksisteret i et par måneder, blev der afholdt en generalforsamling, hvor direktionen gjorde status over sine resultater. Senere statusopgørelser synes ikke at være nedfældet på papir. I november 1849 hævdede foreningens ledelse, at man ganske vist ikke ville påstå, at bestyrelseskommissionens mange gavnlige forordninger var en følge af foreningens henvendelser; men foreningen havde dog i mange henseender gjort de indledende skridt og bidraget noget til, at forordningerne var blevet virkeliggjort. Efter en henvendelse til bestyrelseskommissionen om de slesvigholstenske kassebevisers skadelige virkning for hertugdømmets pengevæsen var der fulgt en resolution desangående. Efter en petition fra foreningen mod, at uvedkommende bar våben, var der fulgt en politiforordning herom. Nok havde bestyrelseskommissionen ikke givet den Slesvigske Forening officiel anerkendelse; men foreningens syn på en toldgrænse mellem Slesvig og Holsten havde været i overensstemmelse med bestyrelseskommissionens. Direktionen havde desuden sendt en takkeadresse til bestyrelseskommissionen for at give udtryk for, at foreningen vidste at påskønne den påbegyndte kurs, men også for at opfordre kommissionen til at fortsætte den.¹⁶

Den Slesvigske Forenings ledelse anså således tydeligt nok sine aktioner for at have haft nogen indflydelse på bestyrelseskommissionen. Det danske medlem af bestyrelseskommissionen Tillisch synes sjældent at have udtalt sit syn på den Slesvigske Forening virke. Det fremgår dog til en vis grad af hans reaktion på den aktion, der skulle føre til den bekendte henvendelse til den engelske udenrigsminister, lord Palmerston i marts 1850.

I januar eller februar 1850 udarbejdede foreningen i Flensborg et forslag til en adresse, som det var hensigten, at en deputation skulle overrække stormagterne. Den var underskrevet »Schleswigscher politischer Verein«. Tillisch var skeptisk overfor foretagendet. Han fandt det tvivlsomt, om det kunne anses for passende, at undersætter henvendte sig direkte til fremmede magter. I et brev til premierministeren, grev A. W. Moltke, udtalte han, at han ikke fandt det hensigtsmæssigt, at den deputation, der skulle overrække adressen, skulle optræde i »den såkaldte Slesvigske politiske Forenings navn«, for dels havde denne forening ikke nogen som helst officiel karakter, dels ville sagen derved mere få udseende af at være en ubetydelig politisk fraktions værk end den almindelige stemning hos den overvejende del af befolkningen. Han tvivlede også på nytten af denne plan, hvorfor han spurgte den danske regering om dens syn på sagen.¹⁷ Tillisch synes således ikke at have haft større forståelse for foreningens arbejde som politisk parti.

Statsrådet svarede, at det var meget ønskeligt, at en sådan udtalelse af de dansksindede slesvigeres følelser kom frem, men for ikke at forfejle hensigten måtte den fremføres i et enklere sprog end i det oprindelige udkast. Da Tillisch fik statsrådets udkast til adresse, skrev han, at han endnu ikke vidste, om det ville lykkes at få den påtænkte adresse i stand og i hvilken form, da anskuelserne var så forskellige. Nogle ønskede den størst mulige inkorporation i Danmark, andre et ganske selvstændigt Slesvig og andre igen en fortsat forbindelse med Holsten. Om det skulle lykkes at bringe disse forskellige synspunkter til at enes om en adresse, måtte tiden vise, men han håbede det, og i hvert fald ville han være i stand til at forhindre en adresse, der var skadelig for Danmark.¹⁸

Da der næppe var nogen i den Slesvigske Forening, der gik ind for en fortsat forbindelse med Holsten, tyder Tillischs udtalelse på, at han ønskede en endnu bredere tilslutning i befolkningen end foreningen havde. Han tillagde åbenbart kun den Slesvigske Forening en begrænset betydning.

Utrykte kilder:

Landsarkivet, Åbenrå:

Den Slesvigske Forening, overdirektionen i Flensborg:

1849-51. *Forhandlingsprotokol* (xerokopi).

1849-51. *Medlemsprotokol* (xerokopi).

Originalerne i Flensborg Avis' arkiv på Dansk Centralbibliotek i Flensborg.

Folketælling 1845, Hertugdømmet Slesvig (film).

Rigsarkivet, København:

Udenrigsministeriets arkiv. U. M. I A.

1848-56. Dossiersager Alm.: Sager vedr. Slesvig pk. V og VI.

Trykte kilder og litteratur:

Adress-Buch der Stadt Flensburg 1847.

Adress-Buch der Stadt Flensburg 1855.

Flensborg bys Historie bd. 2 (1955). Red. af Johan Hvidtfeldt, Holger Hjelholt og Knud Kretzschmer.

Harmonien 1799-1849-1949. Træk af danskhedens historie i Haderslev gennem 150 år (Haderslev 1949).

G. *Japsen*: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850 (1961).

Morten Kamphövener: Borgerskaber i Åbenrå 1686-1867, I-II (Åbenrå 1974).

Dieter *Pust*: Politische Sozialgeschichte der Stadt Flensburg (Flensburg 1975).

Jørgen *Witte*: Den Slesvigske Forening 1849-52. I S Jy Årb 1975.

Forkortelser i henvisningerne er angivet med kursiv.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Witte s. 86-96.
2. Forhandlingsprotokol s. 18 Actum 7/11-49. Witte s. 138.
3. Witte s. 95. Medlemsprotokol, indlagt brev Fischer-overdirektionen 16/12-49.
4. Medlemsprotokol, indlagt brev Fischer-overdirektionen 15/3-50.
5. Medlemsprotokol s. 26., smlgn. *Harmonien* s. 98-104 samt medlemsfortegnelse for *Harmonien* 1849-1850 udlånt af adjunkt Henrik Fangel.
6. Medlemsprotokol s. 1-40. Forhandlingsprotokol s. 8, Actum 16/9-49. Witte s. 109.
7. Medlemsprotokol s. 46-87, samt diverse indlagte medlemsfortegnelser fra filialforeninger til overdirektionen.
8. *Pust* s. 121-123.
9. Medlemsprotokol s. 1-16. I klassificeringen er anvendt medlemmernes egne angivelser sammenlignet med *Adressbuch* 1847 og 1855 samt kartoteket over nyborgere i Stadtarchiv Flensburg.

Medlemmerne i Flensborg efter erhverv:		
købmænd	62	15,8 %/o
mæglere	17	4,3 %/o
fabrikanter	12	3,0 %/o
bogholdere o. lign.	5	1,3 %/o
intellektuelle o. lign.	11	2,8 %/o
offentligt ansatte	5	1,3 %/o
skippere	16	4,1 %/o
håndværksmestre	185	47,2 %/o
gæstgivere	22	5,6 %/o
høkere, handelsmænd	13	3,3 %/o
vognmænd	2	0,5 %/o
ølbryggere, brændevinsbr.	13	3,3 %/o
daglejere	4	1,0 %/o
svende	21	5,4 %/o
rentier	1	0,3 %/o
uvisse	3	0,8 %/o
	392	100 %/o

10. Pust s. 5–13, 28. Der var endda 20 grossister blandt købmændene. Det ses ved sammenligning med Adressbuch 1847 s. 139f.
11. Medlemsprotokol s. 26–40, sammenligning med M. Kamphövener: Borgerskaber i Åbenrå. Japsen s. 248, og som note 5.
12. Medlemsprotokol 46–87 samt indlagte medlemslister sammenlignet med folketælling 1845 og med stillingsopgivelserne i U. M. I A 1848–56 Dossiersager Alm. Sager vedr. Slesvig V læg 7:1849 aug.–sept. adresse mod slesvigholstenismen og Slesvigs adskillelse fra Danmanrk.
13. Medlemsprotokol indlagte lister over betalt kontingent i Gråsten og Skovsende foreningerne.
14. Forhandlingsprotokol s. 3–7, adresser til bestyrelseskommissionen 4/9-49 og 9/9-49. Om sukkerraffinaderier, se Flensborg bys Historie s. 147f.
15. Jvf. formålet med Schleswigsches Echo i Forhandlingsprotokol s. 4, 4/9-49.
16. Forhandlingsprotokol s. 17f. Actum 7/11-49.
17. Witte s. 119. U. M. I a 1848–56. Dossiersager Alm. Sager vedr. Slesvig VI læg 6, uddrag af Tillisch-Moltke 8/2–50.
18. U. M. I A 1848–56. Dossiersager Alm. Sager vedr. Slesvig VI læg 6, Tillisch-Moltke 23/2-50.

Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling 1864-1920

Af *N. H. Jacobsen*

Sønderjyske Årbøger 1975 indeholdt en artikel om debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling i tiden før 1864. I denne artikel fortsættes med debatten omkring udviklingen i perioden fra 1864 til genforeningen, hvor udbygningen af det statslige jernbanenet afsluttedes, og landsdelen desuden forsynedes med et vidtforgrent net af smalsporede småbaner. I et længere slutningskapitel forsøger forfatteren desuden at give en vurdering af specielt småbanernes erhvervsøkonomiske betydning for Nordslesvig.

Indledning

Ved fredsslutningen den 30. okt. 1864 indgik der i fredstraktatens artikel XVII den bestemmelse, at den nye regering i hertugdømmerne skulle indtræde i de forpligtelser, som var en følge af kontrakter, der var indgået med den danske regering.¹ Dette betød bl. a., at det engelske firma, som havde bygget for den danske stat, skulle fuldføre anlægget af de nordslesvigske jernbanestrækninger, som det havde forpligtet sig til at anlægge.

Efter freden i Prag i 1866 blev hertugdømmerne i januar 1867 en preussisk provins. Den nye regering havde naturligvis ikke de samme trafikinteresser som Danmark. Bestræbelserne gik nu ud på at lette hertugdømmernes forbindelse mod syd. Der skal som eksempel på dette nævnes de forandringer, som umiddelbart efter 1867 blev foretaget på den sydslesvigske jernbane.

Banen fra Husum til Rendsborg var blevet ført over Ø. Ørsted og derfra videre til Klosterkro, altså udenom Slesvig by. Fra tysk side er der undertiden – bl. a. i professor Jansens Poleografi (1886) – blevet givet meget stærke udtryk for utilfredsheden med denne jern-

Øster Ørsted banegård, der blev nedrevet i 1975, var et velbevaret eksempel på stationsbyggeriet i forbindelse med statsbaneanlæggene før 1864.

banes linieføring. Jansen betegner Ø. Ørsted – Rendsborg banen som et »utroligt forfejlet« udslag af dansk politik ved at »tvinge den nord-sydgående trafik til at tage den utrolige omvej over Ø. Ørsted og så ovenikøbet lade den fjendtligsindede Slesvig by ligge fjernt fra banen. . . Denne fejltagelse, som skyldtes et kortsynet partiraseri måtte i 1869 forbedres under nye bekostninger«.

Den forandring, der blev foretaget, bestod i, at der fra Eggebæk på Flensborg-Husum jernbanen blev bygget en jernbane, som over Jybæk og Slesvig blev ført til Klosterkro, hvorfra den så fortsattes ad den allerede bestående bane til Rendsborg. Samtidig med dette blev der foretaget den ændring af banen fra Husum til Flensborg, at den i stedet for, som det indtil da havde været tilfældet, at blive ført over Eggebæk, kom til at udmunde i den nye bane ved Jybæk. Desuden blev banen fra Ø. Ørsted til Klosterkro nedlagt. Dette store omlægningsarbejde blev færdig den 1. jan. 1870. Den nye linieføring betød, at jernbanen Flensborg-Slesvig-Rendsborg nu blev hovedbanen, således at der var etableret en længdebane gennem hele halvøen, medens strækningen Jybæk-Husum-Tønning blev sidebane. (Fig. 1).

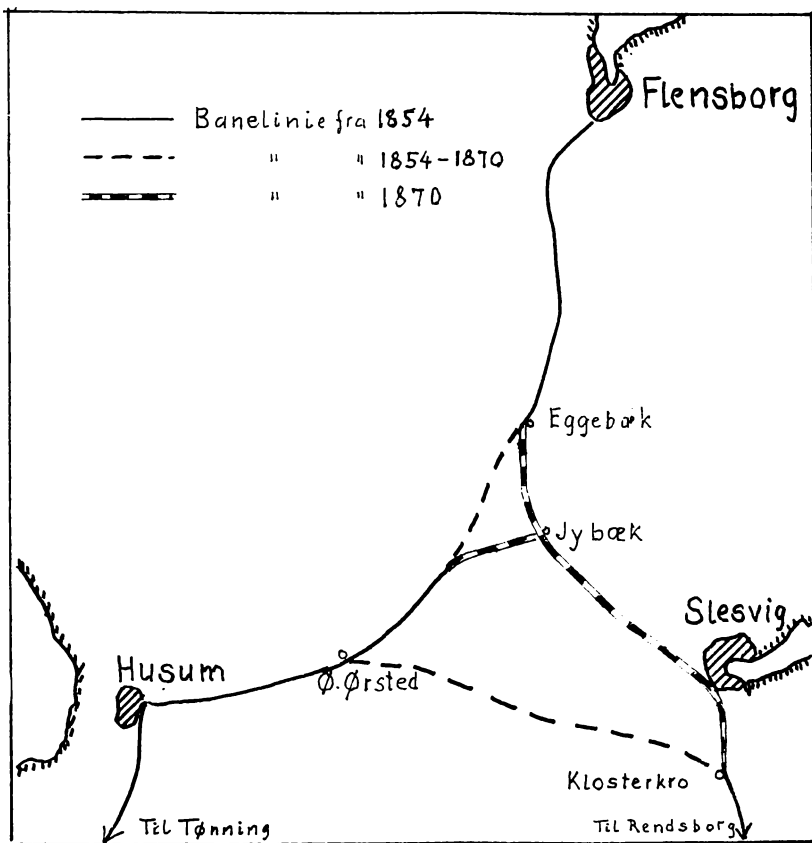

Fig. 1. Omlægningerne af jernbanerne i Sydslesvig 1870.

Vestbanen og vestlesvigske jernbaneplaner

Den 26. juni 1867 åbnede den 26 km lange jernbanestrækning mellem Tinglev og Tønder, som var en del af den banestrækning, som Peto's koncession omfattede. Den vestlige endestation for denne bane var den lille banegård »Tønder Øst«. Hermed havde Tønder og vestkysten fået den længe ønskede jernbaneforbindelse med det østlige Slesvig. Men snart efter kom der planer frem om andre jernbanelinier i disse egne, og blandt de projekter, der dukkede op, var først og fremmest en vestlig længdebane på tale.

Den 1. nov. 1878 åbnedes den af Det holstenske Marskbaneselskab

anlagte jernbane fra Itzehoe til Heide, og selskabets bestræbelser gik nu ud på at få anlagt en nordlig forlængelse af denne bane. Denne forlængelse skulle over Frederiksstad, Husum og Tønder gå op til den danske grænse. I Tønder var man naturligvis meget interesseret i en sådan plan, og i 1881 tegnede Tønder byråd for 150.000 mark aktier og Tønder amt for 1 million mark aktier i marskbaneselskabets anlæg af en vestbane.² Efter planen skulle banen fra Tønder gå over Skærbæk til Hviding ved den danske grænse, og den ville altså ikke komme til at berøre Løgumkloster. Denne by havde jo gang på gang været et vigtigt punkt i de tidligere forslag om jernbanelinier, og det var derfor ganske naturligt, at der under drøftelserne om vestbanens forløb også blev fremsat tanken om at føre banen over Løgumkloster.

I 1878 havde den tyske civilingeniør E. Dreesen således foreslået bygningen af en bane, der fra Frederiksstad skulle gå over Husum og Tønder til Løgumkloster og derfra til Ribe; men den bane, som han tænkte sig, skulle være en såkaldt sekundærbane. I 1879 fremsattes så tanken om at prøve på at få den påtænkte forlængelse af marskbanen lagt således, at den i stedet for at gå fra Tønder til Hviding kom til at gå over Løgumkloster og derfra til f. eks. Brørup ved den kongerigske tværbane fra Lunderskov til Esbjerg. Ejendommeligt nok var det ikke fra Løgumkloster, men fra »flere beboere i Spandet sogn« at dette forslag blev fremsat.³

Man mente, at det nu, da marskbaneselskabet, som ville bygge længdebanen, var begyndt at nivellere linien fra Husum mod nord, var meget vigtigt at få undersøgt, hvilken retning, der nord for Tønder ville blive den mest rentable, og som ville gavne det vestlige Slesvig mest.

Og nu begyndte man også at røre på sig i Løgumkloster. I et indlæg fra H. P. Rosenbom i Løgumkloster i Dannevirke 13. okt. 1879 blev der peget på, at der var foreslået to linier fra Tønder, nemlig den, der gik direkte mod nord langs med chausseen, og så den ovenfor nævnte over Løgumkloster. Men i øvrigt var der desuden i oktober 1879 i Flensburger Norddeutsche Zeitung blevet taget til orde for, at linien fra Tønder til Hviding blev ført over Løgumkloster og Døstrup. Rosenbom foreslog, at der valgtes delegerede, som skulle indkalde til et møde, hvor jernbanesagen så kunne drøftes. Og dette skete meget omgående.

Den 18. oktober kunne Dannevirke meddele, at man på et møde i

Husum havde fastsat jernbanen fra Heide mod nord således, at strækningen fra Tønder nordpå skulle føres over Visby-Sølsted-Bredebro og Skærbæk til Ribe. Allerede den 20. oktober bragte bl. a. Dannevirke en stor bekendtgørelse, hvori der indkaldtes til et møde den 29. oktober i Gram. Der skulle her arbejdes for, »at den projekterede forbindelsesbane fra Tønder mod nord bliver givet den retning, der må anses heldigst for trafikken i almindelighed og for det nordvestlige Slesvig i særdeleshed«.

På mødet i Gram, hvori deltog 200 mænd fra de forskellige egne, var der stærk stemning for at få bygget en jernbane Tønder-Løgumkloster-Toftlund-Gram-Brørup og med en sidebane fra Gram til Vojens.⁴ Mødets dirigent, Th. Høyer, Agerskov, nævnte, at et bælte med en bredde af 1 mil på hver side af jernbanelinien ville komme til at berøre 23 sogne med over 30.000 indbyggere. Banens længde ville blive ca. 67 km. Ved en lignende beregning ville en ca. 45 km lang jernbanelinie fra Tønder til Ribe kun komme til at berøre 13 sogne med ialt 9–10.000 indbyggere. Det påtænkte endepunkt, Brørup, havde for det første den fordel, at det lå ved banen til Esbjerg havn. Endvidere regnede man med, at man i Danmark ville gøre alvor af at anlægge den jernbane fra Herning til Brørup, som tidligere havde været på tale. Man regnede med, at en sådan vestslesvigsk jernbane derigennem ville trække trafikken fra hele det vestlige Slesvig til sig, og at den gennemgående trafik til og fra Nørrejylland også ville få stor betydning for den.

Og det var med en vis berettigelse, at man kunne nære håb om en bane fra Herning til Brørup. I Jylland fulgte man nemlig med stor interesse debatten om den kommende vestslesvigske jernbane, og den 22. okt. 1879 kunne Dannevirke meddele om et andragende, som man fra Nørrejylland ville indsende til indenrigsministeren, og hvori der ville blive ansøgt om, at bygningen af jernbanen fra Herning til Skjern måtte blive stillet i bero, indtil spørgsmålet om en vestslesvigsk jernbanes linieføring var blevet afgjort. Hvis resultatet nemlig blev, at Brørup blev udpeget som endepunkt for den slesvigske vestbane, »ville det være blottet for enhver tvivl, at en bane mellem Herning og Brørup ville bære prisen fremfor en bane fra Herning til Skjern«.

Men den komité, som på mødet i Gram var blevet nedsat, for at den skulle forhandle med marskbaneselskabet, opnåede ikke noget resultat. Da selskabet endnu ikke havde fået nogen koncession – det

skete først den 25. april 1884 – havde man håbet på, at man kunne forhandle med selskabet om at lægge banen længere mod øst end planlagt. Men marskbaneselskabet stod fast. Det ville ikke vige fra den linie, som det havde fastlagt.

Den 15. nov. 1887 kunne så hele den nordlige forlængelse af den holstenske marskbane, strækningen fra Heide til Hviding, åbnes for driften, og dermed var den såkaldte Marskbane færdig. Den vestbanegård, der i Tønder blev opført til den nye jernbane, blev kaldt Marskbanegården, et navn, som den beholdt til nogle år efter genforeningen, og til denne vestlige banegård blev nu også banen fra Tinglev ført igennem.

Ved den linieføring, som vestbanen havde fået, kom den således til at gå vest for Løgumkloster, og for at bøde på dette for denne by så uheldige forhold blev der omtrent samtidig med længdebanen anlagt en ca. 9 km lang sidebane fra Bredebro til Løgumkloster. Denne bane åbnedes for driften den 21. sept. 1888. Både vestbanen og banen til Løgumkloster blev som de sidste af de nordslesvigske banestrækninger overtaget af staten den 1. jan. 1890. De øvrige baner i denne landsdel var allerede fra den 1. jan. 1883 blev drevet for statens regning.

Tønder var altså nu blevet den af de nordslesvigske byer, der havde fået de bedste jernbaneforbindelser. Fra nord og syd samt fra øst førte jernbaner ind til denne by; men hertil meldte sig tidligt ønsket om at få en jernbane til Højer.

En væsentlig årsag til dette ønske var, at der på grund af opblomstringen af badelivet ved Vesterland og de andre badesteder på Sild, var en ret livlig trafik fra Højer til Munkmarsk på Silds østkyst. Allerede i 1870 rettede indbyggere fra alle egne af Sild en indtrængende anmodning til regeringen om, at Højer kanal måtte blive forbedret af hensyn til postdampskibets sejlads mellem Højer og Sild, og i forbindelse hermed udtalte man ønsket om, at »den påtænkte, men allerede indstillede« forlængelse af jernbanen til Højer måtte blive udført.⁵ Det trak dog længe ud med at få dette ønske opfyldt. Ganske vist blev der i 1879 i Tønder tegnet aktier til en hestesporvognsforbindelse fra denne by til Højer;⁶ men først mere end 20 år senere, og efter mange besværligheder, blev jernbanen til Højer til virkelighed. I 1886 havde den preussiske stat forlangt, at de i dette baneanlæg interesserede kommuner skulle give et bidrag på 75.000 mark,

hvilket man også gik med til. Men i 1889 meddelte regeringen, at den ikke kunne nøjes med dette bidrag. Man måtte forlange, at de interesserede kommuner uden vederlag afgav jord til banen. Da denne jord imidlertid ville repræsentere en langt større værdi end den tidligere bevilgede sum, blev dette forlangende afslået, selv om man var klar over, at baneprojektet derved muligvis var skudt langt ud i fremtiden.⁷

Det blev dog ikke så slemt som frygtet. I 1890 blev der i den preussiske landdag fremsat et lovforslag om anlæg af en jernbanelinie fra Tønder til Højer Sluse,⁸ og den 15. juni 1892 kunne den 12 km lange jernbane åbnes for driften. På en vis måde kom banens åbning til at skade Højers erhvervsliv, idet det herefter ikke mere var nødvendigt for de tusinder af badegæster at overnatte i Højer.⁹

En medvirkende årsag til, at lovforslaget om bygning af en jernbane fra Tønder til Højer blev fremsat i den preussiske landdag i 1890, har sikkert været, at man netop på dette tidspunkt var meget optaget af planen om, at der på Nordslesvigs vestkyst blev skabt en havn med dertil knyttede jernbaneforbindelser, og i denne forbindelse måtte Højer naturligvis komme med i billedet. Men at man også kunne tænke sig andre havnemuligheder i disse egne fremgår af, at det i det nævnte lovforslag blev fremhævet, at der kunne være tale om en fortsættelse af Tønder-Højer-banen til Emmerlev.

Ganske kort tid efter, at Slesvig var blevet afstået til Preussen og Østrig, havde grev A. Baudissin fremsat en plan om bygningen af en havn ved Havneby på Rømø, og fra denne havn skulle forbindelsen med fastlandet etableres ved en dæmning. Denne plan blev modtaget med stor interesse, men krigsudbruddet i 1870 og grev Baudissins død forhindrede dens virkeliggørelse.¹⁰

I 1887 tog den preussiske regering tanken om et havneanlæg ved Lister Dyb op på ny, men denne gang i udvidet skikkelse, idet der i forbindelse med et sådant havneanlæg blev foreslået anlæg af jernbane over til en østkysthavn. Man regnede med, at der derved ville være skabt en ny og betydningsfuld gennemgangsroute fra Nordsøen til Østersøen, en rute, »som kunne blive en virksom konkurrent til den danske jernbanelinie fra Esbjerg til Fredericia«. ¹¹

Regeringen syntes dog ikke at være meget stemt for Baudissins gamle projekt om en havn på sydspidsen af Rømø, men var mere optaget af tanken om et havneanlæg ved Emmerlev, selv om det på

grund af den lave vandstand dér ville blive nødvendigt at anlægge denne havn på en kunstig forhøjning ude på vaderanden, lige ved det sejlbare Højer Dyb, og derfra skulle der så føres en 5–6 km lang jernbanedæmning ind til fastlandet.

I tilslutning til en havn ved Emmerlev kunne der tænkes to tværbaneprojekter til østkysthavne. Det ene projekt gik ud på, at der fra Emmerlev førtes en bane til Bredebro, hvorfra den ved en forlængelse af Bredebro-Løgumkloster banen til Rødekro sættes i forbindelse med Åbenrå. Efter det andet projekt skulle der fra Emmerlev føres en bane til Tønder, og ved en forlængelse af Tønder-Tinglev banen til Sønderborg ville der være skabt en forbindelse med en god østersøhavn.

Men den gamle tanke om anlæg af en havn på sydspidsen af Rømø var dog langt fra blevet opgivet. Den 3. feb. 1889 afholdtes der i Skærbæk et godt besøgt møde om anlæg af en sådan havn. Mødet åbnedes af pastor C. J. Jacobsen, Skærbæk, der var blevet kendt gennem de forskellige fortyskningsforetagender, som han startede, og som nu udførligt skildrede, hvorledes det i tidens løb var gået med projekterne om en havn på Rømø. Mødet sluttede med, at der valgtes en komité, som skulle arbejde med sagen. Denne komité vedtog en resolution, som blev indsendt til ministeren for offentlige arbejder, Maybach, og som udtalte befolkningens levende ønske om, at der blev anlagt en havn ved Havneby og i forbindelse hermed bygget en dæmning fra lidt nord for Bolilmark på Rømø til Astrup samt en direkte jernbaneforbindelse til kredsbyen Haderslev. I slutningen af februar indløb der fra vedkommende minister svar »på den for nogen tid siden indsendte massepetition«, og dette svar gik ud på, at projektet ville blive undersøgt.¹²

I 1889 blev der fra Haderslev sendt en deputation til overpræsidenten for Slesvig-Holsten for at anbefale anlægget af en havn på Rømø og i forbindelse hermed bygningen af en jernbane, som via en dæmning til Astrup skulle føres over Skærbæk, Toftlund, Vojens og Haderslev til Årøsund.

Den redegørelse for planen, som blev overbragt overpræsidenten,¹³ og som er underskrevet af rådmand Andresen og gymnasielærer Macke, Haderslev, der blandt andet blev kendt som en af de store Knivsbjerg-talere,¹⁴ anfører, hvorledes den preussiske regering »tilsiger anlæg af en til havfiskeriets fordringer svarende og til ind- og

udførelse hensyntagende havn«, og dette ville efter komiteens opfattelse bedst kunne opnås ved en havn ved Havneby.

Haderslev kreds havde særlig grund til at ønske en tværbane gennem den nordligste del af Nordslesvig og gik derfor på det bestemteste imod Emmerlev-projektet og de til dette knyttede tværbaner. For det første mente man, at en havn ved Emmerlev lå for langt mod syd til, at den med held kunne konkurrere med Esbjerg og til at kunne drage transporten af de landbrugsprodukter, der nu besørge­des over Esbjerg, til sig. Og desuden udtaltes det, at hvis havnen ved Emmerlev skulle blive bygget, ville det være meget sandsynligt, at der ville blive bygget en jernbane til Åbenrå. Dette ville betyde, at det i fremtiden ville blive yderst vanskeligt – for ikke at sige umuligt – at opnå at få en tværbane gennem Haderslev kreds, »og den nordlige del af provinsen, der allerede i forvejen befinder sig i en meget betrængt stilling, både i økonomisk og politisk henseende, ville«, som det hedder i skrivelsen, »herefter undvære et af de virksomste midler til fremme for og forøgelse af dens velstand og til udbredelse af tysk nationalt sindelag og kultur«.

Skrivelsen ville dog efter Dannevirke den 20. okt. 1889 ikke vække udelte sympati i Haderslev kreds og på Rømø, når det blev klart for indbyggerne her, at et af formålene med denne bane var at fremme tysk­heden. Der var nemlig, efter hvad Dannevirke skriver, sket dette, at der i 1888 blandt beboerne i Haderslev kreds og på Rømø var blevet indsamlet underskrifter på et andragende til vedkommende preussiske minister, og dette andragende var ledsaget af »en slags dansk oversættelse«, i hvilken der udelukkende blev henvist til de økonomiske fordele, som det påtænkte anlæg ville bringe Haderslev kreds. Men den danske oversættelse bragte ikke alt, hvad der stod i den tyske tekst. F. eks. var det ovenfor anførte citat om jernbanens forventede betydning for udbredelsen af tysk sindelag og kultur ganske udeladt i den danske oversættelse. Ligeledes var der udeladt den passus, der hentyder til, at ved denne jernbane »ville byen Haderslev med endnu større succes kunne opfylde sit med hengivenhed røgtede kald at være højborg og midtpunkt for den endnu svage tysk­hed i fædrelandets nordlige del«.

»Der er, som man ser«, hedder det i Dannevirkes artikel, »betydelig forskel mellem de to steder, og denne forskel fremkommer ved, at der i betænkningen slås meget stærkt på den nytte, anlægget vil få i tysk-

hedens tjeneste. Derom tales der ikke med et ord i oversættelsen. Denne kunne alle underskrive; men ikke en eneste dansksindet mand kan underskrive det, der er lagt i betænkningen uden samtidig at underskrive sin egen og sine meningsfællers nationale dødsdom«.

Men det gik med disse projekter om forbindelsesbaner mellem øst- og vestkysten, som det var gået med så mange andre – de kom ikke længere end på papiret.

Sønderborgs jernbaneforbindelse med længdebanen

Medens der efterhånden var blevet anlagt længdebaner i det østlige og vestlige Nordslesvig og en tværbane fra Tinglev til Tønder, trak det længe ud, før der kom en jernbaneforbindelse fra Sønderborg til det øvrige jernbanenet, idet det først var i 1901, at jernbanen fra Sønderborg til Tinglev og Padborg kunne åbnes. Og havde der været mange og lange forhandlinger, før den østslesvigske længdebane kunne bygges, så var de forhandlinger, der gik forud for etableringen af Sønderborg-Tinglev/Padborg banen bestemt ikke mindre.

Når Sønderborg kreds så længe var den eneste i provinsen Slesvig-Holsten, der var uden jernbane, skyldes det, at der ikke kunne opnås forlig med den preussiske minister og provinsens overpræsident om, hvilken retning forbindelsesbanen skulle have. Den preussiske minister og overpræsidenten var mest interesseret i en bane fra Sønderborg til Padborg, medens Sønderborg kreds kæmpede for at få en bane fra Sønderborg til Tinglev. Dette medførte, at der igennem en snes år var et næsten uafbrudt tovtrækkeri mellem Sønderborg kreds og regeringen, således som det klart fremgår af det meget interessante skrift, som justitsråd, kredsmedlem W. Grimm, der havde været borgmester i Sønderborg fra 1868 til 1883, skrev omkring 1892. Undertiden var det, som om Sønderborg kreds kunne nære berettigede forhåbninger om, at nu ville den ønskede bane blive bygget; men så stillede ministeren pludseligt nye betingelser, som kuldkastede alle forhåbninger.

De første, meget spinkle planer om bygningen af en jernbane gennem området mellem Åbenrå Fjord og Flensborg Fjord kom så tidligt som i 1844, da der pludseligt opstod en meget stor og udbredt interesse for jernbaneanlæg. Den ovenfor nævnte plan gik ud på, at der

skulle bygges en jernbane fra Flensborg til Sønderborg, og fra Sønderborg skulle denne bane så fortsættes til Mømmark eller til Fynshav, hvorfra der så skulle være dampskibsforbindelse til Fåborg.¹⁵

Dette meget løse projekt blev dog ikke til noget, og det var først under debatten om den østslesvigske længdebanes linieføring, at Sønderborg kom ind i billedet. På et møde, som den 15. april 1861 blev holdt i Nybøl herredsråd, var man enige om, at det så kraftigt som muligt burde fremhæves overfor ministeriet for Slesvig, hvorledes Sundeved og Als – og naturligvis ikke mindst Sønderborg – var meget interesseret i, at den påtænkte længdebane, med sidebanen til Tønder, blev ført så nær østkysten som muligt, både på grund af den allerede meget betydelige kvægdudførsel til Tønder og i ikke mindre grad for at gøre muligheden for den bane, der før eller senere måtte komme fra Sønderborg til det påtænkte hovedbanenet, lettere.¹⁶

I 1873 ansøgte Sønderborg kredsrag »i tre fortræffeligt underbyggede skrivelser« til ministeren for offentlige arbejder om bygning af en forbindelsesbane til den slesvigske længdebane.¹⁷ I sit svar skrev ministeren, at staten havde ladet en linie fra Padborg til Sønderborg nivellere; men det tilføjedes, at det ikke var ministeriets hensigt at bygge denne bane. Ministeriet henviste iøvrigt Sønderborg til at forhandle med Kiel-Altona-Jernbaneselskabet, hvad der da også skete. Disse forhandlinger førte til en fuldstændig enighed om, at kun en jernbane fra Sønderborg til Tinglev havde interesse for Sønderborg by og kreds.

Det næste skridt i sagen blev, at jernbaneingeniør A. P. Petersen i 1873 udarbejdede en »Oplysende Beretning over det projekterede Baneanlæg Tingleff-Sønderborg«.¹⁸ I denne på dansk og på tysk skrevne beretning, der er dateret den 11. maj 1873, og som blev indsendt til ministeren for offentlige arbejder, gøres for det første rede for, at hensigten med det påtænkte baneanlæg var at bringe det rige og frugtbare Sundeved, samt Sønderborg og Als i forbindelse med det slesvigske banenet »ved den korteste og mest hensigtsmæssige vej« for »på denne måde at muliggøre en bedre og promptere afsætning af de derværende produkter, end det hidtil har været tilfældet«. Og derefter anføres den retning, som den påtænkte, 37 km lange bane skulle følge. Den skulle udgå fra Tinglev, hvorfra sidebanen til Tønder udgår. Fra Tinglev skulle den gå over Klipleve og Søgård samt syd om Felsted og Tombøl, hvorfra den så førtes over godserne Kiding og

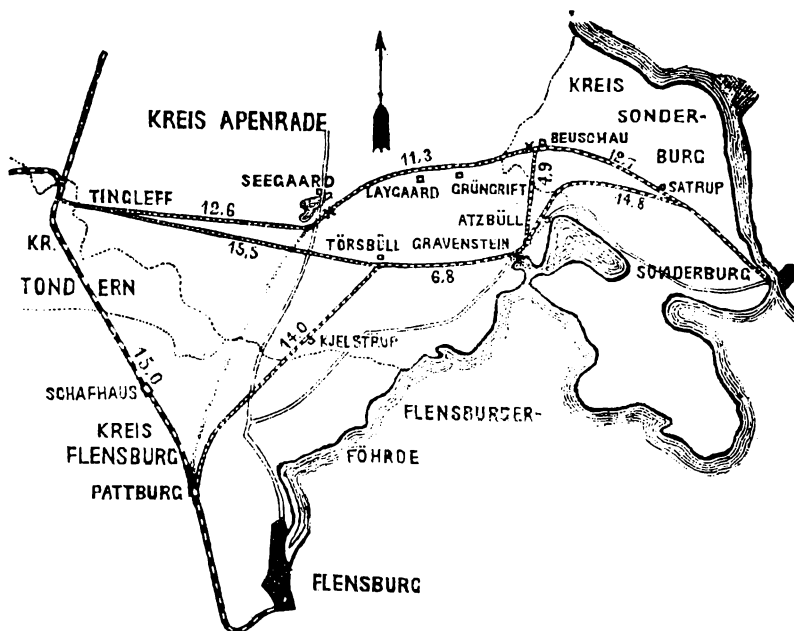

Fig. 2. De forskellige forslag til en jernbane fra Sønderborg til længdebanen, således som de forelå 1892 (efter Grimm).

Bojskov og videre mellem landsbyerne Ullerup og Avnbøl til V. Sottrup for tilsidst via Sandbjerg at nå Sønderborg. (Fig. 2).

Ved forhandlingerne med Sønderborg magistrat udtalte Petersen sig naturligvis afgjort for denne sekundærbane til Tinglev og var imod en bane fra Sønderborg til Flensburg. Han anførte, at det for det første var forbundet med meget store vanskeligheder at bygge en sådan jernbane, og for det andet fandt han den ikke påkrævet p. gr. af den trafik ad søvejen, som allerede i en årrække havde fundet sted mellem Sønderborg og Flensburg.¹⁹ Allerede i 1847 var der blevet etableret en dampskibsforbindelse tre gange om ugen mellem Flensburg og Sønderborg.²⁰ Denne trafik blev udvidet, da »Flensburg-Egernsund-Dampskibsselskabet« blev oprettet i 1866,²¹ og trafikken steg yderligere, da dette selskab i 1875 blev sluttet sammen med det i 1874 stiftede »Sønderborg Dampskibsselskab« til »Forenede Flensburg-Egernsund-Sønderborg Dampskibsselskaber«. Til belysning af denne trafik kan nævnes, at »Flensburg-Egernsund Dampskibssel-

skab« i 1873 befordrede 13.718 passagerer og 700 tons gods mellem Flensborg og Sønderborg.²²

Men Petersens jernbaneplan blev imidlertid ikke til noget. I Flensborg var man ikke tilfreds med, at en sådan bane kom til – som det hedder i Flensburger Nachrichten for 20. maj 1873 – »at gå i en bue udenom hertugdømmet Slesvigs betydeligste by«. Og der fortsattes med at understrege, at sagen ikke kan være ligegyldigt for Flensborg, men at magistraten tværtimod ikke har noget vigtigere at gøre end at sætte sig i forbindelse med den sønderborgske jernbanekomiteé. Flensborgs indbygges opmærksomhed må henledes på den truende fare, som denne jernbaneplan frembyder.

Men jernbanespørgsmålet kom dog ikke videre denne gang, og der skulle endog komme til at gå omtrent en halv snes år, før der atter kom skred i denne sag. Dette skete i 1882, og det skyldtes for en stor del landboforeningerne i Sundeved, som i dette år afholdt en række velbesøgte møder, hvor man så godt som enstemmigt besluttede at anmode Sønderborg kreds dag om at arbejde på at fremskynde bygningen af jernbanen Sønderborg-Tinglev.²³

I 1882 nedsatte bystyret i Sønderborg sig så som en komité, der skulle undersøge mulighederne for en bane til Tinglev, og dette betegnede Sønderburger Zeitung 3. juli som et meget væsentlig fremskridt i banesagen. Men såvel fra statens som fra Flensborgs side var man kun interesseret i en bane til Padborg. Den sønderborgske handelsstand så imidlertid i en sådan bane en fare for, at Flensborg skulle udvide sit opland på Sønderborgs bekostning. Man anmodede bykollegierne om at sende en deputation til trafikministeren i Kiel for at lægge et godt ord ind for Tinglev-banen; men deputationen fik dog kun halvt løfte om, at der fra linien til Padborg kunne blive bygget en forbindelse til Tinglev – en plan som byen ikke kunne gå med til.²⁴

I 1884 havde Sønderborg kreds så en forhandling med ministeriet for offentlige arbejder, og denne forhandling gav anledning til, at man sendte et andragende til ministeren om, at Tinglev-banen måtte blive bygget. Ministeren erklærede sig rede til at lade forarbejderne foretage, såfremt de pågældende kredse ville bidrage med 1.000 mark til omkostningerne ved et sådant arbejde. Dette skete, og forarbejderne blev udført,²⁵ og herefter ventede man naturligvis, at banen ville blive bygget i en ikke alt for fjern fremtid. Dette havde man

så meget mere grund til at tro, som minister Maybach overfor Sønderborgdeputationen havde erklæret, at byen Sønderborg »antagelig havde en forbundsfælle i ham«, da han lagde vægt på, at nye baner kom til at udmunde i et knudepunkt på hovedbanen, og Tinglev var jo, i modsætning til Padborg, et sådant knudepunkt.

Men det skulle komme til at gå anderledes. Trods alle de forhåbninger, som deputationen mente at kunne nære, ændrede ministeren helt sin anskuelse, efter at han havde modtaget en skrivelse fra overpræsidenten, hvori denne gik ind for, at jernbanen ikke skulle gå fra Sønderborg til Tinglev, men at den fra Søgård på den påtænkte linie skulle føres mod syd til den lille og ubetydelige holdeplads Padborg.

I efteråret 1885 forelå ministerens betænkning. Heri hedder det, »at der samtidig med drøftelsen af en bane til Padborg kunne tages under overvejelse, om der ikke skulle bygges en sidebane fra Søgård til Tinglev, for at adgangen til Sønderborg kreds kunne blive lettere så meget som muligt, således at der derved kunne skabes de bedste muligheder for at fremme erhvervslivet i denne kreds«.

Ministerens forslag kom den 30. dec. 1885 til behandling i Sønderborg kreds dag, som så den 7. jan. 1886 tog den beslutning at afvise forslaget om en bane til Padborg, såfremt der ikke samtidig blev bygget en bane til Tinglev. Det blev yderligere vedtaget, at man var rede til at yde 150.000 mark, samt frie jordarealer inden for kredsen. Da Flensborg og Åbenrå kredsdage imidlertid fuldstændig afviste ministerens forslag og absolut ikke ville bringe noget offer, måtte jernbanesagen henlægges.

Men da der nu trods alt var ved at komme røre i den sønderborgske jernbanesag, begyndte Åbenrå by og Åbenrå kreds, som omfattede en stor del af området mellem Åbenrå Fjord og Flensborg Fjord, for alvor at interessere sig for sagen. At man i Åbenrå også tidligere havde været interesseret i dette jernbanespørgsmål, fremgår af en længere artikel i Dannevirke for den 16. april 1889, hvor der gives en udførlig redegørelse for, hvordan repræsentanter for Åbenrå by og kreds igennem de forløbne år havde stillet sig til den sønderborgske jernbanesag. Af denne artikel fremgår det, at sagen var blevet behandlet på et møde, som Åbenrå kredsdag havde afholdt den 25. april 1885. Her var det blevet besluttet at sende et andragende til regeringen om, at den påtænkte udbedring af landevejen mellem Sdr. Hostrup og Gråsten måtte blive udsat, indtil der var taget definitiv

bestemmelse angående den påtænkte Sønderborg-Tinglev banes anlæg og retning.

Ved byrådsmødet i Åbenrå den 17. juli 1885 var landråd v. Lewetzau tilstede for at give oplysninger om dette jernbaneprojekt. Hans udtalelser gik overraskende nok ud på, at planen om en jernbane fra Sønderborg til Tinglev måtte betragtes som definitivt fastlagt, således at man kunne vente, at der ville blive givet tilladelse til at anlægge banen – så meget mere som den syntes at være af en vis militær betydning. Jernbanen ville komme til at passere Ladegård midtvejs mellem Felsted og Gråsten. Her ville der blive bygget en banegård, og landråden mente derfor, at det for byen Åbenrå turde være på tide at overveje, hvorledes den kunne afværge den skade for byen, som det utvivlsonst ville være, når jernbanen kom til at afskære flere af Åbenrå kreds' sydlige landsbyer fra kredsbyen.

Landråden mente, at det måske ville være en fordel for Åbenrå at tilvejebringe en forbindelse mellem denne by og Ladegård som tilslutning til Tinglev-banen, og hertil erklærede borgmester Vreden, at det var et forslag, som Åbenrå by ville overveje nærmere.

Også Åbenrå Handelsforening tog sagen op og besluttede at prøve på at gøre handelsministeren interesseret i planen om en forbindelse mellem Åbenrå og Tinglev-banen. Der blev sendt en deputation til Berlin. Deputationen opnåede dog ikke at få audiens hos ministeren, men måtte nøjes med at afgive erklæring til »tre andre herrer« i ministeriet.

Hverken Åbenrå by eller Åbenrå kreds var stemt for en jernbanelinie fra Sønderborg til Padborg, og begge steder nægtede man enstemmigt at deltage i omkostningerne ved anlæg af en sådan bane, som man mente ville skade byen. Derimod ville både Åbenrå by og kreds være interesseret i en jernbane fra Sønderborg til Åbenrå og med en sidelinie til Tinglev. En sådan bane kunne ved hjælp af banen til Rødekrø føres videre til Løgumkloster og dermed sættes i forbindelse med den kommende vestbane.

Men med hensyn til udsigten til anlægget af en bane fra Sønderborg til Tinglev var det nu ikke helt så sikkert, som v. Lewetzau havde givet det udseende af. Den 29. sept. 1885 havde Handelskammeret i Flensborg sendt et andragende til ministeren for offentlige arbejder, og heri anmodede man ministeren om, at han ved spørgsmålet om bygningen af en eventuel jernbane fra Sønderborg ville gå

ind for en linie, der fra hovedbanen udgik fra et sydligere punkt end Tinglev.

Handelskammeret bemærkede, at Sønderborg ventede, at baneanlægget ville forøge byens handel og åbne et større handelsområde helt til de vestlige egne af Slesvig, og at dette bedst kunne opnås ved en bane til Tinglev, idet denne bane gav den korteste forbindelse mod vest. Men samtidig hævdedes det i skrivelsen, at en jernbanelinie til Padborg ville komme Als og Sundeved til gode, idet »disse distrikter har ringe interesse for en nærmere forbindelse mod nord«. ²⁶

Yderligere fremhævedes det, at »den regelmæssige og tilstrækkelige dampskibsfart« mellem Flensborg, Sønderborg og Åbenrå afsvækkede interessen for en hurtigere forbindelse mod nord. Endelig peges der i Handelskammerets skrivelse på, at Padborg-linien vil være af militær betydning, og at banen derfor bør bygges af staten.

Ved byrådsmødet i Åbenrå den 21. jan. 1886 meddelte borgmester Vreden, at jernbanedirektør Mathiesen og ingeniør Kæsar fra Flensborg havde været i Åbenrå for at sætte sig ind i jernbaneprojekterne. De havde udtalt, at der var så stærk modstand mod Sønderborg-Padborg projektet, at det næppe ville blive realiseret, og hvad Rødekro-Løgumkloster projektet angik, da ville staten i hvert tilfælde ikke indlade sig på at deltage i et sådant anlæg, bl. a. fordi denne bane ville komme til at ligge kun ca. 13 km nord for banen fra Tinglev til Tønder.

Imedens arbejdedes der videre med jernbaneprojektet Sønderborg-Tinglev. At også Tønder var interesseret i, at denne linie blev bygget, fremgår bl. a. af, at Tønder magistrat og bykollegium den 4. dec. 1885 – og senere igen den 1. maj 1888 – sendte en skrivelse til minister Maybach, og heri påpegedes ønsket om, at denne bane blev bygget. Den ville blive den bedst tænkelige forbindelse mellem Tønder og Sønderborg, og ved den påtænkte bane til Højer ville jernbanen yderligere få en overordentlig gunstig afslutning både mod øst og mod vest. Skrivelsen betoner desuden kraftigt, hvorledes Tønder ved denne bane ville kunne få produkter som korn, træ, stenkul, mursten m. v. langt billigere fra Sønderborg end fra Flensborg. ²⁷

Omtrent samtidig med den første skrivelse fra Tønder indsendte W. Grimm den 26. december en skrivelse til Sønderborg kreds dag for at påpege nødvendigheden af, at der blev bygget en jernbane fra Sønderborg til Tinglev. I denne skrivelse beklages det dybt, at mini-

steren foretrækker en bane fra Sønderborg til Flensborg og ikke vil give koncession på en bane fra Sønderborg til Tinglev. »Hertil siger jeg – omend med tungt hjerte – så hellere ingen, end anlæg af en bane, som for os vil være finansielt og erhvervsmæssigt selvmord«, og »når Padborg ikke kan afværges, så er der for os så meget større foranledning til at spare vore penge«. Og Grimm slutter med at skrive: »I henhold til ovenstående beder jeg om, at kredsagen vil afvise enhver medvirken til Sønderborg-Padborg banen – også med en sideline til Tinglev – men derimod give kredsjernbanekommisjonen pålæg om at tage sagen om anlægget af en jernbane fra Sønderborg til Tinglev ved kredsens egne midler op til nærmere overvejelse«. ²⁸

Ved Åbenrå kredsdays møde den 1. sept. 1886 forelå der en opfordring fra jernbanekomiteen i Sønderborg om at deltage i en forhandling om dette projekt. Under de drøftelser, der fandt sted i den anledning, stod det klart, at der for Åbenrå kreds kun kunne være tale om at deltage i anlægget, hvis banen kom til at gå over Gråsten til Tinglev, og at der fra Gråsten blev ført en sidebane til Åbenrå. Der blev i øvrigt ved denne lejlighed henvist til, at Åbenrå kreds, hvis denne sidebane blev anlagt, kunne fritages for udbygningen af bilandevejen fra Sdr. Hostrup til Gråsten – et arbejde der var anslået at ville koste 90.000 mark.

På dette møde blev der så nedsat et udvalg, som skulle forhandle med den sønderborgske jernbanekommission. Resultatet af disse forhandlinger blev forelagt på Åbenrå kredsdays møde mere end et år senere, den 29. dec. 1887. Det meddeltes her, at Sønderborg stadig holdt på linien til Tinglev, og at denne linie også, som ovenfor nævnt, havde fundet forkæmpere i Tønders bystyre. Men udvalget kunne ikke anbefale Åbenrå kreds at deltage i dette jernbaneprojekt, da en sådan jernbane kun kunne være af interesse for en lille del af kredsen, og at den i øvrigt sikkert ville være til skade for Åbenrå by. Derimod gik både Åbenrå byråd og kredsagen atter ind for en jernbane Sønderborg-Åbenrå-Løgumkloster med sidelinie til Tinglev. ²⁹

I Sønderborg kredsdays bevirkede den afvisende holdning, som Åbenrå og Flensborg kredsene indtog over for banesagen, at man følte, at man i dette spørgsmål stod i et mistrøstigt afhængighedsforhold af disse nabokredse. Derimod mente man, at man var herrer i sit eget hus med hensyn til det forslag om anlæg af jernbane på Als,

som i 1887 var blevet fremsat i kredsagen. Der blev bevilget penge til forarbejderne til en smalsporet ø-bane, og i 1896 vedtog kredsagen derpå, at denne bane skulle bygges.

Men også i denne sag skulle det komme til at gå helt anderledes, end Sønderborg kredsag havde ventet. Den 20. maj 1888 måtte kredsagen behandle en skrivelse fra ministeriet, efter hvilken Alsbanen skulle medtages i projektet om en fastlandsbane, og det blev betonet, at banen ikke skulle være smalsporet, men have den normale sporvidde.

Planen om en jernbane, der fra Nordborg skulle gå over Sønderborg til Tinglev, havde iøvrigt været fremsat 10 år tidligere, idet den tyske ingeniør E. Dreessen i 1878 i sit skrift om sekundærbaner fremsatte forslaget om en sådan bane. Angående denne bane mente Dreessen dog, at den livlige skibsfart langs kysten ville tage så meget af trafikken, at en bane af 2. klasse vanskeligt ville kunne forrente sig, medens en bane af 3. klasse under alle omstændigheder ville være livskraftig.

Skibsfarten langs kysten spillede efterhånden en vis rolle. Det fremgår af, at de Forenede Flensborg-Egernsund-Sønderborg Dampskibsselskaber, som nu også havde en regelmæssig trafik fra Sønderborg til Åbenrå, i 1886 befordrede 36.397 passagerer og 1.435 tons gods mellem Sønderborg og Åbenrå, og 14.335 passagerer og 4.500 tons gods mellem Flensborg og Sønderborg.³⁰

I sit svar af 23. juni 1888 på ministeriets skrivelse anmodede kredsagen om, at den – førend en afgørelse blev taget – gerne ville have besked om forskellige forhold, og desuden ønskede den at få ordet »normalsporet« strøget i forbindelse med Als-banen.

Som svar på dette erklærede ministeren sig for det første rede til at tage under overvejelse, at der blev bygget »en statslig udbygning« af en normalsporet jernbane Padborg-Sønderborg til Nordborg med færgedrift over Alssund, såsnart de respektive interesserede havde erklæret sig parat til at afgive de nødvendige arealer og at betale 400.000 mark. For det andet ville ministeren tage spørgsmålet om en forbindelsesbane fra et egnet punkt på Sønderborg-Padborg banen til Tinglev under nærmere overvejelse, når de interesserede kredse »i gerning« – ved at overtage de dem pålagte udgifter – havde vist deres interesse for at få bygget denne bane.

Sønderborg kredsag var langt fra tilfreds med dette svar, som på

ganske væsentlige punkter afveg fra de synspunkter, som kredsagen havde fremsat i sin skrivelse af 23. juni 1888. Blandt andet havde ministeren ikke givet nogen begrundelse for, hvorfor han ikke havde taget hensyn til kredsagens beslutning om at stryge ordet »normalsporet« for Alsbanens vedkommende, ligesom skrivelsen heller ikke var gået ind på kredsagens krav om, at der *samtidig* med bygningen af Padborg-banen skulle føres en bane fra Søgård til Tinglev.³¹

Men kredsagen besluttede sig alligevel den 27. marts 1889 til at godkende ministerens udkast, idet man dog vedtog at gentage det tidligere fremsendte andragende om, at der nu, efter at resultatet af forarbejderne til Als-banen var blevet kendt, kunne vælges smalspor for denne bane, ligesom man gentog anmodningen om, at bygningen af banen til Tinglev kunne ske samtidig med bygningen af banen til Padborg.

Og med dette svar, der udgjorde et kompromis mellem det, som ministerens skrivelse gik ind for, og det som kredsen anmodede om, mente kredsagen, at der kunne næres begrundet håb om, at kredsens baneløse tid nu snart ville være forbi.

Men det viste sig altsammen at være forgæves. De forhandlinger, som Sønderborg kreds dag førte med nabokredsene, gav et nedslående resultat. Både Åbenrå kreds og de to Flensborg kredse (Flensborg kreds var blevet delt i en bykreds og en landkreds)³² afviste fuldstændig enhver medvirken til såvel Padborg- som Tinglev-banen, medens Tønder kreds, gennem hvis østligste del det sidste, lille stykke af banen til Tinglev skulle gå, var parat til at yde bistand.

Det kan ikke undre, at man i Sønderborg kreds dag efterhånden var ved at tabe tålmodigheden. For at prøve på at sikre sig ministerens velvilje foreslog nogle af kredsagens medlemmer, at man skulle sende en deputation til overpræsidenten for at bede om igangsættelse af projektet om en bane fra Nordborg over Sønderborg til Padborg og med sideline til Tinglev. Men på det kredsagsmøde den 14. dec. 1889, hvor forhandlingerne om dette forslag skulle indledes, forelagde formanden en bekendtgørelse fra overpræsidenten, hvoraf det fremgik, at Padborg-banen skulle bygges først, og inden der kunne være tale om banen til Tinglev. Overpræsidentens bekendtgørelse bestemte endvidere, at hvis Flensborg og Åbenrå kredse ikke ville bringe det forlangte offer for Padborg-banen, blev det Sønderborg kreds' opgave at søge at få bragt en ordening i stand med disse kredse

angående deres bidrag til omkostningerne ved jernbanebyggeriet. På kredsdagen virkede overpræsidentens skrivelse fuldstændig lammende. Man syntes, at der fra kredsagens side var vist meget stor imødekommehed; men man var klar over, at det var umuligt at opfylde de fordringer, der var blevet stillet, og frygtede nu, at der under disse omstændigheder næppe ville blive tale om nogen jernbane med det første.³³

I 1889 var jernbanespørgsmålet ganske naturligt også blevet drøftet ude i landdistrikterne i Sønderborg kreds. Den 2. april havde denne sag således været genstand for debat i Ullerup.³⁴ De deltagende landmænd viste ikke megen interesse, når lige undtages dem, gennem hvis marker jernbanen skulle gå, og disse landmænd modsatte sig på det bestemteste bygningen af en jernbane. Men særlig bemærkelsesværdigt var det dog, at nogle af sønderborgerne udtalte frygt for, at en jernbane ville være til skade for byen.

Denne opfattelse blev af banens modstandere begrundet med, at Sønderborg med sin gode havn så absolut var den naturligste og vigtigste handelsplads for hele Als og Sundeved, idet landbrugsprodukterne skulle leveres eller sælges i denne by. Hvis der nu kom en jernbane, så ville der ved hver station blive oprettet større eller mindre forretninger, og leveringen af landbrugsprodukterne ville komme til at foregå på de forskellige stationer. Også rent nationalt var der nogle, der så en fare ved en jernbane. »På de forskellige steder kommer der en del importerede tyske funktionærer, der ville bidrage til at fremme fortyskningen og navnlig give stødet til indførelse af tysk gudstjeneste i kirkerne«. Modstanderne af en jernbane pegede desuden på, at Als og Sundeved er de områder i hele Slesvig-Holsten, der med de mange havne og anlægspladser for såvel damp- som sejlskibe har den bedste og letteste forbindelse med omverdenen, og de mente også, at hvis banen kom, ville Sønderborg rykke de større byer nærmere, og det var jo ofte set, at når man anlagde en jernbane, tilrev de større byer sig handelen på de mindre byers bekostning.³⁵

Forsvarerne for banen hævdede derimod, at Sønderborg ville blive den nærmeste købstad for hele egnen ud til i nærheden af Søgaard. »Gråsten kan pakke sammen. Hele Sundeved vil komme i nærmere forbindelse med Sønderborg på Gråstens bekostning«. Man gik ud fra, at Sønderborg ville tage en stor del af oplandet fra Åbenrå, og mente, at egnen helt hen til Felsted, Tumbøl, Tråsbøl og Kværs ville

foretrække denne billigere, hurtigere og mere bekvemme befordring med jernbanen, fremfor at køre ad de ofte meget dårlige veje til Åbenrå.³⁶

Men nogen tid efter skete der en ny udvikling i jernbanesagen. Den 30. jan. 1890 var der indkaldt til møde i Sønderborg kreds dag, for at man kunne tage stilling til et nyt projekt, som var blevet fremsat af Flensborg, og som gik ud på, at linien Sønderborg-Padborg ikke, som man havde projekteret, skulle gå over Bojskov og Søgård, men at den efter at have forladt grænsen for Sønderborg kreds skulle gå i sydlig retning over Gråsten og Rinkeæs til Padborg.³⁷ (Fig. 2).

Den 15. feb. afholdtes der et med spænding imødeset møde i Sønderborg kreds dag.³⁸ Der forelå meddelelse om, at ministeren lovede at imødekomme kredsens ønsker om en linie til Tinglev, forudsat at kredsen betalte 100.000 mark samt garanterede fri grund til jernbaneanlægget, ikke blot inden for Sønderborg kreds, men også for anlægget gennem de andre kredse. Som nævnt havde Tønder amt lovet at give fri grund inden for sit område, men nu forelå den overraskende nyhed, at Åbenrå kreds nogle dage før dette møde ligeledes havde vedtaget at give fri grund. Betingelsen for denne pludselige ændring i Åbenrås holdning var dog, at jernbanen kom til at gå over Gråsten.

På dette møde i Sønderborg kreds dag blev det endvidere kraftigt understreget, at regeringen stod fast på, at fastlandsbanen og Alsbanen skulle behandles som et uadskilleligt hele.

På mødet fremkom der en række andre forslag og også nogle ændringsforslag, men ved de afstemninger, der blev foretaget, blev alle de fremsatte forslag med hensyn til Sønderborgs jernbaneforbindelse med omverdenen forkastet. Dermed var hele spørgsmålet muligvis skudt ud i en uvis fremtid. Det var dog en ganske uholdbar påstand, at det, som det hed i et indlæg i Hamburger Nachrichten, skulle være de danske kredsmedlemmer, der var skyld i dette udfald af sagen.³⁹ Grimm, der selv var medlem af kreds dagen, gendriver da også meget kraftigt denne påstand, som han betegner som en fabel.⁴⁰

Den 30. maj 1891 rejste Hans Lassen, Lysabild, i den preussiske landdag spørgsmålet om Sønderborgs jernbaneforbindelse med hovedbanen. Han begyndte sin tale, der bringes i sin fulde ordlyd i Dannevirke for den 9. og 10. juni 1891, med at give en historisk oversigt over jernbanespørgsmålets udvikling.

Efter kort at have omtalt perioden fra 1884 og til 1887, da forhandlingerne havde været ved at gå i stå, nævnte Lassen, hvorledes der i 1890 skete det, at Flensborg bykreds bevilgede 100.000 mark til jernbaneanlægget. Til denne bevilling knyttede Flensborg dog den betingelse, at jernbanen ikke blev ført over Søgård, men at den ved kredsgrænsen skulle føres over Gråsten og videre over Tørsbøl. Også denne plan synes jernbanebestyrelsen at have godkendt. Den erklærede sig villig til at anlægge banen til Padborg og samtidig en linie fra et egnet punkt på denne bane til Tinglev.

Der ville altså nu, udtalte Lassen, blive tale om, at der skulle anlægges ikke én, men to linier på fastlandet med en samlet længde af ca. 58 km samt ca. 42 km jernbane på Als, selv om den virkelige trang ville være afhjulpet ved en jernbane fra Sønderborg til Tinglev.

»Man har kunnet trække rundt med os, mest kun fordi overpræsidenten absolut vil sætte sin vilje igennem«, erklærede Lassen, og betegnede den store plan med både fastlands- og Als-bane som et svært misgreb. Og videre udtalte han, at »Når jernbanebestyrelsen sætter os stolen for døren og siger: »Så mange jernbaner skal I have, og så mange penge skal I betale, ellers får I intet«, da sættes vi i et tvangsforhold«.

Sønderborg kreds dag, sagde han videre, ville ikke gå ind på den store plan, og samtidig udtalte den sig bestemt imod, at linien skulle lægges over Gråsten. I det hele taget fastholdt kreds dagen den oprindelige linie over Bojskov og Søgård til Tinglev, og dermed var sagen gået fuldstændig i hårdknude. Hans Lassen håbede, at han ved at stille sit forslag om jernbanen til Tinglev atter kunne bringe røre i sagen. »Sønderborg kreds er den eneste i provinsen Slesvig-Holsten, der ikke har nogen jernbaneforbindelse«.

Men Hans Lassens ønske om, at »det høje hus ikke uden videre ville forkaste hans forslag« blev ikke opfyldt. Umiddelbart efter, at han havde sluttet sin lange tale, stillede en deputeret forslag om overgang til dagsordenen, og da dette forslag var vedtaget, trak Hans Lassen sit forslag tilbage, uden at det var kommet til nogen som helst drøftelse eller afstemning om det.⁴¹

I Sønderborg var man efterhånden ved at blive utålmodig over, at der ikke skete noget positivt i jernbanesagen, og i december 1891 indgav ca. 250 borgere samt byens handelsforening et andragende til magistraten om, at bykollegierne ville virke for, at Tinglev-banen

blev bygget – enten på statens bekostning eller som et privatforetagende.⁴²

Den 30. juni 1892 besluttede Sønderborg kreds dag så at anmode ministeren for offentlige arbejder om, at der blev bygget en jernbane fra Sønderborg over Bojskov og Søgård til Tinglev. Dette bevirkede, at Åbenrå kreds dag på et møde den 21. juli 1892 vedtog, at formanden, landråd v. Bonin, skulle sende ministeren en skrivelse, hvori der – under henvisning til, at udførelsen af dette projekt ville skade Åbenrås og navnlig Gråstens vitale interesser – anmodedes om, at en sådan jernbane kun ville blive bevilget, såfremt den blev ført over Gråsten.⁴³

Den 29. april 1894 kom så loven om, at der skulle anlægges en af staten bygget sekundærbane fra Sønderborg over Gråsten og Tørsbøl til henholdsvis Padborg og Tinglev, og såvel Sønderborg by som kreds måtte nødtvunget gå med til denne, mod deres ønsker stridende linieføring.

Den 20. april 1896 besluttede Sønderborg kreds dag at bevilge de 400.000 mark, der var forlangt, samt fri afståelse af de inden for kredsen nødvendige jordarealer, hvis værdi var ansat til 100.000 mark.⁴⁴

Anlægsarbejderne til banen blev påbegyndt i 1899, og den 15. juli 1901 sendtes det første tog fra Sønderborg over Tørsbøl til Tinglev. Samme dag åbnedes banestrækningen Tørsbøl-Padborg for trafikken. (Fig. 2).⁴⁵

Broager-banen

Den sidste statsbane, der blev bygget i Nordslesvig i den tyske tid, var den sidebane, som satte Broager Land i forbindelse med Sønderborg-Tinglev/Padborg banen.

Tanken om at få anlagt en jernbane til Broager var kommet frem i 1898, da forbindelsesbanen og småbanerne på Als var vedtaget. Den 21. dec. 1898 sendte Håndværkerforeningen i Broager et andragende til Sønderborg kreds dag om, at der måtte blive anlagt en smalsporet bane, der fra Skelde skulle gå over Iller, Broager, Nybøl og Stenderup til V. Sottrup, hvor den ville få forbindelse med statsbanen; men på kreds dags mødet den 30. jan. 1899 blev dette andragende afvist.

Sagen var så stillet i bero indtil 1904, da kredsagen på mødet den 20. marts måtte behandle et fra kommunerne Broager, Skodsbøl, Smøl, Stenderup og V. Sottrup indgivet andragende om en lignende jernbane, men denne gang dog med den forskel, at der søgtes om en normalsporet bane og yderligere med den tilføjelse, at Snogbæk og Blans ansøgte om, at banen måtte blive forlænget til Blans. Sagen gik videre til den kongelige jernbanekommission, som den 24. juni 1904 sendte landråden i Sønderborg en skrivelse, hvori man udbad sig udtalelser om banelinien fra de kommuner, den kunne komme til at berøre, således at man derigennem kunne få et materiale, der kunne tjene til belysning af banespørgsmålet. De pågældende kommuner var Skelde, Gammelgab, Dynt, Iller, Mølmark, Broager, Egersund, Skodsbøl, Smøl, Nybøl, Stenderup, V. Sottrup, Snogbæk og Blans.

Det spørgeskema, som landråd v. Tschirschnitz sendte disse kommuner, omfattede ialt 11 punkter, hvis besvarelse kunne give et godt billede af erhvervsforholdene m. m. de pågældende steder. Der ønskedes oplysning om, hvilken retning den daværende persontrafik fortrinsvis tog, om håndværk og industri, jordbundsforhold, dyrkede kornarter samt om skovareal. Endvidere ønskede man at få et skøn over, i hvilket omfang de varer, som indtil nu havde været sendt ad landevejen eller ad søvejen, kunne forventes at ville blive sendt med den nye bane. Endnu vanskeligere måtte besvarelsen af punkt 7 i spørgeskemaet forekomme. Heri ønskedes der nemlig oplysning om, hvilken betydning den forbedrede forbindelse med andre steder ville have for en udvidelse af de bestående virksomheder og eventuelt oprettelsen af nye, og hvor stor godstransport og transport af kvæg, der kunne forventes at komme på den nye bane.

Resultatet af kredsagens overvejelser blev, at den i april 1905 besluttede at anmode regeringen om, at der måtte blive iværksat forarbejder til en jernbane, der fra Blans eller V. Sottrup gik til Broager og eventuelt til Egersund og Iller. En bane til Egersund var dog sikkert, efter hvad *Sonderburger Zeitung* for den 17. april 1905 skrev, ikke meget sandsynlig, da den store godsmængde fra de mange teglværker her var henvist til den billigere søtransport. Ved skrivelse af 13. maj 1905 til landråden blev der da også givet tilladelse til at lade foretage forarbejderne til en sidebane over Broager til V. Sottrup, og den 15. aug. 1910 kunne den 12 km lange jernbane, der på Broager Land fik endestation i Skelde, åbnes for trafikken.⁴⁶

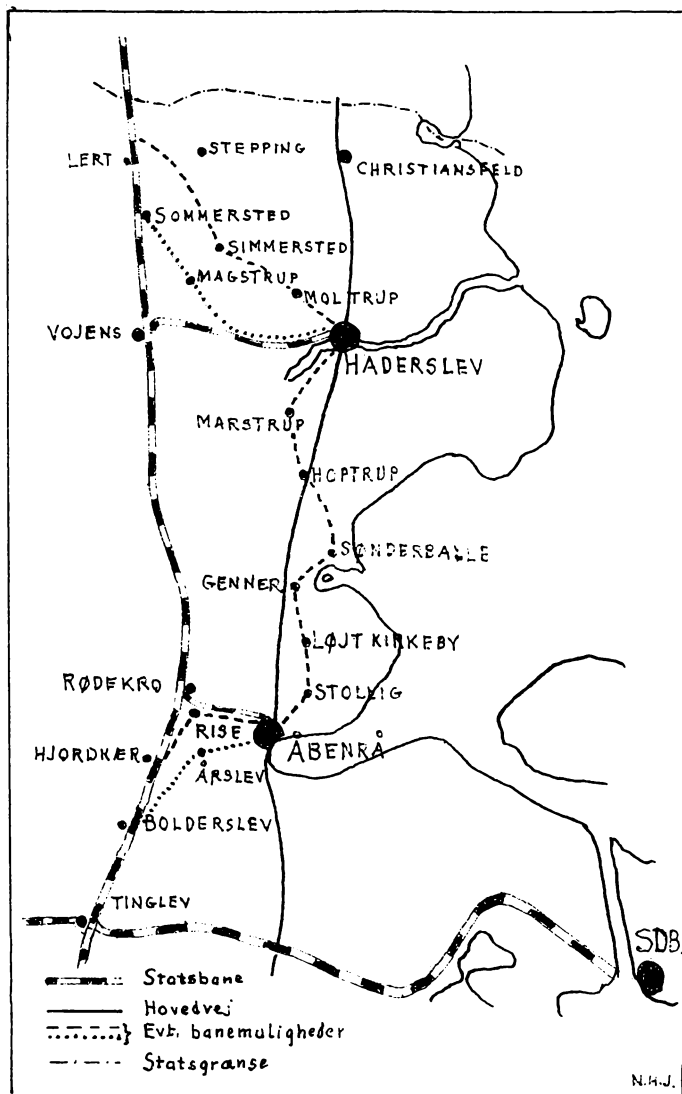

Fig. 3. Planerne for en østkystbane 1911 med angivelse af de kommuner, hvor blev pålagt grundejerne at tillade jernbanedirektionen i Altona at foretage forarbejder på deres jord til banebygningen. Christiansfeld, Vojens, Rødekro og Tinglev var dog undtaget herfra.

Østkystbanen

Med åbningen af banen fra V. Sottrup til Skelde var så bygningen af de nordslesvigske jernbaner tilendebragt; men debatten om jernbaneanlæg var stadig levende adskillige steder i Nordslesvig. Den fra mange sider udtalte store utilfredshed med, at den østlige længdebane var anlagt et stykke vest for Åbenrå og Haderslev, var på ingen måde blevet mindre med årene, og det gjorde, at man i disse byer længselsfuldt ventede på, at der skulle ske en forandring med hensyn til deres jernbaneforbindelse. Allerede i 1901 havde man i Haderslev gjort forsøg på at få længdebanens linieføring ændret således, at hovedbanen kunne komme til at gå igennem denne by. Anledningen til, at man foretog dette skridt var, at det i året 1900 var blevet bestemt, at grænsetoldstationen, der var placeret i Vojens, skulle flyttes mod nord, måske til den danske grænsestation Vamdrup. Dette bevirkede, at Haderslev Handelsforening i en skrivelse, som man den 19. jan. 1901 sendte til Handelskammeret i Flensborg,⁴⁷ foreslog, at grænsetoldstationen ikke, som påtænkt, flyttedes til Vamdrup, men derimod til Sommersted, og at der i forbindelse hermed blev foretaget en ændring af hovedbanens forløb, således at den fra Sommersted ikke, som tilfældet nu var, fortsattes direkte til Vojens, men derimod førtes over Haderslev. Herfra skulle det bestående skinnelegeme så benyttes til Hammelev, hvorfra hovedbanen skulle føres videre over Over Jerstal. Vojens ville derved ganske vist blive en ubetydelig station. Handelsforeningens skrivelse slutter med, at man indtrængende anmoder Flensborgs Handelskammer om at fremføre denne sag på højeste sted. Olav Christensen har dog sikkert ret, når han betegner forslaget om en sådan forlæggelse af jernbanen som »en lokal ønskedrøm.⁴⁸

Anderledes forholdt det sig derimod med ønsket om at få en såkaldt »østkystbane«, d.v.s. en jernbane der fra Flensborg gik over Åbenrå og Haderslev til Christiansfeld, hvorfra den så skulle føres til Kolding.⁴⁹ Der syntes faktisk en tid at have været udsigt til, at en sådan bane ville blive bygget.

Som nævnt i Sønderjyske Årbøger 1975, side 80, er det fra tysk side blevet hævdet, at danskerne havde bygget »højderysbanen« for at skade østkystbyerne. Trümpener mener derfor,⁵⁰ at det, da Nordslesvig var blevet en del af det tyske rige, burde have været Preussens

opgave at »styrke de byer, der havde lidt skade ved dette baneanlæg, ved at bygge en østkystbane, som forbandt dem med det gammeltyske land og derved styrkede det tyske sindelag i Nordslesvig«. »En østkystbane i begyndelsen af 1870'erne«, skriver han, »ville have skabt en så snæver trafikforbindelse mellem Nordslesvig og det øvrige rige, at det ville have styrket den økonomiske og – i forbindelse med et stort anlagt kulturarbejde – tyskhedens åndelige overvægt, således at den politiske udvikling i »Nordmark« ville have forløbet på en væsentlig anden og for hele vort fædreland mere gunstig måde. Undladelsessynderne fra dengang har ikke kunnet afhjælpes.«

Planerne om en østkystbane dukkede for alvor frem i 1911 »fra højere sted«. ⁴⁸ Meningen var som nævnt, at der skulle bygges en jernbane Flensborg-Åbenrå-Haderslev-Kolding; men på den generalforsamling, som den 11. juni 1911 holdtes i Haderslev Handelsforening, og hvor det eneste punkt på dagsordenen var: »Den projekterede kystbane«, tænkte man sig, at liniens forløb skulle være Flensborg-Åbenrå-Haderslev-Årøsund, en plan som allerede den 24. feb. var blevet løseligt drøftet i Handelsforeningen. På generalforsamlingen blev det meddelt, at der i en henvendelse til den danske trafikminister og til Assens byråd var blevet henvist til de i den danske rigsdag tidligere, allerede i 1899, ⁵¹ fremsatte planer om en bro over Lille Bælt, eller endog en tunnel under dette farvand. »Men«, hedder det i denne skrivelse, »ved den foreslåede linie [over Årøsund-Assens] kunne begge dele undgås«. ⁴⁷ De danske Statsbaner havde svaret, at de betragtede denne linie som en konkurrent til linien Gedser-Warnermünde. Landdagsmand Kloppenborg-Skrumsager havde dog lovet at støtte sagen, såfremt den kom frem i den preussiske landdag.

Dette skete imidlertid ikke. Fra den preussiske minister var der gennem overpræsidenten kommet det svar, at en bane Flensborg-Åbenrå-Haderslev-Årøsund ikke var påtænkt.

Men ved bekendtgørelse af 31. maj 1911 havde distriktsudvalget i Slesvig givet jernbanedirektionen i Altona tilladelse til at lade foretage forarbejderne »til bygning af en statslig hovedbane fra et egnet punkt på banestrækningen Tinglev-Rødekro over Åbenrå og Haderslev til et egnet punkt på strækningen Vojens-Sommersted«. ⁵² Forløbet af den påtænkte bane var altså ikke fastlagt i enkeltheder; men i bekendtgørelsen blev grundejerne i de kommuner, som man regnede med, at banen muligvis ville komme til at gå igennem, for-

pligtet til at give tilladelse til, at der på deres jord blev foretaget de forarbejder, der var nødvendige for projektet. De pågældende kommuner lå i et bælte, der fra Hjordkær gik over Rise til Åbenrå og herfra videre over Stollig og Løjt Kirkeby til Genner. Fra Genner fortsattes der over Sønderballe, Hoptrup og Marstrup til Haderslev. Jernbanen skulle i så tilfælde føres over Haderslev Dam på en dæmning.⁵³ Et udvalg, der arbejdede med sagen, havde planer om at få den indre del af Dammen opfyldt, således at banegården kunne anlægges der.⁵⁴ Den strækning, der skulle undersøges videre mod nord, kunne komme til at omfatte 1) Moltrup, Simmersted, Stepping og Lert eller 2) Magstrup og Sommersted. Efter en supplerende bekendtgørelse, der kom den 20. juni s. å., skulle forarbejderne i den sydlige del af projektet foruden de allerede nævnte steder yderligere omfatte en strækning fra Bolderslev over Årslev til Åbenrå. (Fig. 3).⁵⁵

Men planerne om en østkystbane blev mødt med modstand fra beboerne i den vestlige del af Haderslev kreds, og i foråret 1912 blev der i disse egne afholdt flere protestmøder for om muligt at forhindre bygningen af denne østlige bane.

Haderslev Handelsforening besluttede alligevel at arbejde for bygningen af østkystbanen og sendte skrivelser derom både til ministeren for offentlige arbejder i Berlin og til Handelskammeret i Flensborg. I den skrivelse, som man den 21. maj 1912 sendte til ministeren, meddeltes det, hvorledes en komité fra den vestlige del af Haderslev kreds med støtte fra de vestlige kommuner havde i sinde at sende et andragende til den preussiske landdag angående jernbanesagen. I dette andragende ville man for det første påpege de skadelige følger, som en østkystbane ville kunne få for den vestlige del af kredsen, og man foreslog som erstatning for en sådan bane, at den nuværende jernbane udbyggedes med dobbeltspor på strækningen fra Tinglev til Vamdrup. I skrivelsen fremhæver Handelsforeningen, hvorledes det ville være en meget stor skuffelse for Haderslev, hvis den østkystbane, som gennem en lang årrække havde været beboernes inderlige ønske, og som ville betyde så meget for byens udvikling, ikke blev til noget.

Spørgsmålet om østkystbanen satte efterhånden sindene mere og mere i bevægelse. Fra tysk side lagde man ikke skjul på den politiske betydning, som man ventede, at en østkystbane ville kunne få ved at give de godt befolkede østlige egne, og da især byerne, en bedre

forbindelse med de sydligere områder. Dette fremgår således ganske klart af en skrivelse, som borgmester Schindelhauer, Haderslev, allerede den 19. juli 1910 havde sendt landråden i Haderslev.⁵⁶ Han gør her opmærksom på, hvorledes de eksisterende trafikforhold er meget sørgelige for de nordslesvigske byer. Det er, skriver han, en meget påkrævet pligt for staten, at den bygger en direkte og hurtig forbindelseslinie mod syd. En sådan jernbane, der vil betyde en snæver forbindelse med det tyske fædrelands åndelige, kulturelle og økonomiske liv, er en absolut betingelse for, at tyskheden skal kunne gå frem. Kampen for tyskheden i Nordslesvig vil være forgæves, så længe den ikke understøttes af en stadig tilstrømning fra syd. »At denne forbindelse har manglet, har – i forbindelse med den fortræffeligt ledede danske agitation – bevirket, at tyskheden ikke har haft fremgang«, medens »danskheden viser et frygteligt opsving, som der ubetinget må sættes en bom for, hvis ikke Nordslesvig skal gå tabt for tyskheden«. Og det er rigtigt, at årene 1900–1914 var en rig fremgangstid for danskheden.

Fra dansk side så man naturligvis med stor skepsis på disse baneplaner, »eftersom det nu er tydeligt nok, at banen bliver bygget i fortrykningsøjemed, og projektets udførelse skal påskyndes af samme grund«.⁵⁷

Iøvrigt havde jernbanedirektionen i Altona længe holdt sig tilbage m.h.t. bygningen af en østkystbane. Man var betænkelig ved at skulle anlægge en jernbane i det stærkt kuperede terræn langs østkysten. Jernbanedirektionen ville hellere udbygge sidebanen fra Vojens til Haderslev, således at der kunne føres hurtigtog til Haderslev.⁵⁸ Men regeringen kunne efterhånden ikke se bort fra den betydning, som den omhandlede bane ville have i økonomisk og fremfor alt i politisk henseende, og umiddelbart før 1. verdenskrig var der tilsyneladende udsigt til, at østkystbanen ville blive bygget. På Haderslev Handelsforenings bestyrelsesmøde den 3. marts 1914 blev det således meddelt, at østkystbanen nu var så godt som sikret.

Verdenskrigens udbrud forhindrede, at der kunne arbejdes videre med disse jernbaneplaner. Men dette var ikke ensbetydende med, at man havde opgivet tanken om at bygge en østkystbane. Så sent som den 23. maj 1919 bragte Dannevirke en bekendtgørelse fra landråden i Haderslev, hvori det hed, at ministeriet for offentlige arbejder havde bemyndiget landmåler Pflug fra jernbanedirektionen i Altona

til at »udføre forarbejderne ved anlæg af en jernbane fra Tinglev over Åbenrå til Haderslev«. »Pflug har allerede begyndt dette arbejde i Haderslev«. Landråden anmoder nu kommuneforstanderne i de kommuner, der kommer i betragtning, om såvidt muligt at støtte Pflug i hans arbejde.

Til denne meddelelse bemærker redaktøren, at »det er et tydeligt tegn på, at myndighederne nu i sidste øjeblik sætter kraft ind på at gøre et arbejde for trods alt at knytte Slesvig til Tyskland. Vi kan tilføje, at det er for sent og spildt umage«.

Men nu, da afstemningstiden nærmede sig, blev der fra dansk side fremsat forslag om et lignende jernbaneprojekt.

Den 17. sept. 1919 afholdtes der i Haderslev et møde, hvor de deltagende ca. 150 repræsentanter fra østkystens byer og landkommuner gik stærkt ind for, at der skulle bygges en østkystbane, der fra Kolding gik over Haderslev og Åbenrå til f. eks. Tørsbøl ved banen til Sønderborg. Der havde i forvejen, den 18. marts 1919, været afholdt et møde om denne sag med repræsentanter fra handelsforeningerne i Haderslev og Åbenrå.

På et møde den 17. september, der er udførligt refereret i Dannevirke dagen efter, gav driftsbestyrer Tarp, Kolding, en oversigt over den foreløbige udarbejdelse vedrørende den linieføring, som man mente, at det nye baneprojekt skulle have, og som i store træk svarede til den plan, der i årene før krigen var blevet udarbejdet af tyskerne.

Diskussionen om den første, og måske vanskeligste strækning fra Kolding til Taps blev udskudt til senere. Fra Taps skulle banen på det første stykke føres langs den vestlige side af Taps Å til Christiansfeld. Herfra gik den mod syd langs hovedvejen, som den skulle skære ved Rørkær, for derefter at fortsætte til Haderslev gennem Favrdalen lige øst for Haderslev. Banen ville således komme ind i Haderslev i øst-vestlig retning til den ved Jomfrustien liggende amtsbanegård. Fra Haderslev skulle banen så følge småbanen til Marstrup, hvorfra den via Hoptrup førtes til Genner. Herfra kunne banen føres til Åbenrå ved enten at følge hovedvejen eller ved, at linien blev lagt over Løjt Kirkeby og Skovby. Hvis man valgte denne sidstnævnte strækning, ville banens forløb komme til at svare til småbanestrækningen fra Genner til Åbenrå, og denne småbane måtte så falde bort.

Ved den således projekterede bane ville jernbanestrækningen Kol-

ding-Flensborg så at sige blive den samme, ca. 100 km, som ad den bestående hovedbane; men afstanden mellem Kolding og Haderslev ville blive forkortet med ca. 20 km, og omtrent den samme forkortelse ville strækningen mellem Haderslev og Åbenrå få.

På mødet var der nogen uoverensstemmelse angående en sådan jernbanelinies hovedformål. Byernes repræsentanter ønskede absolut, at en bane fra Kolding til Flensborg skulle være en statsbane, hvorpå der kunne føres eksprestog, og driftsleder Tarp, der ved mødets begyndelse havde præciseret, at man ønskede en bane, hvorpå der kunne køres med en hastighed af højst 70 km i timen, udtalte senere, at han mente, at der godt kunne køre eksprestog på den projekterede linie. Han var dog af den opfattelse, at al gennemgående trafik mellem Danmark og Tyskland vedblivende skulle gå over statsbanen.

Landboerne stillede imidlertid andre krav til banen, idet de mente, at den fortrinsvis burde tjene de lokale interesser.

Efter genforeningen drøftede Den sønderjyske Jernbanekommission også muligheden for anlæg af en hovedbane, der kunne tilvejebringe en mere direkte forbindelse mellem Haderslev og Åbenrå; men sagen blev opgivet, da en sådan bane ville kræve uforholdsmæssigt store anlægsomkostninger (ca. 30 mill. kr.).⁵⁹

Småbanerne

At statsbanenettet faktisk var udbygget i 1901, var dog ikke ensbetydende med, at bygningen af jernbaner i Nordslesvig nu var afsluttet. Dette var langt fra tilfældet, idet det var i årene 1898–1910, at de udstrakte systemer af småbaner, der i over 30 år skulle få så stor betydning for denne landsdel, blev bygget, og det skete i så stor udstrækning, at den samlede længde af disse småbaner kom til at overstige længden af landsdelens statsbaner. Ved genforeningen var der således i Nordslesvig ialt 347 km småbaner mod 265 km statsbaner. (Fig. 4).

Den egentlige begyndelse til anlæg af småbaner i Slesvig skete, da der i 1884 blev givet tilladelse til anlæg af den 50 km lange »kredsbane« fra Flensborg til Kappel; den åbnedes for driften den 1. juli 1886.

Der var før den tid blevet bygget småbaner – eller »tertiærbaner«, som de også kaldtes – enkelte steder i Tyskland; men de var ikke

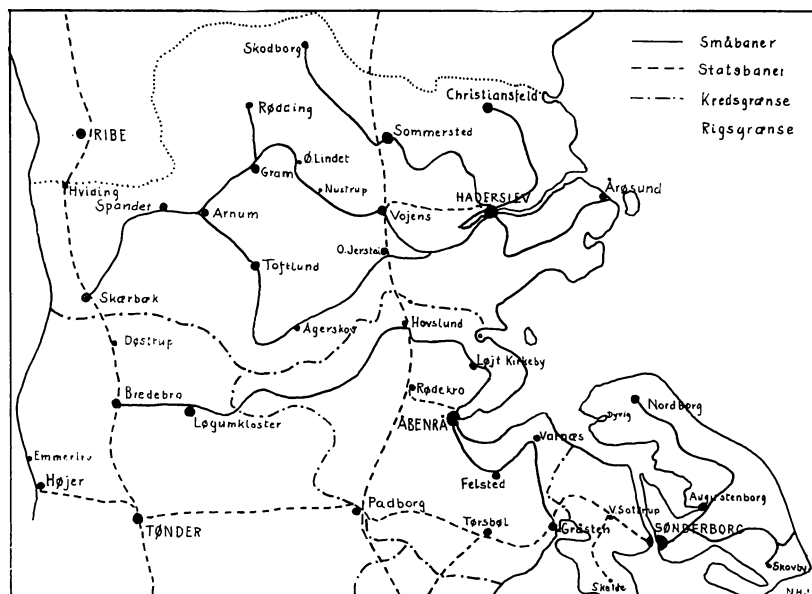

Fig. 4. De nordslesvigske jernbaner 1912.

blevet særlig godt modtaget. Man var bange for, at disse billige anlæg ikke ville give de store indtægter, og at de således kunne komme til at virke tyngende på de respektive kommuners økonomi. Men efter udstedelsen af loven af 28. juli 1892 om småbaner ændredes forholdene helt. Udbygningen af småbaner tog nu fart, og det skete i et så stærkt tempo, at medens den samlede længde af småbaner i Preussen i 1892 kun var 160 km, var den i 1917 steget til 11.160 km.⁶⁰ Særlig stærk var væksten i Nordslesvig, hvor der i de tre kredse, der havde småbaner – Haderslev, Åbenrå og Sønderborg kredsene – i 1920 gennemsnitlig var 12,30 km småbaner pr. 100 km², et tal, der måske ikke blev overgået noget sted i Tyskland.

Grunden til, at loven af 28. juli 1892 animerede til den stærke vækst af småbaner, var blandt andet, at der ved denne lov blev givet større muligheder for at opnå tilskud fra stat og provins til bygning af dette samfærdselsmiddel, som man fra mange sider stillede store forventninger til, idet man var overbevist om, at småbanerne betød den forbedring af trafikforholdene i landdistrikterne, som efterhånden var stærkt påkrævet.

Formålet med småbanerne var først og fremmest at betjene den lokale trafik. Som udløbere fra statsbanenettet havde småbanerne den opgave at formidle forbindelsen videre til fjernestliggende steder, og de skulle desuden – for at opfylde bestemmelserne i småbanelovens § 1 – lægges således, at de direkte berørte så mange sogne som muligt.⁶¹ Dette betød, at småbanerne egentlig skulle træde i stedet for bilandevejene. Ved bygningen af disse baner drejede det sig ikke om at skabe en ny forbindelse mellem købstæderne, men om at lette forbindelsen mellem landsby og købstad. Det ville derfor »være ønskeligt, om enhver, der kører med småbanerne, gør sig det klart, at han ved benyttelsen af denne bane ikke må stille uberettigede jernbanefordringer«. ⁶²

Men en følge af de krav, der stilledes til småbanerne, blev, at disse baners linieføring ofte blev noget helt for sig selv. Bestræbelserne for i så vid udstrækning, som muligt at kunne efterkomme landbefolkningens ønsker om at få en jernbane igennem deres by, kunne resultere i, at banen fik et så stærkt bugtet forløb, at jernbanelinien mellem to endestationer blev næsten dobbelt så lang, som landevejsforbindelsen var. Som eksempel kan nævnes, at medens den direkte forbindelse mellem Haderslev og Årøsund er 15 km, så var længden af den småbane, der forbandt disse to endepunkter, 27 km.

Og bedre blev det ikke ved, at der, for at landdistrikterne kunne blive betjent så godt som muligt, blev oprettet et så stort antal stationer og holdepladser, at afstanden mellem to holdsteder undertiden ikke var mere end 1,5 km. På den 53 km lange jernbanestrækning, der fra Haderslev gik over Ustrup, Vojens og Gram til Rødding, var der således ikke mindre end 21 steder, hvor togene skulle holde. Det kan derfor ikke undre, at togrejsen fra Haderslev varede mellem 3½ og 4 timer.

Dette, at småbanerne på en måde skulle træde i stedet for bilandevejene, betød også, at man overalt, hvor det drejede sig om anlæg af nye bilandeveje burde undersøge, om det ikke ville være mere hensigtsmæssigt at bygge småbaner i stedet for. Som følge deraf kunne det ske, at bygningen af planlagte veje blev udsat, og at man så i stedet for byggede småbaner.⁶³

Ved bygningen af disse lokalbaner, som måske gik til så afsides liggende steder af ren landbrugsmæssig karakter, at man ikke kunne forvente den helt store trafik, måtte man i første række prøve på at

spare så meget som muligt på anlægsomkostningerne, for at banen skulle kunne forrente sig. Man byggede derfor smalsporede baner med en sporvidde på 1 meter. Herved blev anlægsomkostningerne 30–50 % billigere end ved anlægget af normalsporede baner med en sporvidde på 1,435 m, d.v.s. at bygningen af en smalsporet bane kun fordrede en lidt højere anlægskapital end bygningen af en chaussé, men til gengæld regnede man med, at en chaussé fordrede betydeligt større vedligeholdelsesudgifter.⁶⁴

De normalsporede baner med det tungere rullende materiel krævede et fastere banelegeme, og dette i forbindelse med ekspropriationen af de større arealer, der krævedes, forøgede anlægsudgifterne i betydelig grad. Men hertil kom så den meget væsentlige omstændighed, at man med en normalsporet jernbane ikke altid kunne komme der, hvor det var muligt for en smalsporet bane at køre. De smalsporede baner kunne ikke alene klare en betydelig større stigning end de normalsporede baner; men deres mulighed for at kunne overvinde terrænvanskelighederne viste sig også derved, at de kunne tage kurver, hvis mindste radius kun var ca. halvt så stor, som radius til de kurver, der er nødvendige for de normalsporede jernbaner.⁶⁵

Småbanerne skulle altså på en måde supplere statsbanerne, idet de på statsbanestationerne både modtog og afleverede gods, der skulle befordres videre. Men her viste det sig, at statsbanerne holdt sig principielt afvisende m. h. t. et snævrere fællesskab med de tilførende baner, således at udgifterne ved omladning af godset kom til at påhvile småbanerne.⁶⁶ Som et eksempel på statsbanernes uvilje til samarbejde med privatbanerne kan nævnes, at der i Vojens måtte bygges to banegårde lige overfor hinanden – en for statsbanen og en for småbanen til Rødding.

Planerne for småbaner fandt en ivrig forkæmper i jernbanedirektør Kuhrt i Flensborg, som allerede på den tid, da man var ved at bygge kredsbanen fra Flensborg til Kappel, fremsatte planen om et sammenhængende småbanenet for hele »Nordmark«. Det bedste havde været, mente han, hvis enten staten eller provinsen havde taget sagen op og derved havde haft lejlighed til at udføre et større, afsluttet småbanenet, som kunne være et supplement til statsbanerne. At det var påkrævet at skaffe bedre trafikforhold i Nordslesvig, fremgår blandt andet af, at denne landsdel var ret dårligt forsynet med jernbaner. I den del af Nordslesvig, der i 1920 kom tilbage til Danmark,

var der i 1897 kun 4,6 km jernbane pr. 100 km². Til sammenligning kan nævnes, at på Fyn var det tilsvarende tal i dette år 9,6 km. I den store Haderslev kreds, der strakte sig tværs over Nordslesvig fra Lille Bælt til Vadehavet var der, umiddelbart før bygningen af småbanerne blev påbegyndt, ikke mere end 3,4 km jernbane pr. 100 km² og i Åbenrå kreds 4,6 km, medens der overhovedet ikke fardtes jernbaner i Sønderborg kreds.

Men det kom ikke til at gå helt, som Kuhrt havde ventet. Hver kreds undtagen Tønder kreds byggede sine egne småbaner uden på nogen måde at prøve på at skabe forbindelse med nabokredsens jernbaner. Særlig bemærkelsesværdigt var det, at småbanerne i Åbenrå og Haderslev kredse på en ca. 18 km lang strækning mod sydvest fra stationerne Hovslund og Over Jerstal kom til at løbe omtrent parallelt på hver sin side af den fælles kredsgrænse, og det betød, at afstanden mellem de to småbaner på flere steder kun var 5–6 km.

Den tyske kgl. bygningsinspektør Paul Paap giver et meget poetisk udtryk for det uheldige forhold, at der overhovedet ikke var nogen forbindelse mellem de enkelte kredses småbanesystemer. Han sammenligner disse småbanesystemer med blomster, der står i hver sin krog, uden at man har fundet den dygtige hånd, der kan forene dem til en buket.⁶⁷

Men det kan ikke nægtes, at de smalsporede småbaner i Nordslesvig trods alt fik en ikke ringe betydning for den lokale trafik, og der skal derfor i det følgende gives en kort oversigt over disse småbaners første udvikling.

Den første smalsporede jernbane i den nordlige del af provinsen Slesvig-Holsten blev som nævnt den 50 km lange bane fra Flensborg til Kappel, som åbnedes i 1886; men fra Flensborg kreds bredte interessen for anlæg af smalsporede baner sig hurtigt til de nordslesvigske kredse.

Til at begynde med var det, som om jernbanedirektør Kuhrts tanke om et samlet nordslesvigsk småbaneanlæg havde en mulighed for at blive realiseret. Under den langstrakte debat om forbindelsesbanen fra Sønderborg til hovedbanen havde Flensborg i 1889 meddelt, at byen ikke ville afgive nogen erklæring om bidrag til en linie Sønderborg-Padborg, og der anførtes som grund, at der var opstået et nyt projekt. Det projekt, der var kommet på tale, var anlægget af en smalsporet bane, som fra Flensborg skulle føres gennem Flensborg,

Åbenrå og Haderslev kredsene til den danske grænse.⁶⁸ Planen om bygningen af en sådan bane kom frem i Åbenrå i 1882; men Handelskammeret i Flensborg, som man bad om at gøre noget for sagen, var dengang ikke interesseret.⁶⁹ Den 9. sept. 1883 sendte borgmester Vreden, Åbenrå, så en skrivelse til bykollegierne i Haderslev med meddelelse om, at der til stats- og krigsministeriet var indsendt en ansøgning om anlæg af en østkystbane fra Flensborg over Åbenrå til Haderslev.⁷⁰ Det var dog egentlig først en halv snes år senere, at spørgsmålet om en sådan bane begyndte at tage en fastere, men noget ændret form. Den 4. maj 1892 afholdtes der i den anledning i Åbenrå et møde, som borgmester Vreden havde indkaldt til. På dette møde gjorde jernbanedirektør Kuhrt rede for de foreliggende planer og udtalte, at »der ved den påtænkte forbindelse gennem landdistrikterne fra Flensborg Fjord langs østkysten til grænsen kun kunne tænkes på en »sporbane«. En sporbane er overhovedet for tiden det fuldkomneste middel til en lokal samfærdsel«. Der kunne ikke være tale om at anlægge en sekundærbane, der ville blive 3 gange så dyr m. h. t. anlæg og drift »uden samtidig på langt nær at formå at fremme den stedlige trafik«. ⁷¹ På et møde i Gråsten den 28. dec. 1892 blev det drøftet, hvad man havde foretaget sig med dette projekt. Det blev her meddelt, at byen Haderslev havde forholdt sig afvisende over for det oprindelige projekt om at føre banen over Haderslev til Kolding. Den 9. maj 1892 havde Modersmaalet bragt en artikel, som gik stærkt imod den foreslåede »sporbane«. Det blev her fremhævet, at en sådan bane kun ville være til gavn for Flensborg. »Skulle man her i kredsens ønske en bane anlagt, ville det være ganske anderledes heldigt at forbinde vestegnen med en tværbane til Vojens«. Som sagerne lå, kunne det altså nu tilsyneladende kun komme til at dreje sig om en forbindelse mellem Flensborg og Åbenrå.

I sit referat af Gråsten-mødet skriver Dannevirke 29. december, at Haderslev på mødet i Åbenrå den 4. maj havde stillet sig langfra venlig over for dette projekt, og at byens repræsentanter »ikke engang var til at bevæge til at komme frem med, hvilke meninger de nærede om sagen«. »Men«, hedder det videre, »det skinnede igennem, at Haderslev havde andre projekter, som f. eks. at forbinde kredsens østlige og vestlige dele igennem en tertiærbane«.

Det var dog måske ikke helt rigtigt, at Haderslev skulle have vist sig afvisende. Et referat, som Hamburger Correspondent for 31. dec.

1892 havde bragt om Gråsten-mødet, blev den 3. jan. 1893 sendt til Haderslev magistrat af landråden i Haderslev, som ønskede at vide grunden til byens afvisende holdning. I sit svar af 6. januar udtalte magistraten, at den den 22. maj havde modtaget en tryksag angående den omhandlede tertiærbane, og denne tryksag sluttede med tilsagn om, at »komiteens næste møde ville blive afholdt i Haderslev«. Jernbanesagen blev derefter gjort til genstand for forhandlinger i bykollegierne i Haderslev den 8. juli 1892, og disse forhandlinger resulterede i, at medlemmerne af bykollegiet skulle indbydes til at deltage i komitéforsamlingernes møde, når der blev indkaldt til det. »Dette kan«, slutter magistratens skrivelse, »ikke være en afvisende holdning«. ⁶⁸

Men det blev altså kun banestrækningen fra Flensborg til Åbenrå, der drøftedes på mødet i Gråsten. Der var her livlig debat om denne banens linieføring. Repræsentanterne for Flensborgs Handelskammer afgav den erklæring, at banen under alle omstændigheder skulle føres over Gråsten. Da der var opnået enighed om dette, var hovedpunkterne for banen fastlagt, og efter at jernbanedirektør Kuhrt havde erklæret, at terrænvanskelighederne ikke spillede nogen rolle for småbaner, bestemtes det, at linieføringen fra Flensborg til Gråsten skulle være: Flensborg-Kruså-Hønsnap, et sted mellem Tørsbøl og Rinke-næs, -Gråsten. Linieføringen videre til Åbenrå blev: Gråsten-Kiding-Felsted-Sdr. Hostrup-Røllum-Åbenrå.

Efter at der i februar havde været afholdt møder i de to underudvalg, der behandlede den sydlige og den nordlige del af denne bane, afholdt Åbenrå kreds dag den 9. maj 1893 et møde om sagen. Det viste sig her, at der fra forskellige sider i denne by var modstand mod banen, da man mente, at landmændenes produkter ville gå over Gråsten til Flensborg. Også Handelsforeningen i Åbenrå var imod projektet, selv om borgmester Vreden betonedede, at man ved en jernbane ville lukke op for en livligere trafik i landdistrikterne, hvor vejene ikke længere var tilstrækkelige.⁷² Men baneprojektet blev alligevel ikke til noget.

Als-banerne

Det blev på Als, at de første småbaner i Nordslesvig blev anlagt.

Selv om det var åbningen af Flensborg-Kappel banen i 1886, der for alvor bragte spørgsmålet om bygning af småbaner i Nordlesvig på tale, kan man godt sige, at tanken om muligheden for anlæg af baner af denne type var dukket op en del år tidligere.

Allerede i 1878 havde Dreessen i sin pjese om sekundærbaner blandt andet bragt et forslag om en »tertiærbane« fra Nordborg over Sønderborg til Tinglev; men det var dog egentlig først omkring 1880, at man begyndte at se på mulighederne for bygning af småbaner på Als. Ved en vejlov af 26. feb. 1879 var det blevet bestemt, at kredsene skulle overtage udbygningen af bilandevejene, hvorefter det skulle påhvile provinsialforvaltningen at vedligeholde de af kredsen udbyggede veje. Den interesse, som regeringen havde fået for disse veje, skyldtes, at man havde indset, at bilandevejen nu, da bygningen af jernbaner vandt mere og mere frem, ville få større betydning ved at lette den lokale trafik til jernbanestationerne.⁷³

I Sønderborg kreds dag blev det nu drøftet, om det kunne være finansielt forsvarligt for kredsene at udbygge de 61 km bilandeveje, som det drejede sig om i kredsen. Men man skønnede, at det, da Sønderborg kreds var ret afsides beliggende, og da desuden $\frac{2}{3}$ af kredsen lå på en ø, næppe havde nogen interesse for de øvrige dele af provinsen, om der i denne kreds var godt udbyggede bilandeveje, ikke mindst, da trafikken til de andre kredse for en stor del var henvist til søvejen, ligesom i øvrigt en ikke ringe del af trafikken inden for selve kredsen foregik ved kystsejlad. Ud fra disse betragtninger besluttede man enstemmigt, at det ikke kunne være forsvarligt at pålægge kredsen den meget betydelige udgift, der var forbundet med en udbygning af bilandevejene og afgivelsen af så meget kostbar jord til dette formål. Men bag denne beslutning lå også den tanke, at kredsen med tiden ville blive stillet over for spørgsmålene om anlæg af såvel en forbindelsesbane til provinsens jernbanenet og af småbaner, og at det så ville være godt at have sparet de penge, som bygningen af landeveje ville koste – så meget mere som de forhåndenværende biveje var fuldstændig tilstrækkelige til trafikken.⁷⁴

Det var nu i og for sig ikke så mærkeligt, at kredsagen var klar over, at en jernbane fra Sønderborg til hovedbanen ville komme i løbet af ikke alt for lang tid, for allerede i 1873 var man begyndt at tale om en sådan jernbane. Men man kunne ikke have ventet, at spørgsmålet om en bane på Als var blevet taget op i løbet af få år.

Imidlertid foranledigede åbningen af småbanen fra Flensborg til Kappel og de gode resultater, som denne bane kunne opvise i det første år, jernbanedirektør Kuhrt og kgl. bygningsinspektør I. Jensen til i 1887 at fremkomme med en skrivelse om anlæg af en »sporbane« (Spurweg) på Als.⁷⁵

Der nævnes i denne skrivelse for det første de forskellige muligheder, der havde været i Sydslesvig for anlæg af småbaner; »men«, fortsættes der, »for ingen af de hidtil opstillede projekter kan der dog stilles en så gunstig prognose som den for anlæg af en »sporbane« på Als, hvor alt, hvad der borger for en sikker rentabilitet af foretagendet, er til stede i rigelig målestok«. Foruden øens frugtbare jord og dens store befolkningstæthed anføres bl. a., at »badestederne Mommark, Høruphav og Augustenborg for fremtiden vil medføre en trafikudvikling, som den, der har fundet sted ved badestedet Lyksborg«.

Der opridses derefter en linieføring, der i store træk svarer til de baner, der senere kom, og det understreges, at man ved bygningen af denne bane bør bestræbe sig for at anlægge den »så tæt som muligt ved de forhåndenværende veje, øvrige skel og grænser, da grunderhvervelsen derved lettes væsentlig, samtidig med at landbruget ikke påføres store driftsgener.«

I skrivelserne er der endog foretaget nøjagtige beregninger over bl. a. taksterne, som man vil komme til at betale på denne linie, sammenlignet med de »nu bestående omnibusruter«. Medens en billet for befordring med omnibus fra Sønderborg til Nordborg koster 1,50 mark, vil taksten på jernbanen blive 1,30 mark. Ligeledes er der foretaget beregninger over priserne for godstransporten. Efter disse skulle f. eks. transporten fra Sønderborg af det årlige forbrug af kul i Tandstlet mejeri kun komme til at koste en fjerdedel af, hvad der nu betales.

Men derefter fremhæves det, at der – ud over det, at udgifterne til transport altså bliver betydeligt mindre – kommer, at besparelserne i tid bliver endnu større, da banen tilbagelægger strækningen ca. 3 gange så hurtigt som de eksisterende, hestetrukne omnibusruter.

»Og«, slutter skrivelserne, »ovenstående eksempler vil være tilstrækkelige til at åbne øjnene for den eminente gevinst, der er ved et sådant jernbaneanlæg«.

Efter 1892 var der flertal i kredsagen for bygning af en jernbane til Nordborg samt en anden til det østlige Als. Denne plan støttedes

bl. a. af gårdejer Peter Grau, Pøl ved Nordborg, der tvivlede på, om man ville være villig til at ofre penge på en sådan jernbane, når først Tinglev-banen var blevet bygget. Men planen mødte også skarp modstand, og da først og fremmest fra kredsmedlem Hans Lassen, Lysabild. Hans Lassen gik meget stærkt ind for bygningen af en bane til Tinglev, men mente, at man i de tider, hvor de økonomiske forhold var så dårlige, som de var, ikke burde give penge ud til mindre rentable foretagender som jernbaner på Als, og han så desuden nødt, at de frugtbare alsiske marker blev gennemskåret af jernbanskiner. Efter hans opfattelse ville sådanne jernbaner være en unødvendig luksus. »Man måtte ikke glemme, at hele øen var et agerdyrkende land, der var tvunget til at holde en hestebestand, som, når den skulle fuldføre det nødvendige ved jordens forarbejdning i rette tid, også nogenlunde ville være istand til at forrette den nødvendige transport og den nødvendige kørsel her, hvor det overalt kun drejer sig om forholdsvis mindre afstande«. ⁷⁶ Lassen henviste endvidere til de gode dampskibsforbindelser, der var her, og forudså muligheden for, at dampskibsselskabet ville arbejde på at få anlagt endnu flere anløbssteder, og at dampskibenes lavere takster ville gøre, at en stor del af godsbeholdningen gik denne vej. ⁷⁷

Men den 2. marts 1896 besluttede kredsagen enstemmigt at bygge småbaner på Als og bevilgede hertil frie jordarealer til en værdi af 200.000 mark til anlægget, samt en sum på 1.400.000 mark til bygningen af banen. ⁷⁸

For at opfylde bestemmelserne i småbanelovens § 1 om, at banen i så høj grad som muligt skulle betjene den lokale trafik og derigennem fremme den erhvervsmæssige udvikling på øen, skulle banen fra Sønderborg planlægges således, at den for at nå øens yderpunkter blev delt ved Vollerup i to grene, hvoraf den ene gik til Nordborg og den anden til Skovby. Fra denne sidste gren skulle der så føres en sidegren til det gamle overfartssted Mommark. I Jensen og Kuhrts skrivelse fra 1887 var man gået endnu videre, idet man efter den ville føre den nordlige gren helt ud til landsbyen Holm, der ligger ca. 3 km vest for Nordborg, i nærheden af ladestedet Dyvig, lige som man efter samme skrivelse havde villet føre den sydlige gren forbi Skovby ned til den 1 km længere mod syd liggende Kegnæs-Gård.

Det af kredsagen nedsatte udvalg regnede det for givet, at trods skibsfarten langs kysten ville den samlede godstrafik med få undta-

gelse søge småbanen, og man skønnede, at der årligt ville blive transporteret ca. 19.000 tons gods og 16.000 stkr. kvæg.

Da man regnede med, at det i det mindste foreløbig ikke kunne ventes, at der ville blive bygget en direkte tilslutning til nogen anden jernbane, blev Als-banernes sporvidde fastsat til 1 meter, hvad man mente var i overensstemmelse med den trafik, der ville komme på denne bane.⁷⁸

Den 28. sept. 1896 blev så det første spadestik på den alsiske bane taget, og efter en højtidelig indvielse, som blev foretaget af overpræsident v. Köller den 4. og 5. feb. 1898, åbnedes strækningerne fra Sønderborg til Guderup og Skovby, medens driften på strækningen fra Guderup til Nordborg blev påbegyndt den 2. juli 1898.⁷⁹

Det af kredsudvalget anslåede skøn over størrelsen af gods- og kreaturtransporten på disse baner kom i begyndelsen til at stemme i forbløffende grad. I banernes tredie regnskabsår 1900/01 blev der nemlig på Als-banerne transporteret 19.234 tons gods og 16.000 stk. kvæg,⁸⁰ og i løbet af de følgende år steg disse tal meget betydeligt.

Men der havde lige fra åbningen af Als-banerne meldt sig problemet om, hvorledes der kunne etableres en direkte forbindelse mellem ø-banen og den kommende fastlandsbane, og i årenes løb blev der gjort store anstrengelser for at få en løsning på denne vanskelige sag. Man tænkte sig ikke alene, at en sådan forbindelse kunne tilvejebringes ved færgebåde; men kredsjernbanekommissionen fik endog i 1889 et ingeniørfirma fra Altona til at undersøge, om den 223 m lange pontonbroforbindelse, der havde været her siden 1856, kunne gøres så solid, at der på den kunne føres hestetrukne jernbanevogne over Allsund. Spørgsmålet om etablering af en direkte forbindelse mellem de to baner trængte sig stadig mere og mere på; men i 1903 besluttede kredsudvalget at henlægge denne sag, indtil det var afgjort, om der ville blive oprettet en marinestation i Sønderborg, og man endvidere var klar over, hvilke havneanlæg dette ville medføre.⁸¹ I 1907 blev problemet om den direkte skinneforbindelse over Allsund imidlertid igen bragt på bane; men i en skrivelse af 19. december d. å. meddelte magistraten kredsbanekommissionen, at den almindelige færdsel over pontonbroen nu var blevet så stor, at det først og fremmest gjaldt om at sikre den, og at nogle undersøgelser, der var blevet foretaget, havde godtgjort, at broen ikke kunne tage den merbelastning, som en overførsel af jernbanevogne ville medføre.⁸²

Småbanerne i Haderslev og Åbenrå kredsene

Omtrent samtidig med, at man var gået igang med at bygge de smalsporede baner på Als, begyndte man også på anlægget af småbanerne i Haderslev og Åbenrå kredsene.

I Tønder kreds lykkedes det derimod ikke at få anlagt småbaner, når undtages den 14 km lange bane fra Nibøl til Dagebøl, selv om der i tidens løb havde været foreslået forskellige baner. I 1877 havde der således været en plan fremme om anlæg af en smalsporet bane fra Tønder over Læk til Eggebæk på hovedbanen fra Flensborg til Slesvig, og i 1898 havde der været tale om at anlægge en lignende jernbane, som fra Tønder skulle gå over Sød og Lydersholm til Valsbøl på den i 1889 åbnede jernbane fra Flensborg til Læk og Nibøl;⁸³ men hverken disse planer eller det i 1904 fremsatte forslag om en jernbane, der fra Tønder skulle gå over Ravsted og Bolderslev eller Hjordkær til Åbenrå kom til udførelse.⁸⁴ I øvrigt havde Handelsforeningen i Åbenrå givet sin ubetingede tilslutning til planen om en småbane fra Tønder til Åbenrå, og den beklagede sig dybt over, at planen rent ud blev afvist af landråd v. Uslar.⁸⁵

Det blev altså kun i de tre østlige kredse, at der blev anlagt småbanesystemer, og af disse blev det i Haderslev kreds så afgjort det største, idet den samlede længde af småbanerne her blev 211 km, medens der i Åbenrå kreds kun blev bygget 86 km og i Sønderborg kreds 50 km småbaner. Hertil må dog naturligvis bemærkes, at Haderslev kreds var langt den største af kredsene, idet dens areal var 1694 km² mod det senere Haderslev amts 1369 km², medens Åbenrå kreds kun omfattede 785 km² og Sønderborg kreds 442 km².

Spørgsmålet om anlæg af småbaner i Haderslev kreds, der er udførligt behandlet i Wilcke's bøger om Haderslev amts jernbaner, var den 1. feb. 1893 på dagsordenen i Haderslev Handelsforening og kom i den følgende tid gang på gang til debat dér.⁸⁶

Omtrent på samme tid blev der gjort et alvorligt forsøg på at få anlagt en lokalbane i den midterste del af Nordslesvig. Planen gik ud på at få bygget en nord-syd-gående jernbane mellem de to længdebener. På et møde i Rødding den 4. marts 1893 drøftedes forskellige forslag; men det vedtoges at lade en komité arbejde for et af den meget ansete gårdejer J. N. H. Skrumsager, Københoved, fremsat forslag om en tertiærbane, der fra et passende sted på den danske

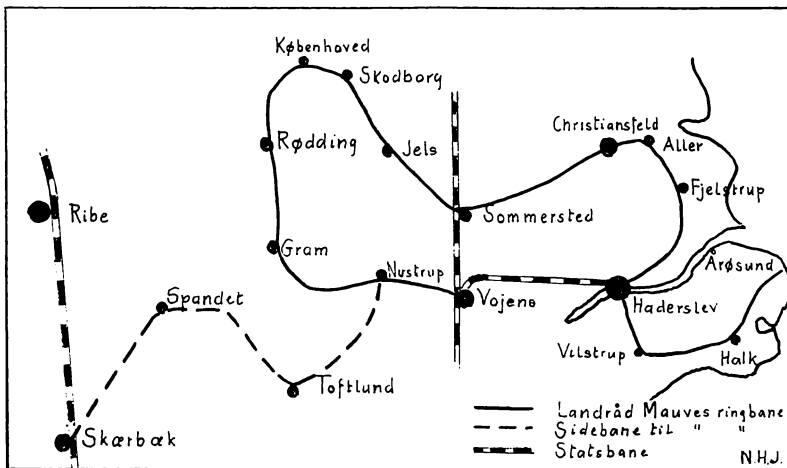

Fig. 5. Landråd Mauves planer til en ringbane i Haderslev kreds fra 1892.

tværbane fra Fredericia til Esbjerg skulle gå over Rødding, Gram og Toftlund til Bylderup Bov. Fra Gram skulle der så bygges en sidelinie til Vojens.⁸⁷

Dr. Karl Mauve, der var blevet landråd i Haderslev i 1892, havde imidlertid, da planerne om en midtbane begyndte at tage form, søgt at skabe større interesse om bygningen af småbaner, der gik ud fra Haderslev, og en af kredsens nedsat kommission anmodede jernbanedirektør Kuhrt om at undersøge, hvorledes forholdene var for anlæg af småbaner i Haderslev kreds. På grundlag heraf fremsatte Mauve så sin plan om jernbanebygning. Han havde fået den idé, at opgaven bedst kunne løses ved, at der blev bygget en kreds-ringbane med forbindelse til havnen i Årøsund. Banens forløb skulle være: Haderslev-Fjelstrup-Christiansfeld-Hjerndrup-Sommersted-Oksenvad-Jels-Skodborg-København-Rødding-Gram-Kastrup-Nustrup-Vojens. Fra Nustrup skulle der så bygges en bane, der over Toftlund og Arnum og Spandet gik til Skærbæk.⁸⁸ (Fig. 5).

De hovedsagelig danske kredse, der stod bag midtbaneprojektet, var langt fra tilfredse med landrådets forslag, og på et møde i Rødding den 29. maj 1894 forkastedes Mauves plan blankt.

Den af kredsdagen nedsatte kommission foreslog så den 10. feb. 1896 kredsdagen at begynde jernbanebyggeriet med to mindre baner, nemlig 1) Haderslev-Fjelstrup-Christiansfeld og 2) Sommersted-Jels-Rødding; men stemningen på landet var dog absolut for en bane fra Vojens over Gram til Rødding.

Også Haderslev Handelsforening var imod baneplanerne. På et møde den 15. feb. 1896 havde man udtalt, at det, som det i første række kom an på, var at få besejlingsforholdene til Haderslev forbedret, og at der ikke kunne være tale om bygning af jernbaner, før uddybningen af fjorden var afsluttet, og man havde fået havneforholdene bragt i tilfredsstillende stand. Når Handelsforeningen således stod forrest i kampen for at få besejlingsforholdene til Haderslev forbedret, skyldtes det, at man var klar over, at byen i den henseende stod svagt i forhold til Åbenrå og Flensborg, og man beklagede, at disse to byer så ofte blev fremhævet som handelsbyer for i hvert fald en del af Haderslev kreds. Men man måtte erkende, at Haderslev var mindre heldigt stillet, så længe fjorden ikke kunne gøre større nytte for byen, end tilfældet var. Handelsforeningen anså derfor uddybningen af Haderslev Fjord som en hovedbetingelse for, at småbaner kunne være til virkelig nytte, og at det altså burde være det, som man først gav sig i lag med.

Men landråden var af en ganske anden opfattelse. På et møde i Christiansfeld den 26. feb. 1896 udtalte han, at en uddybning af Haderslev Fjord fra 3,2 m til 5,2 m ville koste kredsen mindst 300.000 mark. Det ville desuden tage 20 år at få fjorden uddybet, og når det var sket, så ville den hurtigt mudre til igen.

De følgende dage var præget af flere, meget bevægede møder.⁸⁹ Den febrilske iver, hvormed der arbejdedes på at få en løsning på jernbanesagen, gjorde, at Handelsforeningen med kort varsel indkaldte til generalforsamling den 21. marts, for at man kunne drøfte det foreliggende forslag om en jernbane, der fra Haderslev skulle gå over Vojens og Gram til Rødding. På Handelsforeningens møde den 15. februar var det blevet udtalt, at det store vestlige opland næsten var gået tabt for byens handelsstand på grund af de dårlige forbindelser. På generalforsamlingen blev der nu vedtaget en resolution til kredsmedlemmerne, og heri blev det betonet, at den nævnte linie ville være »den heldigste forbindelse mellem byen og dens store vestlige opland«; men »hele linien fra Rødding til Haderslev bør bygges

samtidig, da dette efter vort skøn er mest formålstjenligt for hele kredsen«.

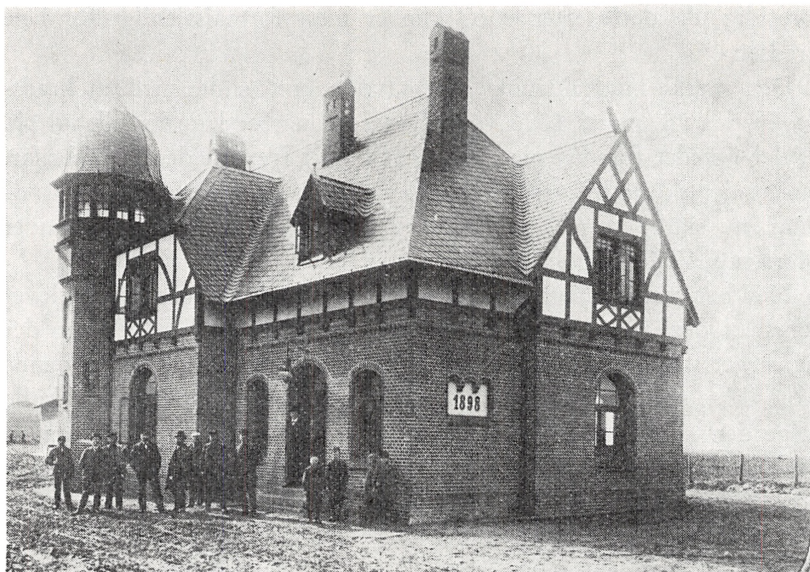
Den stærke mødeaktivitet, der havde været, endte med, at kreds-dagen den 28. marts 1896 vedtog et ændringsforslag, der gik ud på, at der i stedet for den plan, som var blevet fremsat den 10. februar, om at der skulle bygges en bane fra Sommersted over Jels til Rød-ding, nu skulle bygges en jernbane, der fra Haderslev førtes over Marstrup, Vojens og Gram til Rødding.

Med hensyn til linieføringen for den anden jernbane, der var blevet foreslået den 10. februar, nemlig banen til Christiansfeld, viste der sig meget stor uenighed. Christiansfeld forlangte pludseligt, at denne bane ikke, som foreslået, skulle gå over Fjelstrup, men at den skulle følge den »direkte linie« ved at gå over Neder Åstrup, Stendetgård og Errested, og altså på en stor strækning ville komme til at følge hovedvejen fra Haderslev til Kolding. Men dette forslag, som mulig-vis skyldtes de næringsdrivende i byerne, blev dog forkastet til fordel for Fjelstrup-linien. Banens betydning skulle særlig ligge i, at den skulle være en hjælp for landbruget, og Fjelstrup-linien kom jo netop til at gå igennem en udmærket landbrugsegn.

Drøftelsen af linieføringen for banen fra Vojens til Rødding bød ikke på store vanskeligheder, men da man i Kastrup viste sig helt uinteressert i dette foretagende, blev banen ført i en stor bue over Øster Lindet og Vester Lindet. Dette bevirkede det ejendommelige, at banen derved kom til at gå ind til Gram og Gramby nordfra. Fra Gramby måtte den så tilbage over Gram for at komme til Rødding.⁹⁰

Den 4. marts 1899 blev banen fra Haderslev til Christiansfeld åbnet for driften, og dagen efter begyndte trafikken på banen fra Vojens til Rødding, medens den strækning, der fra Haderslev gik over Ustrup til Vojens, blev åbnet den 4. dec. 1899.

I de drøftelser, der havde fundet sted om disse baneanlæg, havde der ikke alene været strid mellem danske og tyske, men der havde også undertiden været splittelse mellem såvel danskerne som tyskerne indbyrdes. Resultatet var blevet et kompromis, som medførte, at alle faktisk var utilfredse med det meste og ingen helt tilfredse med noget. Men endnu førend jernbanen til Christiansfeld var blevet færdig, havde landråden den 23. feb. 1898 forelagt kredsagen forslag om bevilling til forarbejderne på følgende banelinier:

Gram station, et eksempel på landråd Mauves prangende stationsbyggeri i Haderslev kreds. (Haderslev byhistoriske arkiv).

1. Haderslev-Sommersted-Skodborg
2. Gram eller Toftlund-Arnum-Skærbæk
3. Ustrup-Over Jerstal-Toftlund
4. Haderslev-Årøsund

Efter lange og besværlige forhandlinger i 1898 var regeringen gået med til, at sejllobet i Haderslev Fjord kunne uddybes til 5,3 m. Under behandlingen af denne sag i den preussiske landdag havde finansministeren i øvrigt motiveret sin anbefaling af sagen med at fremhæve den betydning, som forbedrede besejlingsforhold ville have for tyskhedens vækst i Haderslev.⁹¹ Der blev dog stillet den betingelse for, at uddybningsarbejdet kunne foretages, at såvel byen som kredsens skulle yde et tilskud på 100.000 mark, og at der fra privat side blev fremskaffet 30.000 mark. Magistraten anmodede derfor Handelsforeningen om blandt sine medlemmer at søge at vække interesse for havnesagen og navnlig opfordre til ved tegning af bidrag at støtte sagen. Foreningen gjorde dette ved bl. a. at foreslå mejerierne i kredsens, at de tegnede sig for et tilskud på 50 pfg. pr. ko, som hørte til mejeriet.

I den skrivelse, som Handelsforeningen sendte til mejerierne, hedder det: »Al den forretning, som på lige betingelser tilføres kredsbyen, forøger dennes ydeevne til gavn for hele kredsen, hvorimod al den forretning, der naturligst burde drages til kredsbyen, men som på grund af den dårlige vandvej ikke kan ske uden skade for vedkommende og derfor må gøres andet sted, svækker byens ydeevne til skade for hele kredsen«. ⁹² Henvendelsen bar dog ikke frugt, idet »kun 2 mejerier ydede bidrag: Stepping med 100 mark og Gl. Haderslev mejeri med 150 mark«. ⁹³

I Åbenrå så man med meget stor uvilje på, at der nu skulle foretages så store arbejder for at forbedre besejlingsforholdene til Haderslev, og den 16. jan. 1899 vedtog Handelsforeningen i Åbenrå, at der over for Handelskammeret i Flensborg skulle protesteres mod bevillingen til uddybningen af Haderslev Fjord. Som motivering for denne protest anførtes det blandt andet, at Haderslev havde et tilstrækkeligt stort opland, og at denne by ved oprettelse af en kort jernbane over Genner ville kunne få udmærket forbindelse med Åbenrå havn, samt at Haderslev kreds iøvrigt havde gode havne ved Årø og Kalø. ⁹⁴

Men uddybningen af Haderslev Fjord blev gennemført i årene 1899–1901, og resultatet af dette arbejde viste sig snart. Medens omsætningen i Haderslev havn i 1900 havde været 17.959 tons og 7.600 m³ tømmer, var den i 1909 steget til 62.081 tons og 11.163 m³. ⁹⁵

Og da uddybningen var blevet påbegyndt, og de første småbaner var blevet åbnet i 1899, kom der skred i jernbaneplanerne. Den 30. juni 1899 fremsatte kredsbanekomiteen forslag om, at der i stedet for de den 23. feb. 1898 foreslåede baner blev bygget følgende baner:

1. Haderslev-Årøsund
2. Skrydstrup-Bevtoft-Rangstrup-Agerskov-Toftlund
3. Haderslev eller Christiansfeld-Sommersted-Skodborg

I drøftelserne om disse forslag kom jernbanelinien til Årøsund til at indtage en særstilling, og årsagen hertil var dette steds specielle beliggenhed, der gennem århundreder havde gjort Årøsund til et meget vigtigt overfartssted fra Sønderjylland til Fyn.

Allerede den 29. aug. 1899 begyndte man at udstikke jernbanelinien til Årøsund, og den 28. maj 1903 kunne denne bane indvies. Imidlertid var der sket det, at der allerede, da bygningen af Årøsund-banen

var blevet påbegyndt, var kommet andre planer frem, idet man i 1899 var begyndt at forhandle om anlæg af en normalsporet bane her i forbindelse med åbningen af en færgefart mellem Årøsund og Assens.⁹⁶ Den 6. nov. 1899 blev der i Assens afholdt et møde om denne sag, og blandt mødedeltagerne var der også repræsentanter fra Haderslev Handelsforening. Landråd Mauve var velvillig indstillet overfor planerne, men på den betingelse, at banen kom til at berøre Haderslev, og den 19. april 1900 henvendte kredsens repræsentanter sig så til det preussiske indenrigsministerium med en anmodning om bygning af jernbanen Årøsund-Haderslev-Rødekro.

Men den 2. aug. 1900 forelå indenrigsministerens klare afvisning af den fremsatte plan. Dette blev dog ikke ensbetydende med, at planen om en normalsporet bane i forbindelse med en færgeforbindelse blev skrinlagt. I 1902 begyndte man nemlig igen at arbejde med sagen. Den 8. april mødtes repræsentanter for Haderslev med landråd Becherer i spidsen og medlemmer af Assens byråd på færgegården i Årøsund. Becherer var interesseret i projektet, men mente, at man skulle have en normalsporet bane til Haderslev.

Forhandlingerne i de følgende år førte dog ikke til noget. I februar 1904 lykkedes det ganske vist Becherer at få dannet et konsortium i Haderslev kreds med den opgave at anskaffe en dampfærge til en forbindelse Årøsund-Assens; men det lykkedes ikke at få Assens købstad og det konsortium, der ejede Årøsund færgegård, til at indskyde det beløb på henholdsvis 3.000 og 1.000 mark, som var en betingelse for, at planen om en færgerute kunne blive realiseret.

Becherer blev dog ved med at arbejde med planerne. I september 1905 anmodede han jernbanedirektør Kuhrt om at undersøge, hvorledes mulighederne for at indrette en færgehavn ved Årøsund var. Der skete dog ikke noget videre, og da Becherer i 1908 blev forflyttet til Berlin, faldt planerne bort; men som tidligere nævnt dukkede interessen for denne færgeforbindelse atter op i 1911, da debatten om en østkystbane begyndte at komme på tale.

Den næste jernbane, der åbnedes i det efterhånden ret udstrakte småbanenet i Haderslev kreds, var Toftlund-banen, hvor driften blev påbegyndt den 2. april 1904.

Den 30. juni 1899 havde jernbanekommissionen som omtalt fremsat forslag om en bane, der fra Skrydstrup skulle gå over Bevtoft og Rangstrup til Toftlund. Imidlertid viste det sig, at Skrydstrup kom-

mune ikke ville betale noget som helst til denne Toftlund-bane, og det endte derfor med, at kredsagen gik ind på et af Vedsted kommune fremsat forslag om at lade en bane til Toftlund udgå fra Ustrup på småbanestrækningen Haderslev-Vojens.

Øg året efter, den 1. juli 1905, kunne så indvielsen af den sidste af de småbaner, der udgik fra Haderslev, finde sted. Det var jernbanen til Skodborg. Der havde været megen diskussion om denne banes linieføring, men efter at der på et møde i Sommersted den 30. juli 1903 havde vist sig meget stærk stemning for en jernbane fra Haderslev over Sommersted til Skodborg, vedtog kredsjernbanekommissionen denne bane.⁹⁷ Regeringen var meget interesseret i bygningen af jernbane gennem denne næsten helt danske egn; men man kunne på forhånd skønne, at der ikke var særlig lyse udsigter for en sådan banes økonomi. Grunden hertil var, at banens opland var ret begrænset, idet den første del af strækningen kun var ca. 7 km syd-vest for banen til Christiansfeld, og på strækningen fra Sommersted til Skodborg i en lignende afstand fra banen til Rødding. Og mod nord var den ganske tæt ved landegrænsen.

Hermed var bygningen af smalsporede baner omkring Haderslev faktisk afsluttet; men nogle år senere kom der dog et par ganske betydelige udvidelser af Haderslev kreds's småbanenet, idet der den 15. sept. 1910 blev åbnet to baner fra henholdsvis Toftlund og Gramby til Arnum og den 13. november samme år en bane fra Arnum til Skærbæk.⁹⁸ Der var således nu etableret den gennem årene så ofte foreslåede forbindelse mellem Haderslev og den vestlige del af Haderslev kreds. Den direkte forbindelse mellem Haderslev og Skærbæk – en tur, der tog 4½ time – kom til at gå over Over Jerstal, Toftlund og Arnum.⁹⁹

Det kan ikke nægtes, at Haderslev kreds dermed havde fået et småbanesystem, som med sin samlede længde af 211 km i meget høj grad opfyldte de fordringer, som jernbaneloven af 1892 stillede til denne type af jernbaner, idet småbanerne nu strakte sig i alle retninger fra Haderslev ud i den store kreds. Men fra mange sider blev der udtalt stor utilfredshed med de dyre anlæg og den store gæld, som derigennem blev påført kredsen. Utilfredsheden gjaldt ikke mindst de unødvendigt store stationsbygninger, der opførtes mange steder. I en omtale af landråd v. Tschirschnitz, Sønderborg, skriver H. P. Hanssen således: »De kredsbaner, der er bygget i Sønderborg kreds, skæmmes

ikke af vilde projekter som dr. Mauves kostbare stationsbygninger i Haderslev kreds«. ¹⁰⁰

I Åbenrå kreds blev småbanenettet derimod ikke udviklet helt så heldigt som i Haderslev og Sønderborg kredsene. En medvirkende årsag hertil var blandt andet, at Åbenrå kreds ikke alene efterhånden havde fået længere statsbanestrækninger end de andre kredse, men også at statsbanestrækningerne inden for Åbenrå kreds gik i både nord-sydlig som vest-østlig retning.

I slutningen af 1800-tallet var der blevet fremsat forskellige planer om småbaner i Åbenrå kreds. I 1889, da spørgsmålet om en tværbane var stærkt på tale, havde Åbenrå Handelsforening arbejdet for en baneforbindelse mellem Rødebro og Løgumkloster. I 1893 var den samme forening gået stærkt imod planen om anlæg af en småbane fra Åbenrå til Gråsten og foreslog i stedet for, at kredsen skulle arbejde for en bane mod vest over Branderup til Skærbæk. Samtidig anbefalede Åbenrå Handelsforening den i 1893 fremsatte plan om en tertiærbane fra Rødding over Toftlund til Bylderup Bov med sidelinie fra Bedsted til Rødebro. Interessen for en jernbane fra Åbenrå til Vestslesvig viste sig også ved, at Handelsforeningen i 1897 gik helt ind for en bane fra Åbenrå til Ballum. ¹⁰¹

Men resultatet af arbejdet for at få småbaner i Åbenrå kreds blev, at der kun blev bygget to banelinier, som på grund af statsbanernes forløb i kredsen på en måde blev henvist til ret nøje at følge kredsens nordlige og østlige grænseplaner og derved fik nogle linieføringer, som på forhånd måtte dømmes banerne til urentabilitet.

Den 14. feb. 1899 åbnedes småbanen fra Åbenrå til Gråsten for driften. Som så mange andre af småbanerne fik denne bane et noget ejendommeligt forløb. Fra Åbenrå kunne den ret let føres nogenlunde direkte over Sdr. Hostrup til Felsted, men da den herfra skulle nå op til Varnæs, måtte den lige øst for Felsted bøje mod nordøst over Skovbøl. Fra Varnæs gik jernbanelinien faktisk lige mod syd over Kiding til Gråsten. Resultatet af dette næsten S-formede forløb blev, at Åbenrå-Gråsten banen blev 31 km lang, medens den lige afstand mellem de to byer kun er ca. 20 km.

Den 8. maj 1901 åbnedes så den 55 km lange småbane fra Åbenrå til Løgumkloster. Denne bane fik et forløb, som grev Erik Schack med rette betegner som »rekorden i retning af vanvittig linieføring«. ¹⁰² Fra Åbenrå blev denne bane nemlig ført mod nordøst – med

*Fra anlægget af amtsbanen Åbenrå-Gråsten, der åbnedes 1899.
(Historiske Samlinger for Sønderjylland).*

forskellige bugtninger og på en bro over vejen, der fra syd fører til Stollig, ind i det kuperede Løjt Land. På de første 5 km måtte banen arbejde sig op til en højde af ca. 60 m over havet ved landsbyen Stollig. Herfra fortsattes banen så over Løjt Kirkeby til Genner, idet den på strækningen fra den nuværende Genner Hule rasteplass til Lyngtofte Kro løb umiddelbart langs østsiden af hovedvejen mellem Åbenrå og Haderslev. Fra Genner gik banen så først over Øster Løgum til Hovslund og derfra med hovedretningen vest-sydvest til Løgumkloster. Men man havde altså opnået, at forbindelsen med de vestlige egne af kredsen var blevet etableret, selvom det havde været et ret kostbart foretagende for Åbenrå kreds.

Det er indlysende, at de tre nordslesvigske kredse havde udført et meget betydeligt arbejde og ofret særdeles store beløb på bygningen af småbanerne, og det er bemærkelsesværdigt, at disse store anlægsarbejder blev fuldført i løbet af en ganske kort årrække. Bortset fra de ialt 39 km lange banestrækninger fra Toftlund og Gram til Arnum

og derfra til Skærbæk, som blev fuldført i 1910, blev alle de tre kredses småbanestrækninger, ialt 308 km, bygget i tiden 1898–1905. Da bygningen af de smalsporede baner var blevet afsluttet i 1910, var der i de tre kredse som helhed gennemsnitligt 12,3 km småbaner pr. 100 km², medens der i den øvrige del af provinsen Slesvig-Holsten var 3,9 km pr. 100 km²

Jernbanernes erhvervsøkonomiske betydning

Efter den stærke udvikling, som de nordslesvigske jernbaner havde gennemgået ved bygningen af småbanerne og ved anlægget af jernbanen fra Vester Sottrup til Skelde, havde Nordslesvig i 1910 nået den maksimale længde af jernbaner, og landsdelen havde fået en jernbanetæthed, der var ganske bemærkelsesværdig. Der fandtes i den del af Slesvig, som i 1920 blev genforenet med Danmark, ialt 592 km jernbaner.

Det vil være naturligt at sammenligne jernbanetætheden i Nordslesvig med forholdene, som de i 1920 var i Danmark nord for Kongeåen. Det viser sig da, at medens der i det genforenede – 3964 km² store – Nordslesvig ialt var 14,9 km jernbane pr. 100 km², var det tilsvarende tal for Danmark uden Nordslesvig 10,9 km. Og tager man jernbanetætheden i forhold til indbyggertallet, ser man endnu tydeligere, i hvor høj grad Nordslesvig var forsynet med jernbaner i forhold til det øvrige Danmark, idet der i Nordslesvig var 36,0 km jernbane pr. 10.000 indbyggere, medens det tilsvarende tal for det øvrige Danmark kun var 16,4 km.

Da Nordslesvigs ret store jernbanetæthed i høj grad skyldtes de mange småbaner, som i Haderslev kreds udgjorde 78,4 % af kredsens samlede jernbanelængde og i Åbenrå og Sønderborg kredsene henholdsvis 57,0 % og 63,4 %, må det først og fremmest blive småbanernes betydning, der vil blive omtalt i det følgende.

Som tidligere nævnt havde anlæggelsen af småbanerne været en meget kostbar sag for de tre kredse. Selv om udgifterne ved bygningen af denne specielle type af jernbaner var 30–50 % mindre end ved anlæg af en normalsporet jernbane, måtte kredsene dog betale 10 mill. mark, og det bidrag, som staten og provinsen havde ydet, var på lidt over 8 mill. mark.¹⁰³ Dette betød, at kredsene ved bygningen af disse småbaner pådrog sig meget betydelige gældsposter. Ingen af

kredsene kunne til stadighed forrente den i småbanerne investerede kapital, og udgifterne til småbanerne udgjorde ofte næsten halvdelen af kredsens budgetterede skatter.¹⁰⁴ Dette gjaldt i særlig grad Haderslev kreds, hvor udgifterne til småbanerne blev så store, at denne kreds »efterhånden opnåede at blive en af de mest forgældede i hele det preussiske monarki«.¹⁰⁵ Som regel klarede Als-banerne sig bedre, selv om disse baner bl. a. måtte kæmpe med de vanskeligheder og den bekostning, som var forbundet med, at de var uden direkte forbindelse med fastlandsbanen. Dette betød, at gods, som fra Als-banerne skulle viderebefordres med fastlandsbanen, skulle transporteres pr. vogn over pontonbroen, og efter vognmandstakst kostede dette 8 mark pr. ton.¹⁰⁶

Men selvom bygningen af småbaner således forceredes frem over evne, er der ingen tvivl om, at de på mange måder blev til virkelig gavn for kredsene, idet de ofte åbnede adgangen til vidtstrakte landområder, hvor trafikforholdene havde været vanskelige. Men småbanernes betydning kunne utvivlsomt have været langt større, hvis de ikke var blevet bygget således, at der overhovedet ikke var nogen forbindelse mellem de tre kredsers småbanesystemer.

Den udvikling, som disse baner gennemgik, kan illustreres ved de grafiske fremstillinger. (Fig. 6). Det fremgår heraf bl. a., at den befordrede godsmængde gennemgående steg stærkt i tiden fra 1900 til 1913, det sidste normale år før verdenskrigen. Det, der vel nok falder mest i øjnene, er den meget stærke stigning, som godstransporten på småbanerne i Haderslev kreds gennemgik, idet disse baner i 1913 transportererede ca. 7,4 gange så meget gods som i 1900, medens der på småbanerne i Åbenrå kreds og på Als-banerne i 1913 transporteredes henholdsvis ca. 5,6 og 3,2 gange så meget gods som i 1900.

Men for at kunne foretage en sammenligning af transportudviklingen i de tre kredse er det, da længden af småbanerne i Sønderborg og Åbenrå kredsene var uforandret fra henholdsvis 1898 og 1901, medens småbanenet i Haderslev kreds først var fuldt udbygget i 1910, da dets samlede længde var over 3 gange så stort som i 1900, nødvendigt at se på, hvorledes størrelsen af gods- og passagertrafikken pr. jernbanekilometer udviklede sig på de forskellige småbanesystemer. Det viser sig da, at medens der i 1900 transporteredes omtrent lige meget gods pr. banekilometer på de tre småbanesystemer, var godstransporten i 1913 absolut størst på Als-banerne. Den meget betyde-

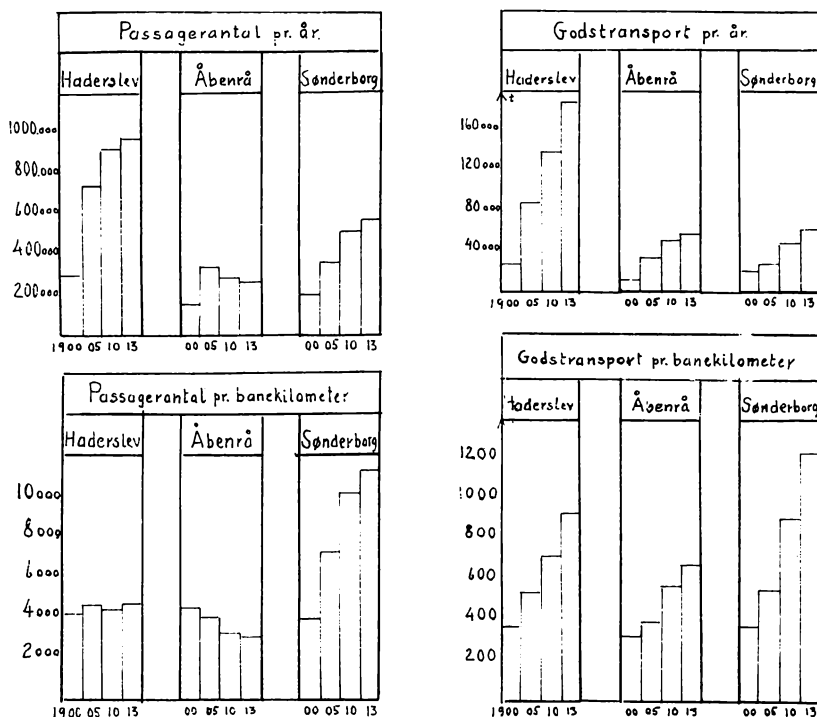

Fig. 6. Småbanernes befordring af passagerer og gods.
(Efter Paap).

lige fremgang, som Als-banerne i så henseende havde i forhold til de to andre kredses småbaner, stod naturligvis i forbindelse med, at de egne, som Als-banerne gennemløb, er langt mere frugtbare end det opland, som mange af de andre småbaner havde. Desuden var befolkningstætheden på Als betydelig større end i Åbenrå og Haderslev kredsene. I 1913 var der nemlig 90 indbyggere pr. km² på Als, medens der i Åbenrå kreds var 47 og i Haderslev kreds 38 indbyggere pr. km². Der var da også det karakteristiske ved småbanernes persontrafik pr. km banekilometer, at medens den i Haderslev kreds faktisk var den samme i hele perioden 1900–1913 og i Åbenrå kreds endog faldende i denne periode, så steg den så stærkt på Als-banerne, at den blev disse baners største indtægtskilde.

Den væsentligste grund til, at der på alle tre kredses småbaner foregik en betydelig stigning af godstransporten i den omhandlede

periode, må dog søges i de stærkt opadgående tider, og først og fremmest i den udvikling, der omkring 1890 satte ind i landbruget, hvor de bedrede forhold øgede både forbruget og produktionen. Men også her var Sønderborg kreds bedre stillet, idet landbruget i denne kreds havde gennemgået en gunstigere udvikling end i de andre kredse, blandt andet på grund af den forståelse, som dette erhverv havde mødt hos kredsens landråd v. Tschirschnitz – i modsætning til, hvad der var tilfældet hos landråd v. Uslar i Åbenrå og dr. Mauve i Haderslev.¹⁰⁸

Men som helhed nød landbruget i Nordslesvig godt af de tyske toldforanstaltninger fra 1880'erne, der gav sig til kende i en betydelig prisstigning på landbrugsprodukterne. Kornarealerne forøgedes, og dette i forbindelse med det større foldudbytte betød en fremgang i høstudbyttet. Udtrykt i foderenheder steg det samlede høstudbytte i Nordslesvig fra 1900/04 til 1910/14 med over 50 %.¹⁰⁹

Med hensyn til husdyravlen skete der især en afgjort forandring i svineavlen. Der havde længe været en betydelig indførsel af svin fra Danmark til Tyskland, men da der i 1905 havde været nogle tilfælde af en smitsom sygdom blandt svinene i Danmark, lukkede Tyskland helt for denne indførsel. Slesvig-Holsten var nu uden væsentlig konkurrence til så betydelige markeder som Hamborg og industriområderne,¹¹⁰ og dette var medvirkende til, at den nordslesvigske svineavl nu udviklede sig med rivende fart. I Sønderborg kreds var der således i 1913 172 svin pr. 100 hektar landbrugsjord, d.v.s. dobbelt så mange som gennemsnittet for Danmark.¹⁰⁹ I Haderslev kreds var svinetallet fra 1873 til 1913 steget fra 7 til 57 pr. 100 hektar landbrugsjord.

De hyppige leverancer af fedesvin betød en væsentlig forøgelse af jernbanernes og i særlig grad af småbanernes transport. I Haderslev steg antallet af svin, som de mange småbaner transportererede til byen, fra 3.742 i 1900 til 19.048 i 1910,¹¹¹ og det var takket være dette, at Haderslevs grisemarked udviklede sig til at blive det største i Slesvig-Holsten.¹¹⁰ Men de mange småbaner, der udmundede i Haderslev, var også medvirkende til, at der med den stadigt stigende kreatur- og hestebestand i Haderslev kreds efterhånden blev en ret stor handel med disse husdyr i kredsbyen.

I det hele taget afspejlede den stærke vækst i kreaturholdet sig i den kreaturtransport, der fandt sted på småbanerne. På Åbenrå-Gråsten banen steg antallet af transportererede kreaturer (hornkvæg, svin og

får) i tiden fra 1899 til 1913 fra 7.100 til 16.000, og på Åbenrå-Løgumkloster banen transporteredes der i 1913 23.000 kreaturer mod 10.400 i 1901. Men småbanerne i Haderslev kreds kunne opvise en endnu større stigning i kreaturtransporten. På disse baner transporteredes der i 1899 ialt 10.200 stk. kvæg, men dette tal var i 1913 steget til 69.300.¹¹²

Men det øgede kreaturhold var også med til at bane vejen for andelsmejeribevægelsen. Det nordslesvigske mejeribrug, der meget hurtigt tog lære af den imponerende udvikling af mejeribrugene i Danmark, opnåede snart en førerstilling i hertugdømmerne, og salget af mejeriprodukterne fremmedes ved det intime samarbejde mellem producent og handlende, som opnåedes ved oprettelsen af smørekseportforeninger.

Det nordslesvigske landbrugs stadig mere intensive drift gjorde, at småbanerne fik en ikke ringe betydning ved for det første at lette afsætningen af landbrugets voksende produktion og for det andet ved at besørge transporten af den efterhånden store mængde af de nødvendige produktionsmidler og andre forbrugsvarer som f. eks. bygningsartikler samt kul og koks, der bl. a. skulle dække det store brændselsforbrug i mejeriernes dampmaskiner. Således krævede den stigende intensitet indenfor landbruget også større forbrug af foderkager og kunstgødning, hvad også bevirkede, at der meget hurtigt oprettedes korn-, foderstof- og gødningsforretninger i såvel købstæderne som i adskillige stationsbyer.

Hertil kom så, at det kunne ske, at en småbanestrækning for en tid fik betydning for transporten af mergel. For småbanerne i Åbenrå kreds var det udelukkende banen til Løgumkloster, som i en årrække havde en ret stor transport af dette jordforbedringsmiddel. Samtlige vognladninger af mergel udgik fra det sted, som i driftsberetningerne kaldes »Mergelberg«. Det lå mellem Åbenrå og stoppestedet Knapen, men figurerede ellers ikke som stoppested. Transporten af mergel begyndte i 1902, da der blev afsendt 1705 vognladninger mergel fra »Mergelberg«. Driftsberetningen fra dette år giver – hvad der ikke var tilfældet senere – oplysning om, på hvilke stationer og holdepladser mergelen blev læsset af, og det fremgår af denne statistik, at ca. 85 % af mergelen var bestemt til stationer på den kun ca. 12 km lange strækning mellem Hovslund og Hellevad Mølle. I de følgende år gik mergeltransporten jævnt tilbage, og i 1913/14, som er det sidste

år, hvor denne transport figurerer i driftsberetningerne, blev der kun afsendt 35 vognladninger fra Mergelberg.¹¹²

Som det fremgår af den grafiske fremstilling (fig. 6), foregik der på Alsbanerne en udvikling af persontrafikken, der nogenlunde svarer til udviklingen i godstransporten, idet passagerantallet pr. jernbanekilometer steg med 188 % i tiden 1900–1913 og godstransporten med 214 %. Men med hensyn til persontrafikken på småbanerne i Haderslev og Åbenrå kredsene forholdt det sig som nævnt noget anderledes. Medens passagerantallet pr. jernbanekilometer i Haderslev kreds var så at sige uforandret i den omhandlede periode, var det på småbanerne i Åbenrå kreds stadigt dalende, idet der i 1913/14 kun befordredes 3.269 passagerer pr. jernbanekilometer mod 4.430 i 1900/01. Hertil er dog at bemærke, at det totale passagerantal på linien Åbenrå-Gråsten steg fra 159.990 i 1901/02 til 160.552 i 1913/14 til trods for, at denne bane gennemløb strækninger, hvor konkurrencen med statsbanerne kunne gøre sig gældende i visse områder. Det var således linien Åbenrå-Løgumkloster, der var årsagen til nedgang i antallet af passagerer på kredsens småbaner, idet det samlede passagerantal på denne linie i perioden 1901/02 til 1913/14 dalede fra 138.509 til 119.899. Dette kom dog ikke som nogen overraskelse. Allerede da småbanen til Løgumkloster blev åbnet, blev det sagt, at denne bane var god nok til Hovslund, men at den videre mod vest ville tabe sin betydning.¹¹³ Hovslund, der var overgangsstation til statsbanen, blev da også den station på Løgumkloster-banen, der havde den største indtægt. I 1913/14 var den samlede indtægt her 29.601 mark, medens indtægterne på småbanestationen i Løgumkloster og i Løjt Kirkeby var henholdsvis 11.376 og 3.963 mark.

Småbanernes driftsberetningers oplysninger om den stigende transport af gods og kreaturer samt om den – bortset fra Åbenrå kreds – voksende passagerbefordring viser, at disse baner fremkaldte en trafik, som var af en helt anden størrelse end den, der havde været tidligere, og ved at fremkalde denne livligere trafik mellem by og land var der altså opnået det, der var hensigten med anlæggene af småbaner. Befordringen med småbanerne var iøvrigt ikke alene hurtigere, men den var også billigere end tidligere, idet man kunne regne med, at en personkilometer med banen før krigen kostede 3–5 pfg., medens den med postvognen kostede 10–15 pfg.¹¹⁴

Men medens det er ret let at få oplysninger om småbanernes drift

– selv om man kunne ønske, at der flere steder var foretaget en større differentiering inden for de enkelte poster, som f. eks. med hensyn til betegnelsen »Kleinvieh«, der omfatter både svin, får og geder – så er det langt vanskeligere at få tilstrækkelige oplysninger om den virkning, som jernbanerne havde på de erhvervsmæssige og andre forhold i kredsene.

Småbanerne skulle selvfølgelig tjene til at forbedre samfærdselsforholdene; men de blev dog af kredsforvaltningerne i særlig grad betragtet som en foranstaltning, der skulle hæve kredsens almindelige velfærd og derigennem øge befolkningens skatteevne.¹¹⁵ I disse udprægede landbrugsområder blev det da en hjælp til at forbedre landbrugsforholdene, som man især tænkte på. Og selv om man fra tysk side ikke lagde skjul på, at udbygningen af småbanerne ikke udelukkende skulle ske af hensyn til kredsens velfærd, men at den måske nok så meget skulle tjene som middel i en bevidst fortyskningspolitik, så kan man sikkert ikke se bort fra, at disse baner var en økonomisk nødvendighed.

Den omstændighed, at hver af kredsene havde sit eget småbanesystem, som var uden forbindelse med nabokredsen, viser den vægt, som man lagde på at gøre forbindelsen mellem kredsbyerne og deres opland så god som muligt for derigennem at gøre, hvad man kunne for at inddrage hele kredsen i kredsbyens oplandsforhold. At man så sandsynligvis også ved fastlæggelsen af visse småbaners linieføring har haft i tankerne at prøve på at få nogle af nabokredsens grænseområder inddraget i den pågældende banes opland synes f. eks. at fremgå af de tidligere omtalte linier langs hver side af grænsen mellem Åbenrå og Haderslev kredsene.

Da østkystbyerne således havde hver sit småbanesystem, kom jernbanerne her som regel ikke til at betyde de store ændringer i disse byers oplandsområde, som man har kunnet iagttage andre steder. Men det skete dog, at spørgsmålet om anlægget af en jernbane fremkaldte heftige diskussioner mellem nordslesvigske købstæder, der hver for sig bestræbte sig for at få banen lagt således, at de fik så godt et opland som muligt. Dette var således tilfældet, da man skulle fastlægge linieføringen for banen fra Sønderborg til den østlige længdebane. Det gav anledning til, at Sønderborg, Åbenrå og Flensborg ihærdigt kæmpede for deres respektive oplandsinteresser. Under de ofte meget bevægede drøftelser, der fra 1880'erne fandt sted om

*Hovslund station på småbanen Åbenrå-Løgumkloster ca. 1902.
(Historiske Samlinger for Sønderjylland).*

denne bane, blev det af tilhængerne af, at banen skulle gå til Tinglev, hævdet, at ved en sådan bane ville Sønderborgs opland komme til at strække sig helt til egnene omkring Felsted og Kværs. Ved den i 1899 åbnede bane fra Åbenrå til Gråsten bevarede dog den nordligste del af disse egenes tilknytning til Åbenrå; men denne by fik alligevel sit sydlige opland stærkt beskåret ved anlægget af jernbanerne over Tørsbøl til Tinglev og Padborg. Folk fra Klipleve og Bjerndrup – ja, også fra Tørsbøl og Kværs – som tidligere havde handlet i Åbenrå, blev nu draget til Flensborg. At denne by var stærkt interesseret i dette nye virkefelt, ses blandt andet af, at varehuse i Flensborg i disse år indrykkede store annoncer i aviserne med tilbud om fri rejse tur/retur til Flensborg, hvis kunden foretog indkøb for mindst 20 mark. Det skete dog også, at man fra de nævnte egne gjorde indkøb i Sønderborg, således som man havde forudset det i 1889; men til Åbenrå tog man kun, når der skulle købes tømmer eller træ.¹¹⁶

I øvrigt blev det fra Flensborg ofte betonet, at man fra størstedelen af det gamle Lundtoft herred, der omfattede det meste af halvøen mellem Åbenrå og Flensborg Fjord helt over til Gråsten, aldrig havde haft forretningsforbindelser med Åbenrå, men altid havde haft tilbøjelighed til at søge til Flensborg.¹¹⁷ Det var også det, der var medvirkende til, at man i Flensborg arbejdede så kraftigt for, at banen fra Sønderborg skulle føres til Padborg i stedet for til Tinglev.

Med hensyn til opland var Haderslev langt mere begunstiget end Åbenrå. Byens placering, hvor den lange og smalle fjord skærer sig dybt ind i landet, gør, at den kommer til at ligge som midtpunkt i et stort område, hvis østlige del udmærker sig ved stor frugtbarhed. Den store vestlige del af Haderslevs opland var næsten helt gået tabt for byen på grund af de dårlige forbindelser, der hidtil havde været mellem disse egne og Haderslev;¹¹⁸ men anlægget af småbanerne gjorde, at disse egne atter kom ind under Haderslevs handelsområde. At der opstod en betydelig godstrafik på jernbanerne til Toftlund og Arnum fremgår af, at der i 1913 på disse strækninger måtte indsættes et godstog i hver retning, for at man kunne klare den stærke godstrafik.¹¹⁹

Den udvikling af trafikken, som bygningen af jernbanerne kom til at betyde, medførte her som andre steder adskillige ændringer i bebyggelsen. Dette gav sig især udslag i, at der ved mange af jernbanestationerne groede stationsbyer frem. Men når flere af stationsbyerne i Nordslesvig i årenes løb nåede en ganske betydelig størrelse, skyldes det ikke alene deres beliggenhed, hvor jernbanen krydser en mere betydelig vej. Det er som regel en hel række samvirkende forhold, der har gjort sig gældende, således at det bliver vanskeligt at afgrænse den betydning, som jernbanerne har haft.

De vigtigste af disse forhold var som nævnt de stærkt opadgående tider og den udvikling, der foregik i landbruget. Denne udvikling gav sig blandt andet udslag i, at selvforsyningen inden for landbruget var stærkt aftagende. Tidligere tiders »hjemmeindustri« var nu for en stor del udskilt fra landbruget. Man begyndte at handle i landsbyerne, hvor der nu var gode muligheder for købmænd og håndværkere. Denne ændring af livsformen blev begunstiget af jernbanerne, idet de landsbyer, der lå i nærheden af en jernbanestation, let kunne få varer fra købstaden med jernbanen til stationen, hvorfra der så kun var et kort stykke at transportere dem med hestevogn.

Når landsbyen lå meget nær ved stationen, kunne der ske en samenvoksning af den bebyggelse, der var vokset op omkring jernbanestationen, og den nærliggende landsby, således at der opstod en langstrakt dobbeltby. Det smukkeste eksempel på en nordslesvigsk stationsby af denne type er vel nok Sommersted, hvor den samlede bebyggelse nu har en længde af ca. 2,5 km. Dette bevirkede, at småbanen, der gik igennem Sommersted i øst-vestlig retning, havde ikke mindre end 4 stationer og holdepladser i byen, og hertil kom selv-

følgelig statsbanestationen. Ved stationsbyen Tinglev er der ligeledes sket en sammenvoksning af den oprindelige landsby, der lå ca. 1 km vest for jernbanen, og den bebyggelse, der opstod omkring jernbanestationen. Desuden hører også Padborg med til denne type af stationsbyer. Ved folketællingen i 1921 var der her kun 47 indbyggere,¹²⁰ men da denne lille bebyggelse nu var blevet grænsestation, kom den ind i en sådan udvikling, at den efterhånden voksede sammen med de gamle landsbyer Frøslev og Bov til en bymæssig bebyggelse, der i 1960 havde ca. 3.000 indbyggere.

Undertiden udviklede stationsbyen sig af en landsby, der lå lige ved banelinien, som f. eks. Skærbæk og Døstrup; men det kunne også ske, at stationsbyen opstod på et sted, hvor der overhovedet ikke havde været nogen bebyggelse.

Det mest typiske eksempel på en stationsby af denne type er Vojens. Før længdebanen blev bygget, henlå egnen her for en stor del som ret øde hede- og mosestrækninger, hvor der kun lå nogle enkelte gårde og et par små huse. Ved diskussionen om, hvilken retning den kommende længdebane skulle have, blev der for en eventuel station her anvendt betegnelsen Vojensgård; men ved regulativet af 1. maj 1862 bestemtes det, at der skulle placeres en jernbanestation »Vojem ved stambanens krydsning med Ribe-Haderslev mindre landevej«. Stationen fik imidlertid navnet Vojens efter en i 1500-tallet nedlagt landsby, som lå på den nærliggende Vojensgårds marker.

I gadenettet i Vojens kan man altså ikke, som det ellers så ofte er tilfældet i stationsbyerne, finde mindelser om en tidligere landsbybebyggelse. Det regelmæssige system af gader, der for størstedelen skærer hinanden under rette vinkler, viser tydeligt, at der her er tale om en nyanlagt by.

I Haderslev nærede man en vis frygt for, at der ved en jernbanestation ved Vojens ville opstå en handelsplads, som ville kunne blive til skade for Haderslev. Men i 1862 udtalte Laurids Skau som sin mening, at »på den gølge hede opstår aldrig en betydelig handelsplads, da jernbanetransporten er alt for kostbar, og transporten gennem en lidet befolket og ufrugtbar egn til stationen er for lang«.¹²¹

Det skulle dog komme til at gå helt anderledes, idet der ret hurtigt opstod en lille bebyggelse omkring den nye station. Man fandt det hensigtsmæssigt, at der her oprettedes handelsvirksomheder for såvel de daglige fornødenheder som for det nødvendige til landbrugets drift

og for afsætningen af landbrugsprodukterne. I 1868 – kun to år efter, at jernbanen fra Flensborg var ført frem til Vamdrup – startedes der i Vojens en Sønderjysk Smørekseksportforening, og tre år senere blev her grundlagt Jul. Niensens Korn-, Foderstof- og Tømmerforretning.

Åbningen af småbanen Vojens-Gram-Rødning i 1899 gav yderligere stødet til en fornyet vækst af byen. I 1901 grundlagde Hans Gram fra Farris Maskinfabrik for Mejeribrug, Landbrug og Industri i Vojens. Han havde øjnene åbne for, at »her i midtpunktet og knudepunktet for amtsbanerne i hele Haderslev kreds måtte det være muligt at betjene et større opland. Vojens var jo et godt udfaldssted for den, der vil betjene kreds Haderslevs mejerier og andre virksomheder, som havde brug for hjælp fra en mekanisk installationsforretning«. ¹²² I 1907 begyndte samarbejdet med broderen Aage Gram, og efter genforeningen opgav man den fabrikation af mejerimaskiner og -vægte, som man havde ført frem med stort held, og omdannede virksomheden til den specialfabrik for køle- og frysemaskiner, som nu er en af Danmarks største af den art.

Efter genforeningen og da især efter anden verdenskrig kom denne stationsby ind i en periode med meget stærk udvikling, således at dens indbyggertal, der i 1921 var 792, i 1976 var steget til 6.249.

Vojens er således et meget slående eksempel på, hvorledes en stationsby kan komme ind i en rivende udvikling, når vækstbetingelserne er særlig gode.

Det kunne dog også ske, at en jernbane bevirkede, at et bysamfund, som lå nær ved en købstad, stagnerede eller endog gik tilbage. Dette var således tilfældet med Christiansfeld. Denne flække, der i 1864 havde ca. 680 indbyggere, og som ved grænsedragningen i dette år mistede en væsentlig del af sit opland, formåede ikke at tage konkurrencen op med Haderslev, og den i 1899 åbnede bane mellem de to byer gavnede heller ikke Christiansfeld. En tilbagegang satte ind, og befolkningstallet daledede til under 600.

Noget lignende gjorde sig gældende for Broagers vedkommende. Den i 1910 åbnede statsbane fra Vester Sottrup over Broager til Skelde kom nærmest til at skade Broager, idet indbyggerne her nu, da der var kommet en lettere forbindelse til Sønderborg, begyndte at gøre deres større indkøb i denne by. Og på samme måde gik det Nordborg. Da Als-banen blev bygget, viste det sig, at Sønderborg havde større tiltrækningskraft på Nordborgs opland, og denne bys ind-

byggertal, der i 1900 havde været 1139, var ved genforeningen dalet til 1035.

Iøvrigt havde Flensborg måttet opleve noget lignende. For det første havde anlægget af den sydslesvigske jernbane bevirket, at byens handelsmæssige opland blev væsentligt indskrænket, og i 1880'erne imødeså man i Flensborg med en ikke ringe ængstelse den uheldige indflydelse, som man frygtede, at den planlagte vestlige længdebane ville kunne få for byens handel med de frugtbare marskområder. Desuden mente man, at denne kommende »marskbane« ville kunne påføre Flensborg en vis konkurrence ved at skaffe de vestslesvigske egne en bedre forbindelse med de øvrige egne af provinsen. For at imødegå denne banes skadelige virkninger satte Handelskammeret i Flensborg derfor al kraft ind på at få etableret den bedre forbindelse med Vestslesvig – en jernbane fra Flensborg til Læk og Nibøl – som man havde ønsket i længere tid, og i 1889 var denne bane så færdigbygget.¹²³

Når man ser på, hvorledes befolkningsudviklingen var i de fire nordslesvigske købstæder i tiden fra 1840 til 1910, viser det sig, at det for dem alle gælder, at der efter en mere jævn udvikling indtil tiden omkring år 1900 kommer en mærkbar stigning i årene 1900–1910. Denne stigning var størst i Haderslev og Sønderborg. Ganske vist må det tages i betragtning, at tilvæksten i Sønderborgs indbyggertal i disse år for en stor del skyldtes, at der i årene 1904–07 byggedes en marinestation i denne by. Dette bevirkede, at den militære belægning i Sønderborg næsten firedobledes, således at den i 1910 androg næsten 2000 mand, hvilket svarede til en fjerdedel af byens civile indbyggertal.¹²⁴

Fremgangen i købstæderne var nøje forbundet med den almindelige økonomiske opgang og udviklingen i landbruget. Og her kommer naturligvis småbanerne i høj grad med ind i billedet.

For Sønderborgs vedkommende var det især Als-banerne, der kom til at få betydning, da det var Als, der var den væsentligste del af denne bys opland. For det første udgjorde denne frugtbare ø ca. 71 % af Sønderborg kreds, og den ret store befolkning her var i overvejende grad henvist til at søge forbindelse med Sønderborg. Persontrafikken på Als-banerne viser tydeligt, hvorledes alsingerne allerede fra banens start i stadig stigende grad benyttede denne lettere forbindelse til øens største by. Det er således værd at lægge mærke til, at

man allerede 4 år efter disse baners åbning kunne foretage en nedsættelse på 35–40 % af billetpriserne.¹²⁵ Medens der i 1901 blev befordret 159.000 passagerer på Als-banerne, var dette tal i 1910 steget til 543.000.

Også godstransporten viste en betydelig stigning, idet indtægten ved godstransporten i 1913 var over 3 gange så stor som i 1900. Med hensyn til transporten af gods må det dog bemærkes, at her spillede også kystsejladserne, som tidligere nævnt, en vis rolle. Betingelserne for transport ad denne vej var jo her særdeles gode, idet der på Als ikke er et sted, der har mere end 5 km til havet. På den 164 km lange kystlinie – d.v.s. at der er 1 km kyst pr. 1.9 km² landareal – var der adskillige steder, hvor småskibene kunne sejle ind for at losse deres last af almindeligt forekommende forbrugsvarer som kolonialvarer, foderstoffer, brændsel, byggemateriale m. v. for derefter at indtage en last af landbrugsprodukter, som fortrinsvis førtes til Sønderborg. Men over enkelte af havnstederne foregik der også en udførsel af korn og frugt. På Als' østkyst var der især i slutningen af 1800-tallet en ret stor udførsel af landbrugsprodukter. Dette var også tilfældet med Augustenborg. For egnen omkring Nordborg havde den lille havn ved Dyvig til tider spillet en ret betydelig rolle, bl. a. som udførselssted for korn til bl. a. Holsten; men anlægget af banen til Nordborg skadede dog denne lille havn en hel del.

I øvrigt havde der længe været en forbindelse mellem Als Nørreherred og Åbenrå, hvorfra der f. eks. kom tømmer. Denne forbindelses betydning viste sig, som nævnt i Sønderjyske Årbøger 1975, bl. a. ved, at Als Nørreherred under diskussionen i 1861 om en længdebane, ønskede en jernbaneforbindelse fra Åbenrå over Rødebro til Tønder, medens Sønderborg og det sydlige Als var stemt for, at Tinglev skulle være udgangspunktet for banen til Tønder.

Forbindelsen mellem det nordlige Als og Åbenrå, som naturligvis måtte gribe noget ind i Sønderborgs oplandsinteresser, blev styrket, da Flensborg-Egersund-Sønderborg Dampskibsselskab etablerede faste ruter 4 gange daglig mellem Sønderborg-Nord-Als og Åbenrå.

Forbindelsen mellem Sønderborg og dens opland i Sundeved blev delvis besørget af statsbanerne. I den vestlige del af kredsen begyndte Gråstens indflydelse efterhånden at gøre sig gældende. Dette var især tilfældet, efter at den nye landevej mellem Sønderborg og Kruså var blevet anlagt i 1856-57. Den mere intime kontakt med oplandet, som

var skabt herved, var medvirkende til en opblomstring af Gråsten,¹²⁶ og i samme retning kom småbanen til Åbenrå til at virke. Også åbningen af statsbanen i 1901 betød, at Gråsten tog en del landkunder fra Sønderborg.¹²⁷

Også på Tinglev-banen var trafikken i stor stigning. Medens der i 1902/03 solgtes 45.000 billetter på Sønderborg station, var dette tal i 1910/11 steget til 112.000, og i de følgende par år var stigningen så stærk, at der i 1913/14 blev solgt 168.000 billetter her. Også gods-transporten udviklede sig stærkt. På Sønderborg godsekspedition steg indtægten i tidsrummet 1902/03–10/11 fra 143.000 mark til 428.000 mark.¹²⁸

Det kunne snart mærkes i Sønderborgs erhvervsliv, at jernbanerne var kommet igang, og de ovenfor anførte tal kan da også være med til at illustrere den udvikling, der fandt sted i byens forretningsliv. Det livligere samkvem med landbefolkningen, som nu var blevet mere købedygtig, gav sig udslag i, at der i årene 1905–10 i Sønderborg blev startet såvel korn- og foderstofforretninger som smørekspport-forretning og ægekspport.

I byerne Haderslev og Åbenrå fandt der en lignende udvikling sted. For Haderslevs vedkommende var det naturligvis af stor betydning, at småbanerne på en næsten ideel måde strålede ud fra byen til faktisk alle hjørner af den store kreds. Med den i 1910 åbnede småbaneforbindelse over Gram og Toftlund til Skærbæk nåede Haderslevs bagland faktisk helt over til vestkystegnene. Åbningen af denne bane-strækning medførte dog ikke nogen særlig stor stigning i mængden af ankommet og afsendt gods på Haderslev småbanegård, men hvad denne bane kom til at betyde ses af, at småbanens trafik på Skærbæk station i løbet af de 3 år, før verdenskrigen begyndte, voksede så stærkt, at småbanestationen her i 1913/14 kun stod tilbage for Haderslev og Over Jerstal.

Statsbaneanlæggene og det udstrakte småbanenet var medvirkende til, at forretningslivet i Haderslev fik en betydelig opgang. Allerede i 1875 var der her blevet grundlagt Outzens Korn-, Foderstof- og Kunstgødningsforretning; men denne forretning oprettede senere filialer i Christiansfeld og Toftlund,¹²⁹ og i årene lige efter 1900 oprettedes endnu nogle korn- og foderstofforretninger samt en trælastforretning i byen.

Småbanernes betydning for Haderslev kan fremgå af den stigning,

*Mindesten ved Tørsbøl station for den nedlagte Padborg-Tørsbøl jernbane.
(Foto: N. H. Jacobsen).*

som amtsbanegården i denne by kan notere i mængden af afsendt og ankommet gods. I 1900/01 afsendtes der herfra 8.384 tons ilgods, stykgods og vognladningsgods, medens der ankom 3.872 tons, men i 1913/14 var disse tal henholdsvis 65.920 og 20.187 tons. At småbanerne blev flittigt benyttet af kredsens befolkning ses af, at der i 1913/14 solgtes ialt 985.358 billetter på kredsens småbanestationer og heraf alene i Haderslev 248.058.¹³⁰

Småbanernes trafik på Åbenrå udviklede sig ikke helt på samme måde som i Haderslev. Medens der i 1901/02, da udbygningen af småbanerne i Åbenrå kreds var afsluttet, fra Åbenrå blev afsendt 7.118 tons gods med småbanerne, og dette tal i årene 1910–14 var steget til ca. 20.000 tons, forholdt det sig anderledes med det antal passagerer, som rejste med småbanerne fra Åbenrå. I 1901 blev der i Åbenrå solgt 81.808 billetter til disse tog; men dette antal var i 1913 dalet til 77.180.

Alligevel blev disse baner af betydning for Åbenrå. Forretnings-

livet i denne by havde i 1890'erne været inde i den stilsstandsperiode. Den 19. juli 1895 skrev Højmdal: »Åbenrå hører til de byer, der ikke har forstået de nye tiders krav, og dens næringsliv er derfor stærkt sygnende«. »Borgernes ulyksalige angst for ethvert nyt foretagende rider byen som en mare. Derfor har vi også en jernbanelkommission, der ikke har givet livstegn fra sig i flere år«. Og bladet fortsætter med en beskrivelse af, hvorledes Åbenrås før så blomstrende velstand er fortåret, medens landbruget er inde i en stærk udvikling. Selv en så forholdsvis lille, men naturligvis meget vigtig sag som anlægget af en havnebane mødte megen modstand. Men omkring 1900 fik byen dog et vist opsving, som for en del stod i forbindelse med den væsentlige lettelse af oplandstrafikken p. gr. af småbanerne.¹³¹ Noget egentlig småbanenet som i Haderslev kreds kunne man ganske vist ikke tale om her, da de to småbaner i Åbenrå kreds gik næsten diametralt modsat ud fra byen. Og dette, at disse to baner – og da især Løgumkloster-banen – på større eller mindre strækninger løb i nærheden af grænsen til nabokredsene, kunne måske gøre nabokredsens mulighed for konkurrence større.

Men trods alt betød det, at man havde fået det moderne samfærdselsmiddel, at Åbenrå blev en oplandsby af en vis betydning. Trafikken på byens havn steg da også ganske stærkt, og at dette for en stor del skyldtes småbanerne, fremgår af, at denne trafikstigning især satte ind, efter at småbanerne var blevet bygget. I 1895 ankom der til Åbenrå 316 skibe med et samlet rumindhold på 68.500 m³. Disse tal var i 1900 steget til 434 skibe på ialt 89.431 m³, og i de følgende 5 år voksede trafikken på Åbenrå havn så betydeligt, at der i 1905 ankom 875 skibe på ialt 142.000 m³.¹³² I årene op til verdenskrigen var byen da også i almindelig fremgang. Der flyttede mange unge forretningsfolk til Åbenrå, hvor de oparbejdede betydelige virksomheder. Der blev således flere store korn- og foderstofforretninger. Iøvrigt var der allerede da et par større trælastforretninger i Åbenrå, som på den tid var den by i provinsen Slesvig-Holsten, der havde den største import af tømmer fra Sverige og Finland.¹³³ Åbenrå var da også den af de nordslesvigske havnebyer, hvorfra der med jernbanen videresendtes langt den største mængde af tømmer. I 1913 afsendtes der således 7.724 tons tømmer med statsbanen fra Åbenrå, medens der fra Gråsten blev afsendt 839 tons, fra Haderslev 438 tons og fra Sønderborg 203 tons.¹³⁴

En anden særstilling kom Åbenrå rent trafikalt til at indtage ved, at der i 1895 her blev oprettet en karantænestation, hvor det danske malkekvæg, der var indført ad søvejen, skulle underkastes en længere karantæne, før det sendtes videre ned i Tyskland. Denne indførsel af kvæg, der i 1901 kun var på 5.000 stk., var i 1910 oppe på 56.271 stk.¹³⁵ Dette gav anledning til, at der afholdtes store kvægmarkeder og til, at der ofte afsendtes lange jernbanetog med kreaturer til Ruhr-området.¹³⁶

I modsætning til, hvad der var tilfældet i de andre kredse, var det ikke lykkedes Tønder kreds at få anlagt småbaner, selvom der i årenes løb havde været fremsat forskellige planer derom. Igennem en meget lang årrække havde Tønder måttet kæmpe for at bevare sit opland og for at få en bedre forbindelse med de andre egne af landsdelen. I den danske jernbanetids allerførste år havde man således været interesseret i at få en jernbane fra Højer over Tønder til Åbenrå eller Flensborg. Det var altså forbindelsen med østkysten, man især var interesseret i, sådan som man havde været det igennem de århundreder, hvor vadehavskysten havde spillet en ikke ubetydelig rolle som importområde.¹³⁷ Helt op til midten af 1800-tallet havde Tønder således fået en meget stor del af sine forsyninger fra havnen ved Højer, hvorover der også var en livlig transit af f. eks. hamborgske varer til østkystbyerne.

Men ved åbningen af jernbanen fra Tinglev til Tønder blev dette forhold nærmest vendt helt om, idet det nu blev havnene ved østkysten, der kom til at stå som hovedindførselssteder for varerne til Tønder.¹³⁸ De mest betydningsfulde havne i så henseende blev Åbenrå og senere hen også Gråsten, hvorfra Tønder f. eks. modtog størsteparten af tømmer og brændsel.

Det var således udelukkende statsbaner, der besørgede trafikken til og fra Tønder. Ved sin beliggenhed, hvor den vestlige længdebane møder banerne fra Tinglev og Højer, blev Tønder et jernbaneknudepunkt og dermed den af de nordslesvigske købstæder, der havde de bedste jernbaneforbindelser til andre egne af Nordslesvig. Som følge deraf blev Tønder da også den nordslesvigske by, hvor der blev solgt flest billetter til statsbanerne, således som det ses af nedenstående skema. Tallene til dette skema er for 1913/14 taget fra den tyske og for 1920/21 fra den danske driftsberetning.¹³⁹ Denne sidste er taget med, da den i modsætning til den tyske statistik foruden antallet af

solgte billetter også giver oplysning om, hvor stor indtægten ved dette billetsalg var.

Billetsalget til statsbanerne:

	1/4 1913–31/3 1914	1/4 1920–31/3 1921	
	Antal	Antal	Indtægt .
Tønder	222.713	129.254	234.637 kr.
Sønderborg	167.763	62.935	220.195 kr.
Haderslev	139.884	90.177	286.016 kr.
Åbenrå	112.043	75.621	224.814 kr.

Det ses således, at selvom antallet af solgte statsbanebilletter absolut var størst i Tønder, så var indtægten ved salget af billetter her af samme størrelse som i de andre byer, hvilket betyder, at de rejser, der blev foretaget fra Tønder, gennemsnitlig var af kortere udstrækning og altså i høj grad oplandsrejser.

For Tønder blev jernbanens indflydelse meget gennemgribende, men på en noget anden måde end for østkystbyerne. Den i 1867 åbnede bane til Tinglev betød bl. a., at der nu var etableret en mere bekvem forbindelse med Flensborg, og dette bevirkede, at den hurtigt voksende, store østkystby nu skabte sig en væsentlig indflydelse i Tønder. Dette gav sig udslag i, at mange forretninger i Tønder blev agenturer for og filialer af de store grossist-forretninger og handels-huse i Flensborg, og denne udvikling kom i nogen grad til at svække den tønderske handelsstand.¹⁴⁰ På den anden side kom Tønder til at gøre sin indflydelse gældende indtil Tinglev.¹⁴¹

Afslutning

Den udvikling, som de nordslesvigske jernbaner har gennemgået, har i høj grad været påvirket af landsdelens geografiske og politiske forhold. De geografiske faktorer, der har spillet en stor rolle her, har for det første været den samfærdselsgeografiske beliggenhed. Den omstændighed, at Slesvig og Holsten ligger mellem Nordsøen og Østersøen, gav anledning til, at Den kgl. Jernbanekommission af 1835 udelukkende skulle beskæftige sig med spørgsmålet om anlæg af jernbaner, der forbandt disse to have, medens der senere førtes livlige

debatter, som også var bestemt af politiske synspunkter, om hvorvidt der skulle anlægges en længde- eller en tværbane. Men dernæst kom de terrænmæssige forhold i Nordslesvig – med morænebakkelandet mod øst, smeltevandsfladerne i midten af landet og marskområderne mod vest – til at blive bestemmende for hovedliniernes forløb.

De politiske forhold her i grænseområdet førte ganske naturligt med sig, at der under drøftelserne om jernbaneanlæggene ofte blev lagt vægt på nationale synspunkter. Dette skete f. eks. fra dansk side, da Klee og Poulsen som et af hovedsynspunkterne for deres i 1850 fremsatte forslag til et dansk jernbanesystem fremhævede, at det gælder om at »styrke foreningen af Danmark og Slesvig så meget som muligt«. ¹⁴² Men da Nordslesvig blev en del af Preussen, var det naturligvis andre interesser, der gjorde sig gældende. Det, som bestræbelserne nu gik ud på, var at forbedre forbindelsen med de sydligere egne, hvad der ret omgående efter 1864 viste sig ved den omlægning af Flensborg-Husum banen, der fandt sted i 1870. Dette blev også stærkt fremhævet, da man arbejdede for at få bygget den såkaldte østkystbane; men den betydning, som man mente, at jernbaneanlæg ville kunne få som et middel til at styrke tyskheden i Nordslesvig, blev i øvrigt fremhævet gang på gang. Dette var således tilfældet, da man i 1889 fremsatte planen om en jernbane fra en vestkysthavn til Haderslev og Årøsund, og det var det ikke mindst, da spørgsmålet om småbaner kom på tale. Fra dansk side var man derfor mange steder – selv om man var klar over, at småbanerne i mange henseender ville være til gavn – imod bygningen af dem, fordi man ikke ønskede en forøgelse af den i forvejen ret talrige embedsmands- og bestillingsklasse, som småbanerne ville medføre.

Det store småbanenet i Haderslev kreds kunne selvfølgelig opvise det største antal ansatte, nemlig 432 i 1913/14. Ved småbanerne i Åbenrå kreds var der i samme år ansat 100 og ved Als-banerne 99. De ansatte ved småbanerne bragte nok tyskheden en ny tilvækst og bidrog til en stigning af det tyske stemmetal. Men det er dog vanskeligt at drage slutninger angående det nationale sindelag ud fra valgresultaterne, da småbanernes personale kunne være udsat for pres ved stemmeafgivningen til et valg. Dette var således tilfældet i Øster Løgum sogn. Her stemte alle tjenestemænd tysk i 1903, 1908 og 1912. Også de dansksindede stemte tysk; men hertil må bemærkes, at de var udsat for trusler om ellers at blive forflyttet til Holsten. ¹⁴³

I de danske jernbaners historie indtager den udvikling, som jernbanerne i Nordslesvig gennemgik indtil 1920, en særstilling. Det er i disse to artikler blevet forsøgt at redegøre for nogle af trækkene i bl. a. de drøftelser, der gik forud for anlæggene af disse baner og for visse sider af den betydning, de har haft; men forhåbentlig vil studiet af dette emne, som på så mange måder er med til at belyse ganske vigtige sider af Nordslesvigs historie, blive fortsat og uddybet.

Utrykte kilder

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå:

Haderslev landrådsarkiv: Fag 164, 2. 1892-93. Eine Tertiärbahn durch die Kreise Flensburg, Apenrade und Hadersleben von Flensburg bis zur Landesgrenze.

Toftlund herredsfogederi: 9. 1889. Bygning af en jernbane Rømø-Skærbæk-Toftlund-Vojens.

Sønderborg byarkiv: XXIX. 245. 1873-89. Sager vedr. jernbanen Sønderborg-Tinglev. (Heri: A. P. Petersen: Oplysende Beretning over det projekterede Baneanlæg Tingleff-Sønderborg; og I. Jensen og Kuhrt: Die Anlage einer Spurbahn auf Alsen).

Åbenrå amtsbaners arkiv: 518-20. 1890-1920. Anlægget af banen Sønderborg-Tørsbøl-Tinglev og Tørsbøl-Padborg.

Sønderborg amtsbaners arkiv: 212-217. 1894-1917. Pontonbroen og banestrækninger på fastlandet.

Haderslev byhistoriske arkiv:

Haderslev rådstuearkiv afd. IX, Acta 9, nr. 1b. 1860-1913. Statsbaneanlæg.

Haderslev Handelsstandsforenings arkiv:

1844-1920. Haderslev Handelsforenings forhandlingsprotokol.

Trykte kilder og litteratur

Aviser: *Berlingske Tidende*

Dannevirke

Dybbøl-Posten

Folkebladet (Haderslev)

Hejmdal

Sonderburger Zeitung

Karl *Alnor*: Handbuch zur schleswigschen Frage III, 2. Neumünster 1931. *Amtsblatt* der königlichen Regierung zu Schleswig.

Bericht über die Verwaltung und den Stand der Kreis-Kommunalangelegenheiten des Kreises Sonderburg 1899-1913.

Betænkning afgiven af Den sønderjydske Jernbanekommission. 1923.

Brødrene Gram A/S 1901-51. Vojens 1951.

- Olav Christensen*: Blade af Haderslev bys historie fra omkring århundredskiftet. Haderslev 1952.
- Olav Christensen*: Haderslev Handelsstands-Forening 1844–1969. Haderslev 1969.
- H. V. *Clausen*: Sønderjylland. 1922.
- Svend *Dahl* og Axel *Lirvald* (red.): Sønderjylland I–II. 1919.
- De danske Statsbaner 1847–1947. 1947. *D.S.B.*
- De danske Statsbaner. Beretning om driften 1. 4. 1920–31. 3. 1921. *D.S.B. Beretning*.
- E. *Dreesen*: Die Secundärbahnen mit spezieller Berücksichtigung einer Bahnnetzes für die Provinz Schleswig-Holstein. Meldorf 1878.
- Claus *Eskildsen*: Tønder 1243–1943. Tønder 1945.
- M. *Favrholdt*: Haderslev Latinskoles Historie. Haderslev 1967.
- Troels Fink*: Aabenraa gennem de sidste 50 Aar. Hejmdal 1. okt. 1943.
- Flensborg Bys Historie* bd. 2. 1955.
- Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt*. Flensburg 1966.
- Geschäfts-Bericht* der Direktion der Kleinbahn des Kreises Apenrade für die Zeit vom 1. April 1899 bis 31. März 1914. *Åbenrå*.
- Geschäfts-Bericht* der Direktion der Kleinbahnen des Kreises Hadersleben.
- H. V. Gregersen: *Lawrids Skaus brevveksling* med politiske venner i Sønderjylland I–II. 1970.
- W. *Grimm*: Die Eisenbahnverhandlungen im Kreise Sonderburg. Ca. 1892.
- Hans *Hansen* (red.): *Den nordslesvigske Landboforening* gennem hundrede Aar. Haderslev 1946.
- H. P. *Hansen*: Amtsbanerne på Als. Fra Als og Sundeved 53, 1975.
- H. P. Hanssen*: Fra Kampaarene I. 1927.
- O. *Hedrich*: Die Entwicklung der schleswig-holsteinischen Eisenbahnwesens. Kiel 1915.
- H. *Hejselbjerg Paulsen*: Fra de nationale valgs tid i Sønderjylland. SJy Årb 1959.
- Peter Kr. *Iversen*: Højer Flække. Danmark før og nu III, 1954.
- N. H. *Jacobsen*: Skibsfarten i det danske Vadehav. 1937.
- Jahresbericht* der Handelskammer zu Flensburg 1875–1888.
- K. *Jansen*: Poleographie der Cimbrischen Halbinsel. Stuttgart 1886.
- M. *Kamphövener*: Hundrede Aar. Aabenraa Handelsstand. Åbenrå 1947.
- Anker *Kirkeby* og Erik H. *Schack*: Sønderjylland som det er. 1920.
- Fr. *Klee* og C. M. *Poulsen*: Motiveret Forslag til en successiv Fuldførelse af et Jernbane-, Dampskibs- og Telegraphsystem for Danmark og Slesvig. 1850.
- P. *Langhans*: Die Seehafen-Projekte an der schleswigschen Westküste. Petermanns geographische Mitteilungen 36, 1890.
- Kai Edv. *Larsen*: Den alsiske Landboforening 1855–1955. Sønderborg 1955.
- M. *Mackeprang*: *Nordslesvig* 1864–1909. 1910.
- M. *Mackeprang*: *Tønder* gennem Tiderne. Tønder 1943.
- N. *Neergaard*: *Under Junigrundloven* bd. 2. 1916.

- P. Paap*: Die Kleinbahnen. Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch 1920.
Claus Rolfs: Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer. Kiel 1926.
 Schleswig-Holsteinische Jahrbücher 2. bd. 1885.
Schmidt: *Strassen und Wege*. Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch 1920.
Sønderborg Bys Historie bd. 2. Sønderborg 1966.
 Sønderjyllands Historie V, u. år.
J. P. Trap: Danmark. 5. udg. X. 1965–67.
J. P. Trap: Kongeriget Danmark. 4. udg. IX. 1930.
E. Trümpener: Dänische und deutsche Eisenbahnpolitik. Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch 1920.
v. Tschirschnitz: Die Alsenere Kreisbahnen. Bericht der Kreis-Kleinbahn-Kommission des Kreises Sønderburg. Sønderborg 1902.
Verkehrsstistik des Eisenbahndirektionsbezirks Altona 1913.
B. Wilcke: Haderslev amts jernbaner I–II. 1970.
Åbenrå Bys Historie bd. 3. Redigeret af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Åbenrå 1974.
Aage Aagesen: Nordslesvigs befolkningsgeografi. Geografisk Tidsskrift 57, 1958.

Kursiv angiver forkortelser i henvisninger.

HENVISNINGER

1. Neergaard: Under Junigrundloven s. 1525.
2. Eskildsen s. 57.
3. Dannevirke 14. juli 1879.
4. Ibid. 31. okt. 1879.
5. Rolfs s. 398.
6. Eskildsen s. 57.
7. Dannevirke 20. okt. 1889.
8. Rolfs s. 399.
9. Iversen s. 382.
10. Langhans s. 119.
11. Ibid. s. 122. Endvidere Folkebladet 10./11. jan. og 4. og 23. nov. 1889.
12. Dannevirke 6. og 27. feb. 1889.
13. Toftlund herredsfogederi 9.
14. Favrholt s. 241.
15. Berl Tid 3. juni 1844.
16. Sønderborg byarkiv 245.
17. Sønderburger Zeitung 31. jan. 1882.
18. Sønderborg byarkiv 245.
19. Sønderburger Zeitung 10. maj 1873.
20. Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt, s. 610, note 246.
21. Ibid. s. 363.
22. Jahresbericht 1875.
23. Grimm s. 7.
24. Sønderborg Bys Hist II s. 66.

25. Dannevirke 9. og 10. juni 1891.
26. Jahresbericht 1885.
27. Sønderborg byarkiv 245.
28. Sonderburger Zeitung 28. dec. 1885.
29. Dannevirke 16. april 1889.
30. Jahresbericht 1888.
31. Grimm s. 12.
32. Ibid. s. 13.
33. Grimm s. 14f.
34. Dannevirke 3. og 7. april 1889.
35. Ibid. 8. nov. 1889.
36. Ibid. 7. april 1889.
37. Grimm s. 15.
38. Ibid. s. 17.
39. Dannevirke 17. feb. 1891.
40. Grimm s. 4.
41. Dannevirke 1. juni 1891.
42. Ibid. 17. dec. 1891.
43. Åbenrå amtsbaners arkiv 518.
44. Tschirschnitz s. 5.
45. Bericht 1901–02.
46. Sønderborg amtsbaners arkiv 214.
47. Haderslev Handelsforenings forhandlingsprotokol.
48. Olav Christensen 1969 s. 32.
49. Hedrich s. 188.
50. Trümpener s. 150f.
51. D.S.B. s. 238.
52. Amtsblatt 1911, s. 307.
53. Olav Christensen 1952, s. 24.
54. Haderslev Handelsforenings forhandlingsprotokol 8. feb. 1912.
55. Amtsblatt 1911, s. 422.
56. Haderslev rådstuearkiv IX, Acta 9, 1b.
57. Dannevirke 24. juni 1914.
58. Hedrich s. 188.
59. Betænkning 1923, s. 17.
60. Paap s. 101.
61. Tschirschnitz s. 3.
62. Ibid. s. 22f.
63. Paap s. 97.
64. Dreessen s. 5.
65. Ibid. s. 11.
66. Paap s. 103.
67. Ibid. s. 102.
68. Haderslev landrådsarkiv fag 164, 2.
69. Jahresbericht 1883.
70. Som note 56.
71. Dannevirke 23. maj 1892.
72. Ibid. 10. maj 1893.
73. Schmidt: Strassen und Wege.
74. Tschirschnitz, s. 1f.

75. Sønderborg byarkiv 245.
76. Larsen s. 45f.
77. Dybbøl-Posten 25. jan. 1895.
78. Tschirschnitz s. 3.
79. Ibid. s. 6.
80. Ibid. s. 18.
81. Bericht 1903.
82. Sønderborg amtsbaners arkiv 213.
83. Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt s. 365.
84. Eskildsen s. 58.
85. Kamphövener s. 72.
86. Haderslev Handelsforenings forhandlingsprotokol.
87. Dannevirke 6. marts 1893.
88. Wilcke I, s. 19ff.
89. Ibid. s. 34–45.
90. Ibid. s. 46.
91. Hejmdal 19. jan. 1899.
92. Haderslev Handelsforenings forhandlingsprotokol, december 1899.
93. Olav Christensen 1969, s. 32.
94. Kamphövener, s. 39 og 71.
95. Olav Christensen 1952, s. 18.
96. Wilcke II, s. 11ff.
97. Ibid. s. 30ff.
98. Geschäfts-Bericht Had 1910/11.
99. Dannevirke 18. aug. 1910.
100. H. P. Hanssen s. 316.
101. Kamphövener s. 70ff.
102. Kirkeby og Schack s. 286.
103. Paap s. 103.
104. Sønderjyllands Historie V, s. 466.
105. Mackeprang: Nordslesvig s. 247.
106. Betænkning 1923, s. 139.
107. Mangler.
108. H. P. Hanssen s. 316.
109. Hansen: Den nordslesvigske Landboforening s. 273.
110. Sønderjyllands Historie V, s. 451.
111. Hedrich, s. 167.
112. Geschäfts-Bericht Had og Åbenrå.
113. Kamphövener s. 40.
114. Paap s. 105.
115. Bericht 1901/02.
116. Kamphövener s. 38.
117. Alnor s. 283.
118. Haderslev Handelsforenings forhandlingsprotokol 15. feb. 1896.
119. Geschäfts-Bericht Had 1910/11.
120. Aagesen s. 119.
121. Laurids Skaus brevvæksling s. 608.
122. Brødrene Gram s. 8.
123. Flensburg Bys Hist II, s. 237f. – Jahresbericht 1883, 1885 og 1889.
124. Sønderborg Bys Hist II, s. 40.

125. Bericht 1903.
126. Trap 5. udg. s. 415.
127. Sønderborg Bys Hist II, s. 67.
128. Ibid. s. 68.
129. Trap 5. udg., s. 131.
130. Geschäfts-Bericht Had.
131. Troels Fink 1943.
132. Åbenrå Bys Hist III, s. 100.
133. Dahl og Linvald s. 151f.
134. Verkehrsstatistik.
135. Clausen s. 31.
136. Sønderjyllands Historie V, s. 451.
137. Jacobsen s. 259.
138. Ibid. s. 278f.
139. Verkehrsstatistik og D.S.B. Beretning.
140. Mackeprang: Tønder s. 263.
141. Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt s. 483.
142. Klee og Poulsen, s. 14.
143. Hejselbjerg Paulsen s. 34 og 38.

Rettelse: Jernbanestrækningen Bredebro-Løgumkloster var ikke en småbane, således som det er anført på kortet fig. 4, s. 44, men en statsbane.

Fra dyrlæge Rasmus Bjorholms praksis

Af *H. P. Jensen*

Tæt op ad vejen mellem Bevtoft og Toftlund ligger en stor gammel gård, firlænget, omgivet af en lille klynge huse og store træer. Det er Nørre Rangstrup kommunes største gård, omkring 200 hektar stor. Over porten indtil gårdspladsen står der Bjorholmsminde. Den Bjorholm, der mindes, er dyrlæge og gårdejer Rasmus Peder Lauridsen Bjorholm, der blev født i Ørderup i 1837, søn af gårdejer, sognefoged og dannebrogsmænd Jes Bjorholm. Den unge Rasmus havde lyst til andet end landbruget. Allerede i 1853 rejste han til København og begyndte at læse på Landbohøjskolen. 21 år gammel blev han dyrlæge i 1858 og praktiserede derefter i 18 år fra fødegården i Ørderup. I 1876 købte han fatteren Peter Bertramsen Bjorholms gård i Gøtterup, den nuværende Bjorholmsminde, dengang på 6 ottinger og omkring 160 hektar stor.

Bjorholmslægten er en af de længstboende på Toftlundegnen. Da museumsinspektør Jens Frost i Åbenrå i 1930'erne udarbejdede dens slægtstavle, heftede han sig særlig ved dyrlæge Rasmus Bjorholm og beskrev ham som en glimrende dansk mand, respekteret og kendt viden om for faglig dygtighed og med et uovertruffet kendskab til folk og forhold i hele Midtsønderjylland. Han virkede på den nye bopæl indtil september 1896, hvor han blev ramt af en smertefuld sygdom. Han døde den 11. jan. 1897 i København efter en operation og ligger begravet på Tislund kirkegård.

Rasmus Bjorholm førte meget omhyggelige regnskabsbøger og kopi af al korrespondance. I det væsentlige er hans arkiv endnu bevaret, og selv et overfladisk studium af dette viser, at her foreligger et værdifuldt kildemateriale.

Af regnskabsbøgerne ses, at fra 1876 til 1896 lå hans praksis på

mellem 615 og 915 besøg med et gennemsnit på cirka 860 besøg årligt. Dette gennemsnit varierer ubetydeligt år efter år og er udtryk for, hvad den virksomme mand rent fysisk kunne overkomme i en tid, hvor al rejse måtte foregå med hest og vogn. Da han på dette tidspunkt var eneste praktiserende dyrlæge i Nørre Rangstrup herred og flere tilstødende sogne, må hans udebesøg vurderes på baggrund af ofte daglange rejser. Han ses samme dag at have praktiseret i for eksempel Gabøl, Nustrup, Kastrup og Arnum eller ved anden lejlighed i Bevtoft, Rangstrup og Bovlund. Tilkaldelse måtte ske ved bud fra den sygdomsramte ejendom, og behandling har kun sjældent kunne ske samme dag, der kom bud. I 1890'erne begyndte en budtjeneste fra telegraf- og telefonstationer så småt at aftegne sig. Adskillige tilkaldelser er sket ved brevpost; men almindeligst har været en art løbertjeneste fra den enkelte landsby, hvor letbenede unge mænd og drenge har tjent sig en god skilling ved budtjeneste. Da dyrlægen måtte opgive sin praksis i september 1896, blev der foretaget en slutincassation af udestående fordringer. På grundlag af de enkelte års regnskaber og afslutningen er det muligt at stedfæste Rasmus Bjorholms praksis ret nøje. Den efterstående statistik har kun interesse ved at vise, hvor udstrakt en praksis kunne være i slutningen af 1800-tallet.

	Udestående honorarer ved praksis ophør	Udebesøg i 1895
Toftlund sogn	83	149
Agerskov sogn	121	235
Branderup sogn	39	72
Tislund sogn	27	56
Bevtoft sogn	59	104
Arrild sogn (særligt Roost)	25	65
Højrup sogn	15	21
Gram (Kastrup egnen)	32	34
Vedsted (Over Jerstal egnen)	17	29
Nustrup sogn	39	26
Diverse (eks. Spandet, Nørre Løgum, Uge)	34	124
	491	915

Diverse-besøgene omfatter et stort antal besigtigelser og attester, ofte rekvideret af offentlige instanser langt uden for dyrlægens bopæl eller af større handelsmænd ved husdyrstridigheder eller til bedømmelse af særligt værdifulde dyrs sygdomme.

Som eneste dyrlæge i midtlandet ses Rasmus Bjorholm ofte benyttet i retsanliggender, såvel til besigtigelser som opmand i husdyrstridigheder, der beroede på solgte dyrs sundhedstilstand. På dette felt har han nydt megen respekt, skønt han kraftigt må have irriteret tyske instanser ved konsekvent at udfærdige responsa på dansk. Hans skøn og afgørelser er udarbejdet særdeles grundigt, affattet i et smukt letlæseligt sprog og umiddelbart forståelige for ikke fagkyndige. Hans skrift er sirlig og ren, og ved flere lejligheder vides hans indlæg at være fremhævet på bekostning af kollegers tungtvindskabelige arbejder.

Uanset en stor arbejdsbyrde har Rasmus Bjorholm fundet tid til løbende at holde sin viden ajour, og lejlighedsvis har han affattet arbejder over emner, der særligt har interesseret ham. Et eksempel herpå lyder: Om indre blødninger ved husdyr. Om disse arbejder har været offentliggjort har desværre ikke kunnet skaffes oplyst. I praksis er han jævnlige stødt på specielle og for kolleger interessante tilfælde, som han har beskrevet meget nøje. Da dyrlæger var så få, som tilfældet var, er han ofte stødt på husråd og lægmænd, der fuskede i faget. Den modne, indsigtserige mand og velhavende gårdejer lod sig på ingen måde irritere heraf. Tværtimod opskrev han omhyggeligt husrådernes ingredienser og behandlingsmådernes detaljer og underkastede dem en vurdering. I mange tilfælde indrømmede han en videnskabelig baggrund for disses større eller mindre virkning. Sådant har han allerede tidligt stiftet bekendtskab med som dreng på landet, og ved det storsind, hvormed han påhørte og betragtede alt forefaldende, vandt han kun yderligere tillid. En del af hans praksis er sket ved, at for eksempel får, heste og kreaturer bragtes til hans bopæl til behandling, hvis dyrene selv kunne bevæge sig eller fragtes. Han synes at have kunnet instruere sin kundekreds til sygdomsbeskrivelser, der tillod ordination af medicin på hans bopæl, og han har rundhåndet uddelt vejledning og instruktion til brug ved enkle letbedømmelige skader eller sygdomme. Der har været så meget at bestille for ham, at meget simpelthen har måttet tilrettelægges rationelt.

Besøgene i praksis skete med hest og vogn, oftest en såkaldt arbejdsfjedervogn med god plads i kassen og beskyttet af voksdug. Her lå hans instrumenter og rejseapotek, som man kan se det hos vor tids dyrlæger. Med årene måtte dyrlægen have en karl med til kusehjælp og ved anstrengende operationer, selv om bestemte greb, hvormed

Dyrlæge Rasmus Bjorholm (1837–97).

dyr kastes, sluttelig ikke kunne gøres bedre end af manden selv. Rejserne skete i alt slags vejr, om vinteren jævnlige i slæde, og på Bjorholmsminde eksisterer endnu de svære kavajer eller kørekapper, der skærmede mod vind og vejr.

Et forsøg på at bedømme praksis' afkast er vanskeligt og kan kun ske tilnærmelsesvis. Et gennemsnitligt beløb pr. udebesøg over en år-række er cirka 4 mark, altså på 900 besøg cirka 3600 mark. Dertil kommer hjemmekonsultationer, offentlige gebyrer og medicinbesørgelse, der skønnes at have indebåret en fortjeneste. Sammenlagt kunne måske skønnes 6000 mark årligt. Udgifterne har ikke været ringe.

Fraværet fra hjemmet og kuske- og hjælpetjeneste har nok beslaglagt et par mand løbende. Driften har vel også været forholdsvis dyrere; men slutresultatet har dog stadig været til sognets største indkomst.

En gennemgang af korrespondance og optegnede sygdomstilfælde kunne utvivlsomt bidrage til et nøjere kendskab til driftsformer, dyresygdomme og behandlingsmetoder for nu 100 år siden. Her kan kun uddrages nogle få generelle træk.

Hestene var på Rasmus Bjorholms tid den eneste trækraft i landbruget, og hestenes sygdomme var hans speciale. Han ses således endog tilkaldt til en amtsforvalter von Manteuffels heste på Brundlund slot i 1880'erne for at kurere snive. Hestenes fordøjelsessystem er ømfindtligt og i et stort antal tilfælde er anført kolik. Rasmus Bjorholm eksperimenterede med det pulver, der stødtes ned i halsen på den syge hest, og hans medikamenter var kendt viden om. Ved syge kreaturer er ofte angivet betændelser, der dels har været mælkefeber, dels følger af svære vitamin- og mineralmangler ved forårstide. Fårehold har været meget udbredt på egnens store heder sidst i 1800-tallet, og også fårenes sygdomme er meget specielle og yderst vanskelige at kurere. Hvor de har grebet stærkt om sig i en fårebesætning, ses en fuldstændig udskiftning ofte tilrådet. Konstant brug af samme areal til fåregræsning er ligeledes frarådet. Endelig har kastrationer været anledning til mange udebesøg, og også på dette felt var dyrlægens ry stort. »Grow renle« giver grunden til, at hans operationer oftest forløb uden alvorlige infektioner. De vanskelige dyrefødsler, der nu er et stort område i en moderne dyrlægepraksis, ses næsten ikke i regnskabsbøgerne. De skulle jo helst overstås inden for nogle timer, og dyrlægen havde ingen mulighed for at komme så hurtigt til stede.

Af mange enkeltheder ses, at Rasmus Bjorholm har holdt sig velorienteret om faglige fremskridt og har trukket både på danske og tyske kilder. Landbohøjskolens dyrlægeuddannelse hørte til Europas bedste i disse år, og den medicinske industri i Tyskland var samtidig inde i en stor udvikling. Rasmus Bjorholm tog det bedste, hvor det kunne fås, og administrerede det nøgternt. Hans viden og mange interesser gjorde ham til en velset gæst i alle hjem. Der blev set hen til den medfølgende snak, der strejfede alle mulige emner. Han blev jævnlige præsenteret for »kloge folks« råd og meninger. Hørte uden irritation på dem og afgjorde, at det og det var der en fornuft i,

det og det skulle der tros en hel del på. – Studerer man billeder af den unge dyrlæge og senere som ældre, præget af anstrengende arbejde og begyndende sygdom, fortæller hans smukke intelligente ansigt med de store øjne, at her var en personlighed, der gjorde indtryk og vakte sympati og respekt. Med tiden fik han et næsten legendarisk ry.

Fra det omfattende brevarkiv er hentet et enkelt udpluk:

Bevtoft, bei Ober Jerstal, den
27. Juli 1883.

Geehrter Herr Thierartzt.

Da mein Pferd schon seit 3 Tagen nicht gefressen hat, so wollte ich Sie ersuchen sich mal das Pferd anzusehen, ob es vielleicht an den Zähnen liegt, oder ob ihm sonst was fehlt.

Bornholtzer
berittener Gendarm.

Den tyske gendarm i Bevtoft har fremført sit andragende med ulastelig høflighed. Den 31. juli lå hans bolig på dyrlægens vej. I rubrikken sygdom er anført: Kolik fra urent foder. I en tør sommer havde gendarmens ven afbidt græsset for tæt og fået jord med.

Hvert år om novembertid lod Rasmus Bjorholm en ældre mand gå rundt og kræve regninger ind. Det lod sig ofte praktisk gøre på efterårsmarkederne. Da blikket faldt på den schneidige gendarms navn, blev der givet besked på: »Hvis staten 5 mark, hvis ham selv ingenting.«

Princippet er jo ikke usædvanligt; men den lune danske gårdmand og dyrlæge har nok ment, at det ingen fejl var, om den gode gendarm kom til at føle sig lidt forpligtet ved lidt venlighed på den ensomme udkommando. Gendarmlønninger var jo ikke store. Den ene hånd, den anden hånd. – Hesten kom sig forøvrigt.

Rasmus Bjorholms død følte som et stort tab på hans hjemegn. På gården efterfulgtes han af datteren Bolette og svigersønnen Kresten Madsen Petersen fra Hyrup. I praksis overtog dyrlæge Kresten Ries i Toftlund en stor del af kundekredsen, og senere dyrlæge Christian Lund i Agerskov overtog en anden del af den oprindelige store praksis. Begravelsen skete den 19. jan. 1897 på Tislund kirkegård. I 1881 blev H. A. Krüger begravet på Bevtoft kirkegård. Han

satte en »maksel« eller målestok for begravelsesfølger, som aldrig siden er overtruffet på denne egn. En tysk præst, der så de tusinder af mennesker og hundreder af hestekøretøjer trænge sig i og udenom Bevtoft, har fortalt om den beklemmende følelse denne demonstration af egnens sindelag gjorde på ham: Was haben wir hier zu suchen? Men efter Krügers var Rasmus Bjorholms begravelsesfølge det største på egnen, og heller ikke det er næppe siden overtruffet.

Minder fra drengeårene på Skovgård og i Åbenrå

Af Troels Refslund Poulsen

Troels Refslund Poulsen er født 1904 som søn af gård-ejer Marten Refslund Poulsen, der er kendt for sin indsats på mange felter i det nationale arbejde. Troels Refslund Poulsen fortæller her om sine oplevelser fra de tidlige barndomsår på gården Skovgård ved Åbenrå, om skolegang i preussisk skole, og om sine to drengeår i Åbenrå, før familien fandt blivende sted i Bovlund.

Skovgård

Det var forår på Åbenråegnen, sol og høj himmel med begyndende lunhed. På gården Skovgård, hvor mine forældre og vi søskende boede, luftedes der sengetøj i den store gårdsplads nord for stuehuset. Stuepigen ordnede dette og skulle samtidig passe på min lille eksistens, der samme skønne dag for første gang mærkede et bevidsthedsliv. Stuepigen løftede mig over stakittet, som omhegnede den runde plæne midt i gårdspladsen, og lod mig blive der for at lette sine forpligtelser med at passe på, at drengen ikke forsvandt. Da pigens kom ud med mere tøj, havde jeg begyndt at sparke på stakittet for at komme ud af mit indelukke. Hun sagde: »Pas på, at du ikke sparker snuden ud af dine træsko«. Det er de første ord, jeg kan huske, der er blevet talt til mig.

En anden dag var der nogen, der tog mig ved hånden og gik med mig over i kostalden. Inden for døren så jeg en bred gang og oppe til højre en række store dyr, køer, der stod bundne. Det indså jeg, de måtte være, siden de stod i række. Deres gøren og laden lod mig også forstå, at de i lang tid havde været afskåret fra enhver naturlig oplevelse og deres initiativ ligeledes frataget dem, undtagen lige til at

æde og så foretage den nødvendige afføring, og til den gik der så megen tid, så jeg syntes, det grænsede til det usømmelige.

Skovgård var et dejligt sted at vokse op i. Der var langt til naboer, en stor have, der spidsede til mellem træerne i sydøst, stuehus med veranda og en murstensbue over hver skorsten, sikkert udført for at vinden fra træerne ikke skulle slå ned.

Fra toften i syd kunne man se marker mellem skovene helt ned til Åbenrå fjord, der lå dybest som et blåt bånd, og bagved i disen sydsiden af fjorden, også skovklædt, 7–8 km borte Hostrupskov og Feldstedskove.

Dagene gik. I den mørke tid kunne der komme enkelte snefnug. De tegnede sig som små hvide uldtotter, der langsomt dalede ned, let synlige gennem dagligstuevinduet mod den mørkere farve på verandaens træværk skråt overfor. I underbevidstheden lå, at far var derude og arbejdede et ubestemt sted. Han mærkede måske i dette nu enkelte snefnugs kildren på halsen, før de blev optøet af kropsvarmen. I kakkelovnen bag marieglasset glødede arneflammen, mere synligt nu, eftersom mørket faldt på. Der var nylig lagt brænde på, bøgeklov af egen hugst forarbejdet med økse og båndsav. Der var endnu saftrester tilbage i træet, de viste sig, hvor savsnittet var foretaget. Væden trak ud under træets opvarmning, og under sagte syden dannedes der små bobler, der fordampede, når flammerne nærmede sig. Hyggeligt var der, mor hørtes et sted i huset håndtere med lille-søster Else, dette søde, lidt utrolige væsen, der var kommet ind i vores tilværelse. Efter sigende skulle sygeplejersken have haft hende med i sin kuffert. Forholdet syntes at have en lille grad af mystik; men den med kufferten godtoges under hensyn til ens daværende mangel på evner og kræfter til at gå dybere i sagen.

På vestsiden af havens krumning gik en vej, der kun var lidt befærdet, den gik videre gennem Damms teglgård og endte ned ad bakken i Kolstrup og Åbenrå. Det var godt for en lille purk at gå på opdagelse i den store have. Far havde fået dammen ryddet og spenderet en bro med hvidt gelænder over til en lille ø, der lå midt i. Ved en slags indvielse af den deltog fars og mors venner, Ingeborg, H. P. Hanssens datter, og Kresten Refslund Thomsen, den senere amtmand. De to var nyforlovede dengang.

En tidlig forårsdag havde jeg vovet mig ud af havelågen længst nede og ud på vejen. Sikken et dejligt syn. Det klare tøvand piblede

ud af snedriverne, der havde lagt sig i læ af hasselhegnene. Vandet piblede videre langs hjulsporene og ned i grøfterne. I luften tonede små lærketriller, og over det hele en klar, men endnu bleg sol, der varslede vår.

Hver søndag formiddag gik far og mor de 3 km til frimenighedskirken i Åbenrå. Sommetider havde de »kiksdyr« med hjem til os, og så var søndagen reddet. Hvis de ingen »kiksdyr« havde med, sagde min to år ældre søster Karen: »Moa! – hvis do it ka' haus' et, ska do bae sej: »kiksdye – kiksdye« for hvert skridt, helt te do fåe dem køjt«.

Engang da samme søster Karen var blevet stor nok dertil, tog far og mor hende med til kirke. Hun kom hjem fuld af begejstring: »Oh – ha – Troels, do sku li' ha væt mæ – dæ va manne folk – å såen køn musik – snae' som ve en karussell – å – vopti så stau di op oll sammel!«

Der var mange ting at tage vare på på gården. Efter høst damp-tærskværket, vi kunne følge sceneriet fra legestuen. Presseren blev stillet op foran ladeporten, så halmen kunne presses ind, derefter kom det store kastel til tærskværk, sidst kom det sorte noget mindre, men energisk udseende, lokomobil, og der lå en dyngke kul, som lokomotivet skulle fodres med, før det hele kom til at løbe rundt. To sorte jernkugler svingede rundt om en lodret aksel oven på lokomotivet. De dannede regulator. Når farten blev sat ned p. gr. af overbelastning, sank kuglerne ned, bestemt af centrifugalkraften, og dermed lukkedes der mere op for dampspjældet. Så var den normale fart på maskineriet der igen. To mænd bar de tunge sække med korn i langsomt tempo op forbi vort vindue og op på stuehusloftet. De krydsede hinandens gang, når de gik hen og tilbage. Ialt var der ca. 8 mand beskæftiget ved tærskværket, et stort opbud for at få arbejdet gjort i forhold til nu om dage med mejetærskerne.

En dag var far ved at stille såmaskinen ind ovre ved den store lade. Det tog tid, og noget efter undrede vi børn os over, at der kom en masse små planter på stedet. De havde allesammen to kimblade som struttede ud til siden, så det har været kålroefrø, der var tabt.

Det skete, at far sendte en karl til Åbenrå med hestekøretøj for at forrette ærinder. Engang da karlen kørte hjem, var der nogle drenge, der hægtede sig fast bagi vognen – de troede han havde æg med – og råbte til karlen på deres blanding af plattysk og dialekt: »Hæ do ei!«

Skovgård ved Åbenrå var bygget i 1840'erne af stænderdeputeret Chr. Hansen Møller, der udviklede et mønsterlandbrug dér. Gården ejedes 1906–12 af Marten Refslund Poulsen. Foto fra begyndelsen af århundredet.

– »Hæ do ei?« Karlen vendte sig irriteret om og råbte: »Hva hæ æ ei?« – Til sidst måtte han true med pisken for at få dem til at slippe taget i vognen.

På Skovgård fik vi somme tider besøg af min faster Margrethe og onkel Henrik Ravn fra Dons. Engang de »blev nat«, havde de deres søn, min fætter Kristian, med. Det var sjovt, og ved sengetid kom han i en lille seng, der blev stillet op til ham inde hos os andre børn i børneværelset, og nu gik børnesnakken, hvorunder vi hver ville hævde vor dialekt som den rigtige. Det var da et mærkeligt sprog vor halv-fremmede fætter førte. Han sagde »a«, og vi sagde »æ« om os selv. Kristian var kraftigere end jeg; men jeg vovede en lille udfordring, der lød sådan: »Æ tøs' do snakke som om do hæ' katøfle i æ mund!« – Sætningen gav reaktion, Kristian drejede sig om på siden og sagde på bredt jysk: »No vil a te å souv, for a tøgges, te do er en pjatrøw!« – Det var ord nok. Jeg foretrak nu tavshedens guld for talens sølv.

Jeg var blevet 6 år januar 1910, så tiden nærmede sig, at jeg skulle i skole. I god tid blev der sørget for, at jeg fik en tornyster, en tavle og en »griffelkasten«, som vi sagde dengang. Tingene anbragtes foran min seng, så jeg kunne se på dem både morgen og aften. Egentlig glædede jeg mig ikke til dagen, og den viste sig da også som noget

meget besværligt – især med sproget. Lærerinden spurgte os nykomlinger: »Was ist ein Kopf?« Vi blev spurgt én for én, de fleste måbede bare, indtil spørgsmålet blev stillet til en stor pige Gertrut Mahn, datter af en dygtig tilflyttet tysker, som havde en gård over for skolen. Gertrut Mahn var, selv om hun også kun var 6 år, mere udviklet end vi drenge, som piger tit er, hun var kvik og havde allerede kvindelig charme. Jeg følte mig underlegen, men havde dog mod til for mig selv at synes, at hun var køn. For hende var spørgsmålet lidt irriterende og for let, da de jo havde tysk hussprog hjemme. Hun svarede rapt: »Ein Kopf ist ein Kopf!« Det var da ikke noget at spekulere over. Jeg tænkte på, hvad Kopf kunne være, og en almindelig kop var det, lyden bedst kunne tænkes at passe på; men jeg var ikke sikker, så svaret for mit vedkommende har nok været den almindelige måben.

Til Brunde skole var der 3½ km. Der var skoleleder Holm, en andenlærer Kahlke, der var en god og elskelig mand, og så lærerinden, en satan, der fik tildelt os de små. Hun udleverede en bibel og en katekismus, og vi kom ret hurtigt til at terpe: »Das erste Gebot: Ich bin der Herr dein Gott, Du darfst nicht andere Götter haben neben mir!«

»Was ist das? Das ist« o.s.v. Vi skulle læse på det hjemme; men mine forældre var ikke interesserede i, at jeg skulle lære alt det tyske, så da jeg hjemme ikke blev opfordret til at læse lektierne, blev tornysteren med bøgerne stående i forstuen til næste dag, og Troels tog som den ellers ordentlige dreng, han var, den daglige blårødstribede sweater på og gik ud og legede. Lærerinden kunne ikke et ord dansk, jeg vil kalde hende en dydig tysk militærsporslig pige. Hun stod foran katederet og afgav sine korte og bestemte ordrer med en energi, så det gibbede i hendes underliv for hver kommando, der lød ud i rummet: »Tafel her – eins« (fat i tavlen under bordet) »Zwei!« (tavlen op i vandret stilling foran næsen) »drei!« (tavlen ned på bordet). Hvis sidste kommando ikke blev udført aldeles lydøst, lød det barskt: »Noch einmal – von vorne!« og så igen »Tafel her – eins« o.s.v.

Mit forhold til damen blev mere og mere uforsonligt. Hun tog mig i øreflippen og drejede rundt, så jeg skreg, og min søster Karen kunne høre det helt oppe i den næste »Stufe« ved væggen. Måske skulle jeg knægtes, fordi vi var danske hjemme. Jeg drømte om det

forhadte menneske om natten og havde hallucinationer om dagen. Jeg måtte vel blive stor engang, og jeg forestillede mig selv stor og stærk, og i den tilstand skulle jeg møde hende, det slemme væsen, hun på cykel, og det skulle være en let sag for mig at vælte hende, og så skulle hun få alle de tærsk, jeg kunne orke, så jeg udmattet og veltilfreds kunne sige hende tak for sidst! Mine forestillinger er aldrig gået i opfyldelse, men tankerne gav mig en form for trøst i min håbløse situation.

Efter genforeningen har jeg set småbørnsundervisning, som den skal foregå, og de børn, der blev undervist, så ud til at opfatte hele undervisningen som en leg.

Den periode, jeg gik i Brunde skole, varede i to år, fra 1. maj 1910 til foråret 1912. Der indtraf en bedring, som kom fra en helt uventet kant, i forholdet til lærerinden. Vor pige, Anna Bojsen, vidste noget om min situation, og en aften far og mor ikke var hjemme, satte hun mig til lektiebordet. Opgaven til i morgen var det andet bud, hvis begyndelse lød sådan: »Du darfst nicht fluchen, schwören, zaubern, lügen oder trügen!« Jeg ville ud, græd over det, og syntes den gotiske frakturskrift i den fordømte katekismus var hæslig; men Anna Bojsen holdt mig til bogen, og jeg græd og snøftede indimellem, mens jeg fremstammede alle udsagnsordene, som endte med lügen oder trügen. Far og mor var jo ikke hjemme, og jeg troede, Anna og jeg var ene i huset; men pludselig rejste karlene sig i stuen ved siden af, hvor de hvilede og holdt aftenro, og mens de gik ud af døren og ned ad trappen for at gå i seng ovre i karlekammeret, fremsagde de med efterlignende tone og snøften mine tvangsord: »Du darfst nicht fluchen, schwören, zaubern, lügen oder trügen.« Jeg følte mig beluret og forsmædet; men søvnen lukkede af for min anstrengte bevidsthed.

Næste formiddag i skolen oprandt timen for min store oprejsning. Da lærerinden hørte mig i Luthers Katekismus, sagde jeg alle ordene fra fluchen til trügen uden at stamme. Frøkenen blev pludselig forandret, og i sin iver for at belønne mig, rykkede hun tre drenge ned, og jeg flyttede de tre pladser op oven for dem. I pausen efter timen søgte de at dulme deres depression over det skete ved at sige: »Ham skal vi nu snart få rykket ned igen!« Det skete nu ikke. Jeg havde lært så meget af tildragelsen, at jeg for fremtiden gjorde min pligt og endda var energisk med at lære lektierne. Mit forhold til den nidkære lille tyske dame med den lyse bluse og det mørke skørt blev aldrig

hjerteligt. Hun var opvokset i, og kun optaget af, det store rige, som havde »Der Kaiser« til topfigur, og rigets mægtige vilje var hun lydigt til at undergive sig.

Brunde skole forlod jeg uden vemod i foråret 1912, og det var store forandringer og påvirkninger, jeg blev udsat for, da vi flyttede til Åbenrå, og min bror og jeg blev sat i Bürgerschule, hvis store bygninger ligger mellem Storegade og Nygade.

Før vi rejste fra Skovgård, havde den tyske hærledelse en stor kejsermanøvre. Skovgård fik indkvartering af 150 mand, som kom og skulle bispises lørdag eftermiddag. Far lavede et langt bord i den store lade af vognbunde sat på tønder i forlængelse af hinanden. Til sæder blev lagt halmknipper langs siderne. Soldaterne kom sultne og udmattede til Skovgård hen på eftermiddagen. De satte sig til bords, far kom slæbende med en balje med en sammenkogt ret fremstillet i gruekedlen i vaskerummet. Et par af befalingsmændene udrød: »Helf doch den armen Bauern«, hvorefter soldaterne hjalp den arme bonde med baljen. De spiste godt, og da de var færdige, væltede de sig bagover i halmen og sov til næste morgen. Vi børn fik afskudte patronhylstre af dem, 5 stk. på en skinne, så vi kunne fløjte i dem.

Far og mor var ikke meget selskabelige, da de boede på Skovgård; men der kom alligevel i embeds medfør en del mennesker. Far var blevet landbrugskandidat i april 1898. 1. maj 1900 begyndte han som Nordslesvigs dengang første og eneste konsulent i landbrug og mejeribrug. Jeg har kun hørt far bande 3 eller 4 gange, den ene gang var endda kun på anden hånd, det var, da han første gang så min mor hos H. P. Hanssens på Hejmdal. Efter deres første møde skal far, ifølge Nic. Svendsens udsagn, have sagt, »hun er sgu køn«. Far kom i de år tit hos H. P. Hanssens, og mor, der var hjemmehørende i Kolding, havde hørt Hanssen tale ved et møde der, hvorved hun var blevet så begejstret for ham, så hun tog plads hos ham, først et år i huset, og bagefter sad hun på Hejmdals kontor.

Far drillede sommetider mor med, at hun ikke var for god til regning. Han sagde: »Lille mor, hvordan har du kunnet klare det i et helt år på bladkontoret, med den færdighed du har til at behandle tal?« Mor var nok ikke blevet der så længe, hvis hun ikke havde haft god forstand på det skrevne ord, og så havde hun en så nydelig, ja, en ligefrem flot håndskrift, som vi alle misundte hende. I de pladser jeg har haft, sagde mine foresatte, når der var brev til mig hjemme-

fra: »Nå Troels, der er nok brev fra din mor, det kan vi se på den flotte håndskrift«.

Fra Skovgård kom vi tit til Åbenrå og ofte ind på Hejmdals kontor og trykkeri. Der var støjende og indviklede maskiner, og inde i alt maskineriet kunne man se arme af jern, der greb om typerne, der så ud til at være af bly, og typerne blev sat på plads, så avisen blev læselig. Ude i bagbygningen sad der en pukkelrygget mand, som hed Køcks, han sad i et snævert kontor, med en ligeså snæver hønsegård udenfor. Den vanføre mand var vist meget betroet. Far og mor snakkede meget med ham, både om bladet, de sidste nyheder og om, hvor meget der måtte offentliggøres af hensyn til censuren. Det var næsten som at få et hemmeligt blik ud i den store verden.

Mest festligt var det for os børn, når H. P., som vi kaldte ham, var hjemme fra rigsdagen i Berlin. Han var en afgjort børneven. Vi oplevede det særligt, når vi var bedt til julegilde sammen med andre børn, og Bjørn og Ruth, dem af deres egne børn, der var os mest jævnaldrende. Der skulle danses om juletræet. H. P. førte an, og vi gjorde store øjne, når han sang højt »Nu har vi jul igen« og i takt sprang, med samlede ben, næsten en meter højt. Det var meget inciterende, så vi var nødt til at springe med. Bagefter blev vi fordelt ved forskellige borde til spil om pebernødder og gevinster, gerne ting, som H. P. havde haft med fra Berlin. Der var i huset en hjemlig tryghedsfølelse, som næsten ikke fandtes bedre hjemme.

Den samme var til stede på Højtoft, H. P. Hanssens sommerbolig på sydsiden af Åbenrå fjord ved siden af Eliselund Badehotel, hvor der var anløbsbro for fjordbådene. Grunden skrånede stærkt op til Højtoft, så der var mange trapper at gå op ad; men når man først var deroppe, viste der sig en storslået udsigt over den brede fjord med byen Åbenrå inde i bunden og skove og bakker synskredsen rundt. For os børn gjaldt det om, hvem der bedst kunne trimle, eller slå koldbøtter i græsset ned ad den stejle skrænt. Var det regnvejrs, kunne leret på gangene kravle helt op af siderne på fodtøjet, og så var renselsesprocessen tit meget omfattende. Men vi er endnu ikke færdige med Skovgård.

Der blev talt om, at Kloppenborg-Skrumsager skulle komme en eftermiddag. Alene navnet lod ane, at der fulgte volumen med personen, og så stod Kloppenborg foran hoveddøren, stor og stout og mægtig. I godt lune svingede han den store hånd ud, og begyndte en

Hunden Rolf, Bunde, Troels og Karen Refslund Poulsen på Skovgård.

anerkendende sætning om gården. I det samme var en forbigående gråspurv så respektløs at tabe en klat, der blev liggende på Kloppenborgs udstrakte hånd. Kloppenborgs tale stoppede brat, og så udbrød han: »Det var da pokkers til ubeskedene foww!« Vi børn, der på det tidspunkt ikke vidste, hvor stor gavn Kloppenborgs tale og skikkelse havde gjort for Nordslesvigs sag i den tyske landdag, syntes bare, han var stor og vigtig, og den fugleskid havde han såmænd kun godt af. En anden dag kom en mand, som far snakkede meget med. Han blev til aftensmad, og ved mørkningstid gik far og manden ud til den sære tingest af et køretøj, som manden var kommen i. Det er vist den første bil, jeg har set. Der blev foretaget et eller andet ved bilen. Lidt efter begyndte der at løbe vand ud af den. Storesøster Karen bøjede sig over imod os to mindreårige drenge og hviskede: »Den tisser!« De må jo have foretaget modforholdsregler mod frosten.

Manden har sikkert været gårdejer I. H. Schmidt, Vojensgård, der var fars læremester og ven. I. H. Schmidt var den fødte fører i jordkampen, der var begyndt i 1896 med de tyske domæneopkøb.

Far frasagde sig sine tillidshverv i landboforeningen og andet i 1910 for at blive forretningsfører i den nylig oprettede Nordslesvigsk Kreditforening, der blev en grundpille i jordkampen på dansk side. Fars arbejdsindsats blev mere og mere udadventt. Karen sagde en dag: »Nu har jeg ikke set far i over 8 dage!« Når vi, i tilbørlig god tid, var kommet i seng, kunne vi høre far snakke i timevis i telefonen, der var ophængt ude i den kolde forstue.

Da far havde uheld med svin og køer, og Skovgårds jorder heller ikke var givtige, solgte far Skovgård til Heinrich Lawaetz fra Ulkebøl. Far havde skaffet sig oplysning om, at Lawaetz var en dansk mand. Vi var alle kede af, at tærningerne nu var kastede m.h.t. Skovgård, som vi regnede for vort faste hjem. Nu var alting jo uvist med, hvordan fremtiden ville forme sig. Far havde lejet et hus i Åbenrå, Frydendal nr. 3, og da tiden 1. april 1912 nærmede sig, begyndte karlene at tømme stuehuset på Skovgård og køre møblerne ned til Åbenrå. Vi havde endnu ikke set huset; men vi hørte far snakke med karlene om, at skabe og andet, som ikke kunne tåle regn, hellere måtte stilles indenfor. Den 1. april hen på eftermiddagen var mor ved at smøre noget smørrebrød, som vi kunne tage med derned. Stemningen var mat, og Karen hviskede til mig: »Se mor græder!«

Hvert enkelt år på Skovgård står for mig i erindringen som et hjul, der langsomt går rundt, som et fikspunkt ved siden stod juletræet som en spids lysende søjle. Hjulet længst tilbage var det største, hjulene derefter blev mindre og mindre; men juletræet var stadig det faste punkt, hvorfra man kunne beregne, at et år var gået. Forestillingen om det største hjul bagved og mindre hjul længere fremme, må vel hidrøre fra, at tiden tilsyneladende går hurtigere, jo ældre man bliver.

I Åbenrå

Da vi ved flytningen til Åbenrå kom indenfor i huset, var det skumring. Der blev redt op til os på gulvet mellem de tilfældigt stående møbler i stuen, hvis vægge var mørkebrun oliemalede forneden, en smal fremspringende træliste midt på væggen skilte denne farve fra en lidt lysere foroven. Det var lidt dystert; men sønnen indfandt sig hurtigt, efter at stearinlyset var blæst ud. Menneskets tilpasningsevne er ofte større, end man tror. Vi vænnede os hurtigt til de nye forhold.

Vejen til skolen gik forbi Folkehjem. Næste store bygning havde en mægtig søjle på hver side af indgangen, hvorover der stod: Amtsgericht. Det prangende ved denne bygning skulle vist symbolisere, at bag retsplejen stod der også magt. Facaden til bygningen blev sprængt under 2. verdenskrig, og der er nu en almindelig indgang. Min årgang var delt i to parallelklasser. Læreren syntes jeg straks godt om, modsat min entré med lærerinden i Brunde skole. Jeg havde diktathæftet med hjem. Blandt andre sætninger havde vi også fået dikteret: »Unser Lehrer heisst Clausen«. Så vidste jeg da, hvad han hed! Lærer Clausen boede privat i et højt hus på østsiden af indgangen til Folkehjem. Huset er nu nedrevet og fjernet sammen med bakken, det var bygget på, det skete i 1973, for at den smukke plads foran Folkehjem kunne skabes.

Lærer Clausen fik jeg straks et godt forhold til. Jeg blev glad for ham, og glad for, at jeg ikke havde fået lærer Krieger, der var lærer for parallelklassen. At lærer Clausen havde et godt øje til mig, fik vi senere, den 17. november 1918, forklaringen på. Da det store historiske møde på Folkehjem blev holdt, hvor H. P. Hanssen talte, først indenfor i salen og bagefter til den store forsamling udenfor, hvor han forkyndte, at en genforening var i sigte, da lindede lærer Clausen vinduet ovre i sit hus, for at høre, hvad der blev sagt, han var altså dansksindet. Lærer Clausen gav mig et tillidshverv, det var at tage klassens stilebøger med til skole, når jeg alligevel gik forbi hans hjem. Første gang jeg gik op ad trappen til hans hus, kom Clausen med begge hænder om stilehæfterne. Da jeg ville tage dem, holdt han ved, og da jeg så spørgende på ham, klappede han mig pludselig på skulderen og sagde: »Du bist treu, mein Junge!« – Clausens søn, Karl Clausen, blev sanghistoriker og komponist. Han påbegyndte et sanghistorisk arkiv ved Århus universitet.

Det var god undervisning, vi fik i Apenrader Bürgerschule. Religionsundervisningen ledsagedes tit af salmer fra reformationstiden, »Ein' feste Burg ist unser Gott«, »Lobet den Herrn«, »Nun danket alle Gott« o.s.v. Når jeg nu hører de samme melodier i vor danske kirke, får jeg altid stemningen igen fra den tyske religionsundervisning. Lærerne fortalte meget udførligt om Luther og hans levnedsløb og om modsætningen mellem ham og den katolske kirke. Særligt blev fremhævet Luthers kamp mod afladsvæsenet, og afladskræmmeren Tetzl med verset:

Når pengene i kisten klinger,
straks sjælen ud af skærsilden springer.

Det var naturligt, at tyskerne var stolte af Luther, og at de betragtede ham som en national helligdom.

Skulle vi have gymnastik, Turnen, foregik det nede »o æ ma-aj.«

Der var et stort træhus med to tårne på hvert af de forreste hjørner, midt imellem stod med store bogstaver: Städtische Turnhalle.

Systemet, hvorefter gymnastikken foregik, var udarbejdet af Turnvater Jahn. Tyske drenge skulle hårdes; derfor blev der lagt særlig vægt på, at vi skulle kunne klare os i Schlagball, et spil med en stenhård bold, som vi skulle ramme hinanden med. Jeg er ikke hårdfør, så jeg har tudet nogle gange, når jeg blev ramt med den stenhårde bold.

Med sommeren nærmede tidspunktet for Knivsbjergfesten sig. Skolen glædede sig så småt, og læreren viste os ting, som skulle udsættes som belønninger for sportslige præstationer og konkurrencer. Da jeg en dag fortalte far derom, fik han en lidt alvorlig mine på og sagde afvisende: »Det bliver der ikke noget af, I skal blive hjemme!« I første omgang følte jeg lidt skuffelse, men behøvede dog ingen forklaring for fars beslutsomhed. Det var jo en rigtig tyskerfest, og så måtte far vel kunne bestemme for os, at vi ikke skulle med.

Næste morgen tidlig ved skoledagens begyndelse blev min bror og jeg kaldt op i lærerværelset øverst oppe i skolebygningen. Hele lærerpersonalet var samlet med dystre miner, som om de skulle være med til at opklare et mord. Rektor gik frem imod mig, der var den ældste, og spurgte med gravalvorlig røst, mens lærerne var musestille, hvorfor vi ikke var kommet til Knivsbjergfesten, som vi alle havde forberedt os til med så store forventninger. Jeg følte mig meget ilde berørt og stammede vist noget om, at far havde holdt os hjemme. Der blev nu røre og sagte talen mellem alle lærerne. Efter nogen tid kom rektor igen hen mod forbryderen, han løftede fingeren truende ad mig og sagde med pathos: »Diesmal geht's, nächstesmal geht's aber nicht mehr!« Næste sommer turde far ikke igen holde os hjemme fra Knivsbjergfesten, så vi var med, men til liden moro for min bror og mig, for da vi satte os og spiste vor mad i græsset, blev vi omringet af hvide tyske marinere og tyske skolebørn, der alle generede os med plattyske tilråb: »Was sind das für ein Paar, seid Ihr Dankes?«

På toppen af Knivsbjerg var et granittårn, 45 m højt. På en afsats

oppe på østsiden stod »himsel«, Bismarck, i overnaturlig størrelse og skuede med sit prøjserhovede ud over egnen. Senere, i 1919, da jorden begyndte at gyngede under ham, skulle han bjerges. Jeg husker endnu nogle af Hejmdals sarkastiske bemærkninger i den anledning. De lød, frit efter hukommelsen, således: Man boltede ham af og lagde ham på langs i en kleinbanegodsvogn, hvor han lå i et par dage på »castrum doloris«. Derefter kom et lokomotiv, der gav et ryk i vognen, så den kom i gang, og Bismarck nikkede et par gange med sit hovede, før han forsvandt sydpå, hvor han vitterligt hører hjemme! Og jeg føjer til: Gid han aldrig kommer her mere!

Gaden Frydendal, hvor vi boede, fører, når man følger Haderslevvej mod nord, skråt ud til venstre. På det spidse hjørne til højre ligger kaptajn Neumanns villa i stil à la Wartburg med tårn. Til venstre over for nr. 3 lå vort almindelige hus. I næste bygning på samme side til venstre boede Wachtmeister Chmella, en jovial mand fra Østpreussen. Han var katolik og havde børnetække, skønt han så frygtindgydende ud, når han red ud på inspektion i fuld uniform med pikkelhue og sabel. Hans søn, Erwin, lidt naiv og godtroende, gik i realskolen. Karl Clausen, der var hans skolekammerat, har fortalt følgende om Erwin: Hvert år, når der skulle rykkes en klasse op, forlangte skoledirektionen, at eleverne skulle registreres helt forfra med Geburtstag, Geburtsort o.s.v. Erwin var led ved altid under spørgsmålet religion at skulle være eneste katolik, og det var også et ømt punkt ved hans modtagelighed for drillerier. Erwin var nu ikke så tosset endda, han fandt på ord til rubrikken, som dækkede spørgsmålet, og samtidig gjorde drillerier næsten umulige. Han skrev nemlig: *Katolisch geboren. Evangelisch erzogen.*

En anden dreng, der var skibskaptajns søn, hvis far og mor havde sejlet på langtur, da han blev født, skrev under Geburtsort: $135^{\circ} 10' V. - 20^{\circ} 15' N.$ Det var ikke alle lærere, der vidste, at den position var et sted i Stillehavet.

Næste nabo til højre var den tyske kaptajn Rasmussen. Han sejlede, var sjældent hjemme. Der var tre børn: Elna, Jürgen og Dedi. De fire nabobørn var vore legekammerater, og legen gik altid på tysk, så den sidste tid af Åbenråtiden måtte jeg sommetider gribe mig i, at jeg også tænkte på tysk. Mit forhold til tysk er som de gamle latinskoledrenge: Når de blev ældre, ville de gerne tale latin og følte måske en vis foryngelse derved, selv om latinen for dem i skoletiden

Familiebillede fra Frydendal 3 i Åbenrå 1913. Fra venstre forfatterens forældre Marten og Marie Refslund Poulsen, Margrethe Christensen, Karen og Else R. P., morforældrene Henriette og Moritz Jessen, Troels og Bunde R. P. samt deres oldefar, produkthandler Brodersen, Åbenrå.

føltes som en forbandelse. Tysk tale har vel nok flere nuancer og muligheder for at »træffe helt på et strå«; men for mig er det blevet en kuriositet, som jeg, da jeg har lært det nogenlunde, gerne vil bril- lere med. Far og mor talte kun dårligt tysk, mormor derimod meget godt. Hun gjorde mig bl. a. opmærksom på, at man på tysk ikke siger »ein und ein halb«, men »anderthalb«.

Kaptajn Rasmussens kone døde, mens vi en gang var på sommer- ferie i Bovlund, og Rasmussen giftede sig igen med en dansk dame. Det havde til følge, at familien blev mere danskvendt. Elna er nu gift og bosat i Norge. Elna var en mørkeblond skønhed. En dag, hun gik ad Storegade mellem andre vejfarende, blev hun ramt på kinden af en fast snebold, kastet af en stor fræk dreng. I mit sind, som måske også i andre vejfarendes, droges hævneren med kujonen om at tage affære eller ej; men fornuften sagde, at der kunne være udsigt til klø,

da drengen var større af vækst. Så der blev ikke andet tilbage end en dårlig samvittighed over ikke at have hjulpet eller hævnnet Elna.

Jürgen og Dedi kom på danske læreanstalter. Jürgen tog en tid efter afgangseksamen fra Sorø Akademi.

Næste nabo til højre var den gamle tyske digter, lærer Dresen, der i 1890 digtede sangen om Åbenrå, den lyder således:

Mein Apenrade mit Wald umkränzt
wo am Gestade die Ostsee glänzt
im Morgenschimmer wie lauter Gold
dich lieb ich immer, dir bleib ich hold!

Auf deinen Feldern, wo Blumen blüh'n,
in deinen Wäldern, wo Buchen grün,
da spielt ich munter am Quell und Bach,
bergauf, bergunter so manchen Tag.

Da weilt' ich gerne, war frei und froh,
ach, in der Ferne ist's nimmer so,
nur süß in Träumen verweilt' ich dort
in deinen Räumen, lieb Heimatsort.

Bürgerschule – eller »æ bureskol« som den blev kaldt på Åbenrå-dialekt – havde i 1913 sin sommerudflugt til Lyksborg. Skolens større drenge, 190 ialt, blev opstillet på legepladsen i geled på 4 og 4. Foran spillede et orkester Schleswig-Holstein stammverwandt, og så gik det i march ned til havnen og ombord på fjordrederiets damper Habicht. Far har fortalt, at fjordrederiets kapital var halvt af tysk og halvt af dansk oprindelse, så damperne fik efter aftale skiftevis danske og tyske navne. Fjorddampernes skønne ture ophørte, da konkurrencen med motorkøretøjerne gjorde det umuligt for dem at sejle med fortjeneste. På udflugtsdagen var Habicht chartret af skolen. Den sejlede os ud af fjorden og ned gennem Alssund, lærer Clausen viste os et mindesmærke i land på Alssiden, et slags kors ved Arnkilsøre, hvor tyskerne var gået over Alssund i krigen 1864.

Alssund snævrede til sydpå, og vi så de store marinebygninger til venstre som en begyndelse af Sønderborg. Pontonbroen lå som en tynd fleksibel pølse lavt over vandet. Da vi nærmede os, var det som

om den knækkede et sted på midten, og den yderste ende af den del af broen, der hang fast ved Sundevedssiden, svingede ud til syd, som om den ville hilse på os, og samtidig vise os vej videre. Habichts maskineri nede under vandlinien bumpede trofast videre, og vi sejlede sydpå, syd om Broagerhalvøen ind i Flensborg Fjord og lagde til ved dampskibsbroen i syd ud for Lyksborg. De to km til Lyksborg by gik vi og fortærede vores madpakke der, derefter stillede vi igen op 4 og 4 og marcherede under musikledsagelse rundt om den kønne slotssø med slottet, der rager lige op af vandet midt i. Hjemturen sluttede af på samme måde som begyndelsen med march fra havnen i Åbenrå og til skolepladsen, hvor musikken for sidste gang spillede Schleswig-Holstein meerumschlungen, mens vi skrælede ordene til. Den samme inciterende melodi lød endnu i vore øren, da vi trætte lagde os på puden hjemme efter en god udflugtsdag.

Den sidste gang, jeg sejlede med en af damperne, var omkring året 1930. Da sejlede min far, bror Bunde og jeg fra Åbenrå til Hardeshøj for at deltage i de nationale foreningers årsmøde på Nordborg slots efterskole. Da jeg engang, jeg tror det var i 1957, var i Flensborg og kom til havnen, så jeg til min forbavselse min gamle ven Habicht ligge ved kajen. Det undrede mig, at den stadig var til. Vi havde dog begge siden vort første møde oplevet to verdenskrige, og sluppet tilsyneladende uden skrammer. Et par år efter læste jeg i avisen, at Habicht i en storm var gået ned i Lübeckerbugten læsset med kreaturer. Stakkels Habicht, vi var dog på en måde »stammverwandte«!

Til mine Åbenråoplevelser hører også, at byen fik luftskibsbesøg. En formiddag lød der skrig og skrål ude på vejen, det var Åbenråkoner, der havde fået øje på Zeppelineren, de råbte: »Kom ue å se, et luftskiff – nai hvor schau!«, og så ragede der virkelig et stort uhyre op over hustagene. Motorerne var sat i tomgang, så propellerne nærmest kun hviskede. Menneskene deroppe i den lange gondol gik til vinduerne og vinkede, enkelte lukkede vinduer op og kastede små firkanter, der lignede breve ud. Det hele varede ikke så mange øjeblikke, og tilbage på Frydendalvejen stod Åbenråkonerne og gentog entusiastisk: »Nai – hvo schau!«. Det tog konerne længere tid at falde til ro igen, end hele forestillingen med luftskibsbesøget havde varet.

Fra 1912–1914, mens vi boede i Åbenrå, havde byen godt 7 tusinde indbyggere, den virkede som en meget tysk by. Det mest domi-

nerende var naturligvis den tyske øvrighed, og så for mig skolen. Om søndagen hejsede mange af de gode tyske borgere flaget, kejsertidens det sorthvidrøde, egentlig helt pænt. Det kunne dog sommetider genere noget, særligt når stangen med flaget var stukket lavt ud fra et vindue, så det slæbte hen over hovedet, når man gik forbi. Medvirkende til det tyske indtryk var også de mange tyske flådebesøg, som den dybe fjord egnede sig godt til. Pludselig kunne derude langt fra havnen ligge flere store enheder, slagskibe eller krydsere, og når der gaves landlov, myldrede de små landgangsbåde, pinasser, fra kæmperne, der lå derude, urokkelige som grå jernklipper ragende op af vandet. Så vrimlede byen og omegnen af matroser og kadetter i mørkeblå uniformer med den hvidstribede matroskrave. De var altid høflige og velopdragne. Engang vi børn gik tur i Nørreskoven, fattede et par af dem interesse for os. Det var vel nok Karen, den mest voksne, med det pæne ansigt, der tiltrak. De spurgte: »Wo mündet die Weichsel?« Karen og vi andre stod bare benovede. De spurgte videre: »Ostsee oder Nordsee?« – stadig tavshed. Så sagde marinerne, idet de gik: »Vielleicht im Schwarzen Meer?!« De var søde; men vi var jo ikke forberedt på eksamination.

Det danske var der jo, men usynligt, eller umærkeligt, indenfor i hjemmene, hvor det havde været siden Arilds tid. Jeg mærkede det stærkt første gang tæt op mod genforeningen. Vi børn var kørt fra Bovlund til Åbenrå for at være med til modtagelsen af de danske soldater. – I plebiscit-tiden (plebiscit = latin for afstemning) var vi blevet beskyttet, eller besat, af allierede tropper, alpejægere kaldtes nogle af dem. Da vi havde fået hesten spændt fra, gik vi med små dannebrogflag på skaft ned til havnen. Vi blev undervejs generet af tyske drenge, der hånligt råbte »dau danske« til os. På havneområdet samledes efterhånden mange folk, med senere amtmand Kr. Refslund Thomsen i spidsen, og vi ventede i timevis. Omsider viste der sig tre fartøjer ud for pynten ved Skarrev. Det var en dansk færgedamper, eskorteret af to danske undervandsbåde, Neptun og Ægir. Færgedamperen lagde til kaj, og den krængede lidt over mod bolværket, da mandskabet gik fra borde.

Amtmanden talte med den øverstbefalende for de danske tropper, og »jenserne« stillede op på skibsbroen til det forestående optog gennem byen. Jeg lagde mærke til tyske nysgerrige grupper mellem tilskuerne. De kom med kritiske kommentarer som: »Guck mal, wie sie

die Gewehre halten!« Og hånende: »Das sind auch Krieger!« Optoget gik stiltfærdigt, uden pomp og pragt, fra havnen op gennem Storegade ad min gamle skolevej, og jeg opdagede vinduer, der blev lukket op, og mennesker stak hovedet ud med tårer ned ad kinderne af bevægelse over at se danske soldater med Dannebrog foran gå gennem deres by. De ældste af dem havde sikkert sidste gang set danske soldater i byen morgenen efter hin februar, da Danevirke blev rømmet, og soldaterne af udmattelse faldt i søvn på fortovene støttende sig til geværerne. Tårerne, jeg nu så, bevægede mig, og min opfattelse af, at Åbenrå var en tysk by, blev rokket. Jeg anede ikke, at der alligevel var så megen danskhed i byen.

I Franz v. Jessens Håndbog i det slesvigske spørgsmåls historie står, at Åbenrå købstad ved folkeafstemningen 10. febr. 1920 havde 55 % tyske stemmer, deraf var 9,1 % af de afgivne stemmer af personer nordfra, medens 24,6 % af de afgivne stemmer var af personer sydfra. Man kan deraf udlede, at Åbenrå i realiteten har haft et godt dansk flertal.

Når danskerne kom sammen, var det jo mest på »Folkehjem«. Engang jeg gik fra skole, så jeg far sidde inde på altanen i snak med ligesindede, og jeg har sjældent set far i så godt humør. Far havde fortalt os om Sprogforeningen, den ældste danske nationale forening, stiftet i 1880 under navnet Foreningen til det danske sprogs bevarelse i Nordslesvig. Det var gode danske mænd og kvinder, der havde startet den, og der var stadig gode folk, der tog sig af den og sørgede for at holde dens bogsamlinger, ca. 200 ialt ud over landsdelen, vedlige. Vi var tit omme i Sprogforeningens lokaler for at låne bøger. Sprogforskeren og digteren Nicolai Andersen var dengang sprogforeningens sekretær, og han og hans kone Sophie var samtidig værtsfolk på Folkehjem. Far og mor var med til et nationalpolitisk kursus der. Det varede i flere dage. Der var også engang en dansk maleristilling af forskellige kunstnere i den store sal.

Juletræsfesten i Folkehjems store sal var et klimaks i tilværelsen. Efter at vi børn havde gået om juletræet og sunget og fået poser, blev træet med danebrogsguirlanderne skubbet hen i et hjørne, og så begyndte de ældre at danse til musik. Når et musikstykke var holdt op, og gulvet frit, tog vi børn tilløb og rutschede, så langt vi kunne på det glatte gulv. Der var ingen, der hindrede os i det, før musikken igen spillede op. Ude ved væggen sad de, der ikke var så aktive. Far

sad der engang, jeg hørte lidt af samtalen; der drøftedes, hvad for ord der kunne henregnes til at bande. En af mændene spurgte så: »Hva' så mæ de jæt pinde?«

Åbenrå havde kun de to gamle havnebassiner. I et af dem lå i 1913 endnu et sejlskib, en fuldrigger, og lossede træ. Det var et flot syn med maste, ræer og tove i et bestemt system, sejlene var jo strøgne. Hvor H. P. Hanssensgade nu går, og hvor den nye havn er bygget mod nord, var der dengang en eng, »æ ma-aj«. Der gives et par dejlige »Sejer« i Åbenrå: »Vil do mæ neen o æ ma-aj og plokk en dippe-da-aj?« eller »Ve' do mæ ue i e Hjelm skau, å høe æ piffe a e faul?« På stedets dialekt lyder svaret: »Ja tak – det ku' da væe dajlæ!«

Engang kom far og mor en dag senere hjem fra besøg i Bovlund, end vi havde ventet. Vi var alle fire vigtige af, at farfar, frimenighedspræst L. B. Poulsen, »havde« en kirke i Bovlund. Mor så spændt efter vor reaktion, da hun fortalte en stor nyhed: »Vi har købt en gård!« Nyheden vakte ikke straks begejstring, for jeg vil godt spørge: »Hvem kan bo i Åbenrå i to år, uden at komme til at holde af den?« Vi kunne i hvert fald ikke; men nu var vor skæbnes terninger igen kastede, og næste flytning var fastsat til 1. april 1914. Skæbnen var måske ved denne flytning alligevel god mod os, for Bovlund var et forholdsvis lunt sted at fjæle sig i, da katastrofen for mange mennesker i verden begyndte fire måneder senere, d. 1. august 1914.

Politiske breve fra Thomas Ries

Ved *G. Japsen*

I det følgende offentliggøres 19 breve, som den politisk og historisk interesserede manufakturhandler Thomas Ries fra Åbenrå i tiden fra 1899 til 1922 sendte til danske og tyske korrespondenter. De 17 af brevene er skrevet i årene 1908–1912. De 11 er sendt til historikeren Aage Friis i København, 3 til overpræsident v. Bülow, 3 til pastor Schmidt, Vodder (det ene af disse med en kopi af en redegørelse, som Ries havde sendt til lederen af realskolen i Åbenrå, dr. Herting), 1 til borgmester Rickmers, Åbenrå, og 1 til skibsreder Jacob Jebsen, Åbenrå. De tysksprogede breve er oversat, men bringes i deres originale ordlyd sammen med noterne.

Der er to grunde til at offentliggøre brevene. For det første er de udtryk for et realpolitisk præget mellemstandpunkt i den nationale kamp, som bl. a. har interesse, fordi man tør gå ud fra, at det blev accepteret og hilst med sympati i store dele af det hjemlige borgerskab i Åbenrå, siden det valgte Thomas Ries ind i byrådet og tilsidst betroede ham posten som viceborgmester. Thomas Ries mente selv, at han havde fundet et ståsted, der hævdede ham op over den nationale strid; men datidens danske bevægelse placerede ham, uanset hans markerede danske sympatier, på tysk side. I et brev, som Aage Friis 15. feb. 1910 sendte til Verner Dahlerup (se Aage Friis' privatarkiv), betegner han ham som »den hjemmetyske senator Thomas Ries i Åbenrå, en fortræffelig mand, med hvem jeg er meget gode venner«. Og »hjemmetysker« var han, for så vidt som han affandt sig med, at Nordslesvig udgjorde en del af den tyske stat, ligesom han færdedes i tyske politiske kredse, men holdt sig på afstand af det danske parti. Den anden grund til at offentliggøre brevene er de selvstændige vurderinger af nationalpolitiske forhold, som de rummer. De bidrager til

at uddybe vor indsigt i den nationale problematik i Nordslesvig, især i årene 1908–12, da den nationalpolitiske situation under tysk splittelse afgørende vendte sig til danskhedens fordel. Brevenes forfatter, Thomas Ries, blev født i Åbenrå i 1855 og døde sammesteds i 1923. Hans fader, farver Clement Christian Ries, var en af de danske forkæmpere i byen. Han selv fik sin uddannelse i Tyskland og var i nogle år bosat i Plön. Gennem sit ægteskab med en datter af rådmand Johan Davidsen i Åbenrå fik han tilknytning til byens hjemmetyske kredse. I 1898 blev han byrådsmedlem, i 1903 rådmand (senator), og 1906–19 var han viceborgmester. I 1919 sluttede han sig til det danske parti. Han drev omfattende lokalhistoriske studier og fik offentliggjort flere artikler vedrørende Åbenrås fortid.

I korrespondancen med Aage Friis er nogle få breve og afsnit af ikke-politisk indhold udeladt.

Th. Ries til Gustav Rickmers. Oversættelse.

Åbenrå den 2. feb. 1899.

Ærede hr. borgmester!¹

Jeg ved ganske vist ikke, om sagen i sig selv er af betydning; men jeg foretrækker alligevel at underrette Dem om min stilling i dette tilfælde. Det drejer sig om flagningen under hr. von Köllers ophold her.²

Før jeg blev valgt til byrådsmedlem, har jeg så vidt muligt søgt at undgå det politiske, dels af hensyn til kunderne, dels fordi jeg anså det for at være mere taktfuldt i min specielle situation. Da jeg overtog mandatet som byrådsmedlem, var det mit faste forsæt også i fremtiden at fastholde dette mit politiske princip for ikke til syvende og sidst at lade mig rive med af forholdene.

Af denne grund agter jeg ikke at tage del i flagningen, men har tilladt mig over for Dem at gøre rede for, hvad der har givet mig anledning hertil.

Ærbødigst
Thomas Ries

Th. Ries til v. Bülow. Oversættelse.

Åbenrå d. 25. juli 1908.

Deres ekscellence,
højtærede hr. overpræsident!³

Uden at virke påtrængende var det ikke muligt for mig at efterkomme Deres ekscellences opfordring til at forelægge hans ekscellence indenrigsministeren eventuelle ønsker og opfattelser fra min side. Da jeg turde antage, at der, som følge af den fortsat eksisterende politiske ophidselse, er blevet foredraget hans ekscellence mere end tilstrækkeligt til belysning af de slemme danskere, måske på en noget ensidig måde, var det ganske vist mit ønske overfor hans ekscellence at gøre et forsøg på også at belyse den øjeblikkelige situation og spænding fra en anden side. I betragtning af den interesse, som jeg tør forudsætte hos Deres ekscellence, tillader jeg mig nu bagefter skriftligt at komme tilbage til det.

Jeg indrømmer på forhånd, at der uden tvivl findes elementer hos danskerne, som ikke ønsker nogen imødekommenhed fra den kongelige regerings side og anser noget sådant som den farligste fjende for den danske bevægelse og det danske partis fortsatte eksistens og følgelig bekæmper det! Men efter den almindeligt accepterede teori om at »krigen tærer, freden nærer«, betvivler jeg afgjort, at disse elementer i det lange løb har succes med disse midler, som decideret turde stride mod det bredere danske publikums behov og tilbøjeligheder. Men lige så sikkert det er, at behovet for fred og ro til slut vil blive fremherskende hos de fleste, især hvis der ikke sker noget forstyrrende fra regeringens side, lige så sikkert er det, at rolige, fredelige forhold, som ikke hidfører adskillelse, men sammensmeltning, er det bedste middel til fremme af en tyskhed, der er i udvikling, og i særdeleshed hvis regeringen samtidig hjælper til med kraftig økonomisk støtte i stedet for forceret åbenlys germanisering.

Man bebrejder til stadighed danskerne frækhed, anmasselse, og noget kan der måske hist og her har været om det, alt efter som temperamentet er; men dels har det jo ikke meget på sig, når regeringen, embedsmændene og kommunalvæsenet altsammen er tysk, og der er store tyske majoriteter i købstæderne, og dels er det mindre danskeres skyld; men det er den store reaktion, skuffelse og forbitelse hos tyskerne over valgnederlaget,⁴ der er årsag til det, for det er i hvert fald sikkert, at hvis dr. Hahn⁵ havde sejret, havde man ikke hørt

noget til alle de klagesange, men ville i stedet have været chauvinistisk og optimistisk.

Det lader sig ganske vist ikke skjule, at på begge sider har pressen spillet en slet rolle, og selv om også Hejmdal på sin side har stillet sig i et såre afskyeligt lys gennem sine angreb på hr. dr. Dryander,⁶ så må det på den anden side indrømmes, at den af regeringen subventionerede og af hr. Dryander kontrollerede herværende tyske avis⁷ i månedsvis har præsteret noget lignende mod H. P. Hanssen.

Når så dertil kommer, at det ser ud til, at dr. Kähler⁸ så vel som Strackerjan,⁹ danskernes to fjender, er blevet persona grata¹⁰ hos regeringen og hædres med opmærksomheder, så må man ikke undre sig over, at danskerne bliver forvirrede og ikke har tillid til regeringen. Hvis begge retningers presse kunne påvirkes til at give efter, ville der i hvert fald være opnået noget stort. Folk tror desværre på, hvad der står i aviserne, selv om det er nok så usandsynligt, og selv om man nok så tit hører den påstand: »Ja, hvis der bare ikke fandtes aviser«.

Jeg tør udtale den bestemte påstand, at hverken skibsreder J. Jebsen¹¹ på den ene side eller H. P. Hanssen på den anden har behov for, lige så lidt som det svarer til deres politiske anskuelser og sindelag, at deres aviser optræder sådan, som de gør.

Selv om man ikke giver danskerne noget, som kan styrke dem, men på den anden side ikke driver voldelig germanisering, – i betragtning af det nærliggende og helt naturlige store samkvem og de mange slags relationer frem og tilbage over grænsen, det nære slægtskab mellem det danske partis store flok, *bønderne* og demokraterne på den anden side grænsen, som samtidig sidder i regeringen dér, – så er en fremskyndet voldelig germanisering lige så umulig som upraktisk. Det bør man overlade til tiden og lidt efter lidt til vore bedre institutioner.

Højtærede hr. overpræsident, dette er mine ønsker og anskuelser, som jeg gerne ville have foredraget for hr. statsministeren.¹²

Jeg forbliver

Deres excellences ærbødigste

Th. Ries

Th. Ries til v. Bülow. Oversættelse.

Åbenrå d. 31. aug. 1908.

Deres ekscellence,
højtærede hr. overpræsident!

I Deres ekscellences skrivelse til mig af 12. 8. bemærker Deres ekscellence, at »dette mål vil lettest kunne nås, hvis man også i de danske kredse undlader at gå alt for ivrigt til værks. Den, der kan påvirke dem på en ordentlig måde, vil afgjort indlægge sig fortjenester, hvad freden i befolkningen og dennes velbefindende angår.«

Mere eller mindre med henblik herpå tillod jeg mig at sende brevet af 25. juli til Deres ekscellence og udtrykte deri på den ene side den formodning, at der nok fandtes elementer hos danskerne, som ikke ønsker en velvillig regeringspolitik, og på den anden side det ønske, at man fra regeringens side om muligt ville påvirke pressen, vel at bemærke til begge sider.

Den holdning og den optræden, der i mellemtiden har vist sig hos den danske presse, giver mig anledning til i al ærbødighed at gøre Deres ekscellence opmærksom derpå.

Den mere eller mindre taktfulde holdning, der må siges at være til stede hos de enkelte danske aviser efter landdagsvalget,¹³ Politikens ledende artikler i august måned om nordslesvigske forhold,¹⁴ som måske er inspireret af den danske regering, og som tilsyneladende stadig fortsættes, dels på en oplysende, beroligende måde, dels også kritiserende, og viderebefordres og delvis også billiges af den herværende danske presse, såvel som Erich Schlaikjers¹⁵ nye artikler i »Die Hilfe«,¹⁶ er de tydeligste vidnesbyrd om, at det danske parti og den danske bevægelse på sin side endrægtigt vil gøre, hvad den formår, for ikke at hindre tilvejebringelsen af rolige politiske forhold i Nordslesvig.

Selv om det selvfølgelig er vanskeligt for mig, og kun muligt med største forsigtighed, at opnå politisk indflydelse på den herværende danske presse og at udøve den i retning af en rolig og ikke ophidsende optræden fra dens side, så har jeg alligevel fået det bestemte indtryk, at der hos den danske presse er et langt større behov for rolige politiske forhold, end jeg havde tænkt mig, og at man sikkert tilslutter sig Politikens formaning, at rolige forhold er bedre og ønskværdigere for den end at stå som »martyrer og forfulgte«.

Den danske såvelsom den tyske befolkning vil gerne tilslutte sig og

tilpasse sig disse presseopfattelser; gid den tyske presse også ville forholde sig i denne ånd og ikke permanent fabulere om danskernes anmasselse og frækhed, egenskaber, som egentlig ligger befolkningen selv ganske fjernt, hvad enten det er danskere eller tyskere.

Enhver, der kender den herværende befolkning, hvad enten den er tysk eller dansk, må ved en rolig bedømmelse undre sig over sådanne udtryk som irredentister, omvæltningstilhængere, [ulæseligt ord]; disse jævne folk, hovedsagelig fra landet, med deres pibe i bryst- eller baglomme, ser sandelig ikke statsfarlige ud, de har højt regnet, hvad sprog og skikke angår, noget mere tilfælles med deres ligestillede mod nord end med de tysktalende mod syd; at lægge alt for meget vægt på deres politiske kæpheste betyder, at man ender med at gøre dem mere betydningsfulde, end de faktisk er.

Tør jeg håbe på, at Deres ekscellence ikke tager mig min åbenhed ilde op!

Jeg forbliver
Deres ekscellences ærbødigste
Th. Ries

Th. Ries til v. Bülow. Oversættelse.

Åbenrå d. 3. okt. 1908.

Deres ekscellence,
højtærede hr. overpræsident!

Deres ekscellence vil tillade, at jeg nævner følgende, som ikke turde være uden indflydelse på bestræbelserne for at bringe tyske og danske nærmere til hinanden.

Købmand Hans Danielsen,¹⁷ her, der fra fødslen har været dansk-sindet, i det daglige liv aldrig giver sig af med politik og aldrig tager del i danske møder og foreninger, men er upolitisk, rolig og beskeden, og ved enhver kommunal fest giver en hånd med ved udsmykningen af sit hus osv., som så sent som i fjor ved marinemanøvrerne, da der var indkvartering af såvel høje officerer som menige, var en i enhver henseende omsorgsfuld vært – endnu mere end det ellers sker –, i det hele taget en af dem, der har tilpasset sig de politiske forhold, og for hvem al politisk agitation er en gru, – bliver udsat for forretningsmæssig boykot, fordi han, der er sig bevidst, at han ellers forholder sig absolut upolitisk, afgiver sin stemme på valgdagen. Dette gentager sig to gange.

Man tør nok betvivle, om dette er den rigtige vej til at føre danske og tyske sammen og udligne modsætningerne. Disse boykotbestræbelser er efter landdagsvalget fremtrådt så åbenlyst, især fra embedsmændenes side, at der dermed i politisk henseende opnås det modsatte af det, Deres ekscellence ønsker at opnå.

Dansksindede erhvervsdrivende, som af hensyn til deres altid politisk blandede kundekreds, hverken tør tillade sig eller har behov for at fremtræde politisk eller at have med danske foreninger og møder af gøre, foranlediges af denne boykot til at gøre dette, og af moderate, politisk ligegyldige anskuelser opstår der bitre og modsatte, ganske som i Köllertiden som følge af Köllermidlerne.

Når jeg i sin tid tillod mig at omtale hr. landråd Dryander¹⁸ meget varmt som den bedst egnede embedsmand for vor kreds, så må det siges, at hans indsigt svigtede på det nævnte punkt. Forhold, som hidtil ikke var tilstede, er det desværre nu, og dertil kommer, at den større hadefuldhed på tysk side, specielt efter og som følge af landdagsvalget, vil bevirke, at den samme onde sæd vil skyde frem på dansk side. Hr. assessoren¹⁹ har uden tvivl villet det bedste; men han ville i en håndevending se resultater af sin personlige elskværdighed, især ved at få Hahn valgt; men her forlangte han mere, end han kunne vente, på den ene side af et gennem mange år skolet modparti, og på den anden side som følge af Hahns kandidatur. Deraf opstod der desværre hos ham en ikke berettiget skuffelse, ja forbitrelse, som også delvis kom til syne, og som fremstillede ham skarpere og politisk ensidigere over for danskerne, end han vel var og ville være.

I denne situation ville et godt resultat af hans fortsatte virksomhed her måske have været mere tvivlsomt; hans patriotiske iver forledte ham til først og fremmest at have sin opmærksomhed henvendt på germaniseringen, uden at tænke på, om den var tilstrækkeligt forbedret; boykotbestræbelserne var ikke noget godt grundlag for germaniseringen.

Det er et ganske naturligt fænomen, at danskere er tilbøjelige til at købe hos danskere og tyskere hos tyskere; men på den anden side tjener en systematisk principiel håndhævelse af boykotten, som embedsmændene nu har planer om at udøve den, ikke den tyske sag, af de i begyndelsen nævnte grunde, og der findes faktisk kun få tyske erhvervsdrivende, som ikke har danske kunder og heller ikke kan undvære disse. Brugen af boykot ligger embedsmændene langt nær-

mere end ikke-embedsmændene, de førstnævnte er pekuniært uafhængige, de sidstnævnte er derimod henvist til hinanden og afhængige af hinanden.

Da jeg sidste gang havde den ære at tale med Deres ekscellence i den anledning, omtalte De, hvor forkastelig bojkotten er. De bestræbelser, der kommer mere og mere til syne, og følgerne af dem, giver mig anledning til at forelægge dette for Deres ekscellence.

Deres ekscellences ærbødige
Thomas Ries

Th. Ries til Aage Friis. Oversættelse.

Thomas Ries' egenhændige optegnelser, august 1909.²⁰

Da jeg nedstammer fra en dansk familie, står jeg selvfølgelig sympatisk over for alt, hvad der er godt dansk; men på den anden side siger min fornuft mig, at vi politisk må indrette os tilsvarende, sådan som det nu engang er og også vil blive ved med at være; Nordslesvig er tysk og vil også blive ved med at være det, altså et loyalt standpunkt. Dette giver mig på den anden side ret til det selvfølgelige ønske, jeg har, nemlig kun at betragte dette som redskab for en politik, der gør det muligt for mig at fastholde et loyalt standpunkt og også gør det muligt for de øvrige nordslesvigere åbent og ærligt at tilslutte sig dette standpunkt.

En sådan politik har afdøde gehejmeråd Jürgensen²¹ givet en ramrende redegørelse for; kun den muliggør et kompromis og en kontakt, en forsoning med og anerkendelse af de statslige forhold.

Fra dansk side bør man, som bevis på at man ikke er stejlt afvisende, gøre det lettere for regeringen at føre en velvillig politik, og i særdeleshed ikke ved enhver lejlighed, som det sker i pressen, søge at dokumentere, at »det er den tyske kejser og ikke vor kejser osv.«. Denne optræden giver på den ene side en vis ret til at beskylde danskerne for irredentisme og er på den anden side uden praktisk værdi for danskerne, hvorimod den skader dem og også med rette sårer tyskerne.

Den tyske Forening²² er som korporation en logisk udvikling af de herværende forhold, ligesom de danske foreninger; men dens optræden fremmer ikke regeringens bestræbelser og beroligelsen i Nordslesvig, dertil har den i for høj grad et behov for at bekæmpe modparten og

mister samtidig enhver evne til at virke forsonende og udjævnende; sådan som den optræder, gyder den kun olie på ilden, kræver streng-
hed og glemmer retfærdigheden.

Th. Ries til Jacob Jebsen. Oversættelse.

Åbenrå d. 29. nov. 1909.

Ærede hr. Jebsen!²³

Da hr. pastor Schmidt,²⁴ Vodder's planer i hvert fald er velmente, ville jeg ikke gerne simpelthen udeblive, men tillader mig at bede Dem give dette brev til hr. Schmidt i Tinglev, da jeg er bange for, at han ikke vil få det i tide med posten.

Jeg forstår ikke rigtigt, at man har måttet tage afstand fra så mangt og meget i det første indbydelsesprogram,²⁵ at man mere eller mindre er kommet bort fra brobygning, suum cuique,²⁶ dansk befrugtning af Nordslesvig, glæde over den anden parts egenart, udveksling af kræfter, uhildet retfærdighedssans over for modstanderen, appel til regeringen o. s. v. og er blevet mere tilbageholdende over for den dansksindede nordslesvigske broder, for så vidt muligt at få tilslutning fra alle sider og muliggøre grundlæggelsen af den nye forening; men, ærede hr. Jebsen, den ene sætning i § 2, punkt 6 kan jeg ikke erklære mig indforstået med: »også repræsentationen af bestemte sprogkrav ligger uden for foreningens bestræbelser.«

Netop dette hører efter min mening til den nye forenings kulturelle opgaver. Dette er en kultur- og dannelsesopgave for Fredsforeningen, helt bortset fra, at dansk sprogundervisning er en *politisk nødvendighed* her hos os.

Det rent kulturelle eller dannelsesmæssige behov for dansk sprogundervisning har jo allerede sin rod i, at vi bor nær ved grænsen, i det stærke samkvem og i de mange forbindelser af enhver art mellem folk på begge sider af grænsen, rent bortset fra det direkte ukulturelle at ville udelukke det nærliggende nabolands sprog fra skoledannelsen, at ville slå det ihjel. Vil kultur- eller fredsföreningen tilmed officielt godkende en sådan fremgangsmåde og på en vis måde medvirke til dette? Til trods for det kulturelle fundament, som foreningen skal opbygges på.

Vil man beskytte, værne om og kulturelt! konsolidere den ukultu-

relle danske dialekt og samtidig hjælpe med til at lægge hindringer i vejen for det kulturelt vigtige danske rigssprog og behandle det ukulturelt? Jeg må sige, at jeg havde ventet noget andet af en kulturforening.

Jeg anser tilmed den danske sprogundervisning for en *politisk nødvendighed*, for det virksomste middel til så vidt muligt at bremse og indskrænke besøget af de danske højskoler, det besøg, der i mange tilfælde kun finder sted for at give den nordslesvigske ungdom lejlighed til at tilegne sig det danske skriftsprog, som er det eneste sprog, forældrene kan tænke sig en skriftlig meningsudveksling imellem sig og deres børn, og som her fuldstændig unddrages dem. Ligesom man f. eks. gav danskerne anledning til at bygge forsamlingshuse ved at unddrage dem kroerne, sådan giver man dem permanent anledning til at besøge de danske højskoler, idet man lægger hindringer i vejen for danskundervisningen, og resultatet er, at »de kommer igen som fanatiske ungdomskere«.

Dette er min opfattelse af § 2,6, og altså et standpunkt, der er stik modsat den kulturelle fredsforenings med hensyn til et af dens vigtigste programpunkter. Jeg anser sætningen for at være lige vigtig i kulturel som i politisk henseende og i modstrid med foreningens bestræbelser.

Deres ærbødigste
Th. Ries

Th. Ries til Aage Friis. Oversættelse.

Åbenrå d. 3. dec. 1909.

Kære hr. dr!²⁷

Undskyld, at jeg skriver på tysk; men det falder mig lidt lettere, og jeg kan udtrykke mig mere korrekt på dette sprog; når det skal være på dansk, skal jeg lede for længe efter ordene. . . .

Men nu til slut noget af det, der jo i hvert tilfælde vil interessere Dem, »Nordslesvig, som det gærer.«

De rejste dengang skuffet bort,²⁸ De anede tilsyneladende ikke, at det nordslesvigske spørgsmål så hurtigt ville gøre sig bemærket igen,²⁹ og det var der igen i en håndvending, sandsynligvis for visse faktorer vedkommende alvorligere end nogen sinde.

Først smilede man lidt overlegent ad denne kulturelle side og var skeptisk, og jeg må sige om mig selv, jeg var også af den mening, »kultur skal det være, men politik er det«.

Nu ligger sagen faktisk sådan for mig, og jeg tror, at jeg rammer det rigtige: »Af politik er du født, til politik skal du blive; men oprindelse og mål har gjort det kulturelle til den magtfaktor, der vil rumme hovedafgørelsen«. Dette har man vel snarere erkendt på dansk side end på tysk: »Den, der kulturelt har befolkningen i sin magt, har den også politisk«.

Og her har danskerne den store fordel på deres side, at deres demokratiske folkekultur står den nordslesvigske befolkning, selv den hjemmetyske, langt nærmere, er langt lettere tilgængelig end den, om jeg så må sige, noget stive, kolde akademiske tyske kultur, hvis akademiske repræsentanter heroppe har svært ved at få forbindelse og kontakt selv med de politisk ligesindede hjemmetyskere. Samtlige indfødte hjemmetyskere af middelstanden tænker og føler stadigvæk på dansk og har, hvis man fjerner deres politiske klæder, de selv-samme sæder og skikke, smag, ja særheder som de dansksindede, de vil også lettere være modtagelige for dansk kultur og læser også hellere danske aviser end tyske, og begge dele så meget mere, når man på dansk side undgår alt, hvad der er fanatiserende og politisk hadefuldt. Dette er den danske kulturs og dens presses magt og indflydelse, og indsigtfulde tyskere som pastor Schmidt³⁰ o. s. v., som ikke er blevet forarmede og forblindede af den politiske kamp, vil kunne indse dette, så meget mere som de ikke mangler hjemstavns kærlighed og -følelse, idet de i modsætning til de indvandrede har deres rod i Nordslesvig.

På tysk side er udsigterne til at sejre i den kulturelle kappestrid, kamp, langt mere tvivlsomme, og så meget mere tvivlsomme, hvis regeringen og Den tyske Forening,³¹ de ledende faktorer, ikke er så indsigtfulde, at de indser, at man partout³² må trække i land. Gør man ikke det, gør man det lettere for danskerne at røgte deres kultur og så også deres politik, medens man samtidig gør det umuligt for den tyske kultur- og fredsforening at gennemføre sine kulturelle, freds- og måske indirekte politiske planer.

At man inden for Den tyske Forening ikke er indforstået med alt det aggressive, men ønsker en fredelig holdning, er en kendsgerning, der måske også vil gøre sig mere gældende i fremtiden, idet det er min

antagelse, at moderate anskuelser mere og mere vil arbejde sig frem. Det var ganske vist ønskeligt, hvis man også på dansk side ville tænke på »lige for lige«-princippet og regne med de statslige forhold, som de nu engang er og vil vedblive at være.

Til slut, hjertelig hilsen
fra min kone og
Deres altid forbundne
Th. Ries

Th. Ries til Aage Friis. Original.

Apenrade, d: 11" Dcbr. 1909.

Kjære Herr Dr!

.....

De har ganske Ret med Hensyn til »Friedensvereins« Stilling til Deutsche Verein, men giv Tid, det vil komme af sig selv, imidlertid vil De have læst Pastor Schmidts sidste artikel,³³ som betyder en betydelig Klargjørelse, dog maa De huske paa at det ligger meget svært for den ny Forening, det gjælder om at overvinde en almindelig politisk Modbydelighed, Angst, Skeptik, man er overmættet, led og kjed af det hele, kan endnu ikke oversee hvad Foreningen vil og last not least forglem ikke Manden i Slesvig,³⁴ ved Siden af en vis Angst, er man tvungen til at regne med D. v. s.³⁵ Indflydelse og Magt; men Pastor Schmidt er en meget intelligent og dygtig Mand, traf De ham ikke da De var her? Jeg har havt min store Besvær med at vinde Herting³⁶ og Skibsreder Jebsen³⁷ for Sagen, det er ikke næmt, da man jo heller ikke maa komme bort fra det som ønskes opnaaet og gjælder for Foreningens Point de vue;³⁸ det er en meget svær Opgave.

De har ganske Ret i, at det er bedre at man i Danmark holder sig udenfor, bare den danske Presse her nu har den rigtige Forstaaelse for at man ogsaa her bör holde sig retiré;³⁹ enhver for stærk Tilslutning eller Anerkjendelse kan gyde Olie i Ilden som ved Jürgensen Affairen,⁴⁰ der er saa meget at betænke derved og saa mange Synspunkter. Dog nu Slut, en hjertelig Hilsen og Tak fra min Hustru.

saasom Deres
Th. Ries

Th. Ries til Johs. Schmidt. Oversættelse.

Åbenrå d. 11. dec. 1909.

Meget ærede hr. pastor!

Med en vis forsagthed gennemlæste jeg efterhånden de forskellige programudkast for den fredsförening, der skulle oprettes. Det forekom mig, at man med hensyn til dennes stilling til det danske parti hertillands indtog en mere og mere reserveret stilling, ja, ensidigt var indstillet på kun at tænke på de dansktalende hjemmetyskere og kun at opbygge statutterne i den retning, medens man fuldstændig tog afstand fra brobygning, *suum cuique*⁴¹ o. s. v. og for en del betonede dette ostentativt⁴² på det første møde i Tinglev.⁴³ Det var mit indtryk, at det første møde ikke forløb tilfredsstillende. Nu indrømmer jeg ganske vist, at man skal føle sig frem, før man tør tænke på en overbygning; er det først nødvendigt at tænke på en opbygning og meget af det, man gerne vil, det skal først fremtiden bringe, det kan kun opnås ved hjælp af ens egen opbygning og udbygning, og tilsvarende skal man slå sig til tåls og også anse mangt og meget som en quasi⁴⁴ forsøgsballon. Men optagelsen af sætningen, at man opgav sprogkrav i stedet for simpelthen at lade denne sætning falde ud, gjorde mig dog noget skeptisk med hensyn til, om man ikke til syvende og sidst for fredens skyld kom for langt væk fra sine egne mål, derved gjorde den nye forenings planer overflødige og fremstillede sig selv som svag og indholdsløs! Jeg sagde til mig selv: skal en nyoprettet forening i denne politisk fanatiserede, trætte og ængstende periode trods alt have udsigt til succes og tilslutning, så må den virkelig bringe noget *nyt*, noget, der kan vække interesse og helst kan appellere til folks følelser, selv om det selvfølgelig ikke unødvendigt må vanskeliggøre eller umuliggøre selve foreningens oprettelse. Det må overvejes, hvilket program den øjeblikkelige politiske situation i Nordslesvig både kræver og tillader; men noget *andet*, noget *nyt* skal det være, også for at man ikke kan sige »Ja, det har vi jo allerede, det er der jo ingen brug for.«^{44a}

Det, der får mig til at skrive i dag, er Deres artikel i nr. 287 af A. T.⁴⁵ Jeg kan ikke undlade at udtale min varme tilslutning over for Dem; indholdet såvel som formen gør det af med de mange slags bekymringer, jeg har næret. Jeg tror, at sådanne oplysende artikler i høj grad tjener den spirende sag; med de foregående artikler har De skabt det først underlag, og selv om antallet af åbne tilhængere

endnu ikke er imponerende, vil det vel blive større og større, jo mere man bliver opmærksom på, hvad det drejer sig om. Der er jo mange, som er lede og kede af det, man har haft indtil nu, og også indser, hvor lidet tilfredsstillende D. V.'s⁴⁶ virksomhed har været indtil nu, både med hensyn til at opnå politiske resultater og fredelige forhold i Nordslesvig, og som på den anden side sikkert kan gøres interesserede i den nye Fredsforenings bestræbelser for at nå frem til et kompromis og en forsoning. Man vil så meget lettere tilslutte sig foreningen, når man ser, at der også findes andre opfattelser end Den tyske Forening, og at disse selvbevidst bliver forsvaret.

De specielt lokale interesser, handelens og håndværkets interesser, interesserer fra nabo til nabo, mangfoldige familieinteresser o. s. v. repræsenteres bedre af Fredsforeningen end af den aggressivt politiske Tyske Forening. Medens et medlem af Fredsforeningen og dettes program til enhver tid vil kunne lægge sin nationale opfattelse for dagen, er medlemsskabet af Den tyske Forening for mange og i mange af dagliglivets hændelser hverken en anbefaling eller noget, der tilstræbes, og der er mange, der helst vil skjule det eller kniber udenom. Sådant som forholdene nu engang er i Nordslesvig og også vil vedblive at være, er enhver aggressiv politik og tvungen tilslutning til en sådan en stor ulykke eller hårdhed, ja, en synd for mange, for alle dem, der i kampen for det daglige brød først og sidst må tænke på deres eksistens, og som i langt de fleste tilfælde skal leve af såvel danskere som tyskere.

Men nu slut for i dag.

Deres
Th. Ries.

Th. Ries til Aage Friis. Oversættelse.

Åbenrå d. 20. dec. 1909.

Kære hr. dr.!

Hoslagt sender jeg Dem en artikel fra Apenrader Tageblatt,⁴⁷ skrevet af A. H., jeg antager dr. Herting;⁴⁸ i hvert fald vil den interessere Dem, så meget mere, som den sandsynligvis er påvirket og foranlediget af en oversigtsartikel, som jeg havde sendt til dr. Herting, og som var forfattet af mig, for at give ham et overblik over 1) pastor Schmidts hensigter (få dage senere gjorde pastor Schmidt det selv i en

Thomas Ries (1855–1923), Åbenrås viceborgmester 1906–19. I 1922 medstifter af Historisk Samfund for Sønderjylland og foreningens første kasserer. (Historiske Samlinger for Sønderjylland).

avisartikel, der faldt meget godt sammen med *mine* indtryk), og for det andet, min egen opfattelse af sagen.

Naturligvis afviger Herting, eller A. H., meget fra mine og pastor Schmidts anskuelser og især hensigter; han er den indvandrede antidemokrat og fortyskningsmand, der kun har sans for dette sidste og ingen forståelse for den nordslesvigske demokratiske egenart, en egenart, der adskiller sig fra den preussiske art, ligesom sydtysk også adskiller sig fra det preussiske væsen, en forskel, der ligeså vel findes mellem hjemmetyskere og embedsstanden, og som tit nok gør sig bemærket, når det politiske ikke tilfældigvis kitter sammen, og af og til danner et skarpt skel.

Men hvad hovedindtrykket af selve sagen angår: Hvordan stiller A. H. som medlem af Den tyske Forening sig til Fredsforeningen? Ja, der kan man nok blive forskrækket, for det ser ud til, at »man vil være gode venner med Fredsforeningen«, partout,⁴⁹ hvis det på nogen

måde er muligt. Ja, det ville være meget godt, hvis man havde de samme bevæggrunde og hensigter – men i begge henseender er der vel en himmelvid forskel. Jeg er bange for, kære hr. doktor, at jeg for mit vedkommende vil befinde mig som en spurv i tranedans, på den ene side med mit dansk inficerede hjerte og på den anden side med mit demokratiske sindelag, begge dele passer så forfærdelig dårligt sammen med mangt og meget på den loyale side; det bliver gjort så svært for én at vise loyalitet; jeg gjorde nok meget klogt i at nøjes med en almindelig skepsis og at erstatte mine politiske interesser med en velgørende sarkasme.

Nu slut og hjertelig hilsen, glædelig jul og et godt nytår, når jeg skriver næste gang til Dem, må jeg vel adressere til departementschef i Pressebureauet,⁵⁰ venlig hilsen fra min hustru.

Deres
Th. Ries

Th. Ries til Johs. Schmidt. Oversættelse.

Nordslesvig og den kulturelle fredsforening

»Den, der kulturelt får befolkningen med sig, har den også med sig politisk« – såsnart man kan tilslutte sig dette synspunkt, er det slut med hvert smil, hver skepsis med hensyn til den værdi eller mangel på værdi, man tillægger Tiedjes påstande: »den nordslesvigske kamp er blevet til en kulturkamp«, thi sådan forholder det sig faktisk.⁵¹

Selv om politikken er årsagen, selv om det politiske er formålet og det endelige mål i og omkring Nordslesvig; det, det kommer an på, er, hvilken kultur der specielt får større indflydelse, den tyske eller den danske; afhængigt heraf vil også det politiske blive afgjort. Jo mere en befolkning er og bliver tilfredsstillet kulturelt, des stærkere og mere selvbevidst vil den føle og vise sig, også politisk. Der er næppe nogen tvivl om, at den danske partiledelse har erkendt dette, og at dette er årsagen til de øvrige bestræbelser – trods alle anstrengelser for at forhindre dem – efter at give de dansksindedes politiske sindelag et kulturelt fundament. Og at de er godt på vej til at vinde Nordslesvig kulturelt, er en påstand, der ikke er grebet ud af luften, og som deles og indrømmes af mange.

Dette har hverken regeringen eller Den tyske Forening kunnet forhindre; om begge er skyld i denne udvikling, og hvor stor skyld de

har, skal ikke drøftes her, heller ikke, at det faktisk forholder sig således. At stadig større kredse må tilslutte sig dette og erkender de faktiske forhold, er hr. Tiedjes og i første række hr. pastor Schmidt, Vodder's fortjeneste. Nordslesvig er godt på vej til kulturelt at gå tabt for tyskheden, og dernæst også politisk, kan man roligt tilføje, Nordslesvig er mere dansk end nogensinde efter 64.⁵²

Begge hovedfaktorer, Den tyske Forening og dens presse, har fuldstændig svigtet, da det gjaldt om at forhindre dette, og langt den største del af den indfødte tyske befolkning er af den mening, at »det vil aldrig blive anderledes, i hvert fald ikke i vor tid«.

Lige så afmægtig Den tyske Forening har vist sig i denne retning, og måske med sin aggressive politik har været med til at hidføre denne udvikling og været skyld i den, lige så totalt forfejlet ville det være at antage, at Den tyske Forening ville kunne udøve en forebyggende indflydelse på den fjernere udvikling; dertil er den alt for ensidigt fremtrådt som kampforening; så måtte der af Saulus blive en Paulus, og det er der ingen, der tror om den; dertil er den alt for diskrediteret, og til syvende og sidst går Den tyske Forenings ledelse ud fra synspunkter, der fuldstændigt udelukker et kompromis og en forsoning. Trods alle advarsler og ønsker har Den tyske Forenings ledelse ikke kunnet beslutte sig til den nødvendige reformation af sin foreningsvirksomhed, og det ville vist have været spildt ulejlighed for pastor Schmidt og hans meningsfæller, hvis de til dette formål havde tilsluttet sig Den tyske Forening. Man foretrak at oprette en ny forening, vel vidende hvor mange vanskeligheder, den ville komme til at kæmpe imod, men i bevidstheden om, at det ikke gik på anden måde.

Den bebrejdelse, der så ofte rettes mod pastor Schmidt, at man burde have sluttet sig til Den tyske Forening og så påvirket den, er af disse årsager uberettiget. Der er fra foreningens egne rækker gjort forsøg nok for at gøre ledelsen mere moderat, også fra regeringens side, og ikke at forglemme fra afdøde gehejmeråd Jürgensens side.⁵³ Den behandling, han såvel som hr. v. Schoen⁵⁴ var ude for, er tilstrækkeligt bevis på, hvor ufejlbarlig foreningens ledelse anså sig selv for at være, og med hvilken hensynsløshed man forfulgte sine formål. Her kunne man ikke vente nogen eftergiveness eller imødekommethed.

En anden bebrejdelse er den, at pastor Schmidt i alt for høj grad

er idealist, han fantaserer om kultur, og der findes jo kun en *politisk* nordslesvigsk sag. Hvad oprindelsen angår, er dette sandt; men at pastor Schmidt afgjort er realist, bevidnes allerede ved, at han langt før sine kritikere indså, at der af den rent politiske sag er opstået en kultur-sag, og at denne ubetinget må afgøres, før man kan tænke på det politiske, for, som det blev bemærket i begyndelsen, kun sådan som det kulturelle afgøres i Nordslesvig, kun sådan sætter politikken punktum; kulturen er blevet en magtfaktor. Og også i behandlingen af denne sag viser pastor Schmidt sig som ren realist og slet ikke idealistisk som f. eks. Tiedje; han indrømmer blankt, at udsigterne for tyskheden er blevet langt mere tvivlsomme på grund af det kulturelle spørgsmål, han regner med rette med, at den demokratiske danske kultur vil få et stort forspring hos befolkningen i Nordslesvig fremfor den mere akademiske stive tyske kultur; den passer bedre til det nordslesvigske folk; han er i så høj grad realist, at han kan indse, at den danske kultur endog står hjemmetyskerne nærmere og vil være dem mere sympatisk end den tyske kultur og anser et intensivt dansk kulturarbejde for farligt for den svage hjemmetysker; han bygger ikke sine anskuelser op af idealisme, men af praktiske selvgjorte erfaringer og viden om alle nordslesvigske forhold, medens hans kritikere helst ville fremstille ham som idealist, ligesom de fremstillede Jürgensen som den ubevandrede udenforstående. Den øjeblikkelige politiske situation, den fortsatte udvikling vil levere det fulde bevis på, hvor den totale fejlslaphed af og uvidenhed om de nordslesvigske forhold hidtil har befundet sig.

Vil man nu sadle om på tysk side og tilslutte sig Schmidts og fredsföreningens bestræbelser eller endnu engang, som så mange gange tidligere, slås indbyrdes på livet løs? Vil man kunne indse, at man i kulturel, sproglig henseende har begået den samme politiske fejl som dengang, da man forhindrede danskerne i at gøre brug af kroerne og derved foranledigede bygningen af forsamlingshusene? Vil man kunne indse, at forbudet mod den danske sprogundervisning her driver den danske ungdom på de danske højskoler, for at de der kan lære det sprog, som de vil benytte i deres breve til forældrene, på de højskoler, hvor de ved siden af det kulturelle tilegner sig så meget andet, og hvorfra de vender hjem som ungdomskere.⁵⁵ Vil man kunne indse, at dansk kultur er en åndelig naturnæring for Nordslesvig, at den kun ved hjælp af et meget omhyggeligt kulturelt og også politisk arbejde

vil kunne erstattes af tysk kultur? – Fremtiden og den fortsatte udvikling vil vise det, og frem for alt må den hjemlige tyske presse på en ganske anden måde end hidtil vise sig både sin kulturelle og sin politiske opgave voksen.

Åbenrå d. 30. dec. 1909.

Kære hr. pastor!

Ovenstående skrev jeg til Herting, da han lejlighedsvis efter møderne i Tinglev bad mig om mit indtryk, få dage før Deres sidste artikel fremkom i Apenrader Tageblatt; det var mit indtryk, at jeg i mit indlæg til Herting ikke havde ramt alt for langt fra målet.

Igår talte jeg med Herting for første gang efter denne lejlighed, og han nævnte i den forbindelse, at han havde indmeldt sig i Fredsforeningen hos Dem. Da han i hvert fald først har gjort det efter moden overvejelse, ligger der vel også deri en anerkendelse og en tilslutning til Deres anskuelser, hr. pastor, og af den grund sender jeg Dem dette.

Hjertelig hilsen, et godt nytår
Deres ærbødige
Th. Ries.

Th. Ries til Johs. Schmidt. Oversættelse.

Åbenrå d. 2. feb. 1910.

Meget ærede hr. pastor!

Jeg kan næppe tro, at Fredsforeningen kan være tjent med en fortsat offentlig drøftelse, og i særdeleshed ikke, når det politiske er den beskyttende mur, som alle og enhver dækker sig bag. Da jeg til en vis grad har været med til at tage spørgsmålet op, vil jeg ikke undlade at fremlægge min mening over for Dem.

Hvis jeg gjorde det overfor offentligheden, ja, så ville det politiske kun igen blive skudt i forgrunden, og kun danskeren Ries ville kunne skrive sådan noget. Jeg er af den mening, at Nordslesvig af rent kulturelle grunde har behov for det »højdanske«,⁵⁶ ligesom kendskab til højdansk er et behov af alle mulige praktiske grunde – sådan som det nu engang er og sandsynligvis også vil blive ved med at være. Alt hvad der egentlig er blevet skrevet desangående, bekræfter denne opfattelse, og det er altid kun politiske årsager og betænkeligheder, som

til syvende og sidst skal gøre det muligt for artikelskriverne at dreje af og erklære: »Nej, ikke højdansk«.

Sådan går det både hjemmetyskerne, Tageblatt⁵⁷ og medicinalråd Hansen;⁵⁸ de lader det saglige behov og berettigelsen falde og forskanser sig bag politikken. Ville man også gøre det i Elsass-Lothringen? Jeg betvivler, at medicinalråd Hansen dér ligeledes ville anse det franske for overflødigt, eller at han af tysk-politiske grunde ikke ville høre tale om det, at han ville foretrække den elsassiske dialekt frem for det franske og hæve den til skyerne som elsassisk egenart på bekostning af det franske og det tyske.

Som indfødt nordslesviger værdsætter jeg selvfølgelig hjemstavens sprog, men ser kun et rent lokalt omgangssprog i det; at overvurdere det på kultursprogenes bekostning ville jeg anse for lige så forkert; jeg finder det naturligt for den indfødte og praktisk for den, der skal opholde sig her, at man kender og bruger det lokale sprog; men jeg anser det ikke for en stor anbefaling, at man kan plattysk, henholdsvis plattysk, derimod nok for en stor mangel hos den, der vil være dannet, at han ikke kan højdansk, henholdsvis højtyisk. Ved hele det opbud og vel også en bortødslen af praktiske kræfter, der er tale om her, ville jeg anse det for en såvel praktisk som nyttig bestræbelse, hvis de, der absolut vil være tyske, også energisk tilegner sig det tyske sprog, ligesom de dansksindede, der absolut vil forblive danske, tilegner sig det højdanske. Sindelagene forpligter til det tilsvarende sprog, begge bestræbelser ville være logiske og også betyde noget reelt. Såvel det plattyske som forøvrigt også det plattyske er her i Nordslesvig stedvis lidt efter lidt blevet et blandingssprog, som virkelig ikke er smukt og mere og mere forurener det tidligere plattyske sprog.⁵⁹ Nu vil jeg nok indrømme, at det kan forholde sig forskelligt; ude hos Dem har det plattyske måske holdt sig særlig rent, i Haderslev bliver det måske, som medicinalråd Hansen siger, påvirket af højdansk, hvad jeg forøvrigt – hvis det er sprogensende og ikke affekteret – ikke finder så ophidsende; men her hos os har det plattyske forlængst været et sprogligt misk-mask af alt muligt, bare ikke noget smukt, et sprog, som der ikke bør laves stads af, og som gerne må ombyttes med højdansk eller højtyisk, hvad der ikke fører til et kulturelt tab. Sådan forholder det sig her, altså i hvert fald anderledes end hos Dem og vel også i Haderslev; men de dansksindedes indstilling til det er her også en anden end i Haderslev; her vil

man ikke indføre højdansk i stedet, men kun rense og kultivere det plattedanske; sådan forholder det sig her, hvis der skal være tale om en sproglig indflydelse fra dansk side.

Hvordan en mand som medicinalråd Hansen, der i hvert fald sætter den danske litteratur højt, hvis sprog ofte er gået ham til hjertet, simpelthen vil have dette sprog skubbet til side af politiske grunde, et sprog, som han som dannet mand så ofte har lejlighed til at bruge og anser for noget selvfølgeligt, ja, det begriber man kun, hvis man er total politisk inficeret, – men sådan forholder det sig, og det skal man regne med; jeg kan kun finde frem til smålige politisk inficerede anskuelser, ikke noget selvbevidst, indsigtfuldt eller kulturelt standpunkt.

Deres meget ærbødige
Th. Ries

Th. Ries til Aage Friis. Oversættelse.

Åbenrå d. 15. feb. 1910.

Kære hr. dr.!

Undskyld, at jeg skriver tysk; men det går bedre, derfor kommer De til at finde Dem i det; Deres artikel i Politiken⁶⁰ foranlediger mig til følgende.

Det er jo meget beklageligt; men med hensyn til Fredsforeningen kan man roligt sige, »det skulle ikke være«, og også uden stor resignation kan man simpelthen udelade »Gud bevare dig, det havde været så skønt«. ⁶¹ Man har ikke forstået det! Hvis man kunne have besluttet sig til at gøre foreningen til en politisk forening på basis af Jürgensens anskuelser, ja, så havde man haft et program og dermed også et grundlag for en ny forening, og samtidig havde man fundet medlemmer til den. Jürgensens program⁶² var så at sige den parole, man ventede på! Det viste sig allerede på det første Tinglev-møde, hvor man blot behøvede at nævne gehejmeråd Jürgensen for at fremkalde en stemning og en ovation, som vidnede tilstrækkeligt om begejstringen over Jürgensens optræden. Den omstændighed, at de førende mænd ikke ænsede denne, viste desværre alt for tydeligt, at deres praktiske blik var langt bagefter deres øvrige hensigter og ønsker.⁶³

Og sådan er det også gået til, at man i stedet for at forstå og udnytte denne begejstring og dens årsag, i stedet for at oprette en politisk forening med humane, moderate politiske anskuelser, opbygget

på den kendsgerning, at »Nordslesvig er statslig tysk og vil vedblive at være det, men der findes også som noget varigt en dansksindet nordslesvigsk befolkning, som skal forsones med de forhold, der nu engang består, og som med tiden skal vindes, det skal være foreningens formål«, – i stedet henfaldt man til alskens filosofisk-teologisk doktrinære fortolkninger og planer, som pastor Schmidt desværre også blev smittet af. Lige så rammende og klart pastor Schmidt havde udtalt sig om nordslesvigske forhold i tidligere artikler og endnu i Malente,⁶⁴ lige så utydelig og upraktisk blev man, da man skulle til at råde bod på manglerne.

Trods alle advarsler og al skepsis over for deres planer havde man ensidigt bidt sig fast i det rent kulturelle, og det politiske, som dog samtlige nordslesvigske forhold, »som de er og ikke som de skulle være«, er opstået af, skulle være et noli me tangere.⁶⁵ Allerede under og efter det 1. Tinglev-møde fremtrådte det tydeligt, at politisk utilfredshed var spiritus rector,⁶⁶ over for hvilken den rent kulturelle sag trådte fuldstændig i baggrunden og hidtil faktisk er blevet ved med at være det. Alt, hvad der hidtil er blevet skrevet om sprogsprogs-målet og stillingen til dette, hvad enten det var for eller imod, er vel altsammen kommet fra et politisk standpunkt og har været politiske overvejelser, og hermed er rent kulturelle overvejelser blevet skubbet helt til side.

Det politiske sætter sit præg på alt, også pastor Schmidt kan ikke unddrage sig dette – beviset er hans stillingtagen til udvisningerne –, men hvad skal man så med dette såkaldte kulturprogram, der ikke er rammende, der politisk er upraktisk og upolitisk, som ikke begejstrer det store publikum, men lader det koldt?

Hvor ofte har det ikke heddet »det bliver aldrig anderledes her«; jeg er bange for, at efter dette kan man igen sige det med rette, – tiden er forpasset, også for pastor Schmidt, og kampen vil være det vedvarende, og i den bliver der iøvrigt på begge sider syndet nok så kraftigt, ligesom der desværre findes megen kamplyst. På dansk side kan meget undskyldes med, at »ungdom og visdom følges ikke ad«; af sidstnævnte artikel findes der ikke meget på tysk side.

Og nu for idag en venlig hilsen til slut, hvis det har interesseret Dem, skulle det glæde mig.

Deres
Th. Ries

Th. Ries til Aage Friis. Original.

Apenrade, d: 18" Februar 1910.

Kjære Hr. Dr.!

... Angaaende Strackerjahn,⁶⁷ Kähler⁶⁸ & Co. følgende: Hvis De kunde læse Copie af mine Skrivelser til Overpraesidenten fra 1908,⁶⁹ vilde De kunde overbevise Dem om, at jeg hele Tiden allerede den Gang stod paa det Standpunkt »uden en mere fornem, klog og pæn Optræden af den tydske Presse her i Nordschleswig ingen Bedring af Forholdene«; at jeg ved Siden af ogsaa holdt det for ønskeligt at man i samme Henseende paavirkede den danske Presse, var tildeels af saglige tildeels af taktiske Grunde. Det var for mig baade en Tilfredsstillelse og Beroligelse, da jeg kort Tid efter saae Deres Artikler i Politikken⁷⁰ og Jürgensens i Köllnische Zeitung.⁷¹ Jeg læste de samme Tanker og den samme Opfattelse om Pressen.

For at støtte Jürgensen fortsatte jeg min Opfordring til Overpraesidenten angaaende den tydske Presse, jeg skrev meget kraftig, usminket, at uden en Forandring i saa Henseende var alt forgjæves, han maatte kunne indsee det, men han var vel for svag.

Jeg fik en Advarsel, om ogsaa »wohlwollend«, men ingen Anerkjendelse, og Jürgensen endnu mindre, man var bange for den tydske Forening og dens Presse, – som imidlertid vel dog er bleven en Last ja til Besvær for Regeringen, mangt og meget tydes hen derpaa, men hvem kan blive klog paa det, dog ønskede man vistnok en mere reserveret, mindre aggressiv Holdning, og Strackerjahn var vistnok for fanatisk og ilter, men Kähler var den bedre af de to og ikke at glemme Dryanders⁷² gode Ven.

Saa kom Tiedje og Strackerjahns Overfald paa ham, foranlediget af Tiedjes erotiske Exkursion.⁷³ Saalænge man troede at Sagen i sig selv var Lögn benyttede man Leiligheden til at lade Str: falde og permitterede ham, men da det desværre viste sig at Str: havde saglig Ret og gamle Tiedje⁷⁴ med sin erklæring ogsaa var duperet, saa laa Sagen igjen til Gunst for Str:. Man frygter kanskee ogsaa Indiskretioner fra Str: Side, ligesom ved Pastor Jakobsen,⁷⁵ nok er det, officiel forsvinder Str: men vist ikke faktisk.

Ligesaa ubestemt er det om Kähler gaaer til Haderslev, man troer det ikke, der hvor man burde vide Besked, og jeg troer heller ikke at K. selv ønsker det, omend skjönt Dr:⁷⁶ jo vist nok vil have det, vielleicht ist es die Geldfrage, som tilsidst influerer det.

Naar Kähler i den sidste Tid skriver mere forsigtigt, saa ligger det deri at de Anskuelse som jeg stedse har kæmpet for, som Jürgensen traadte ind for, og som Fredsforeningen igrunder bygger op paa, gjør mere Indtryk som tidligere, – det maa kanske ikke være –, men der er dog en heel Deel som taler derfor, og dog gjør man klogt i ikke at vente for meget, saalænge, som De ganske rigtig skriver, den tydske Ledelse ligger i Hænder paa Folk som ingen Hjemstavnsfølelser have og i almeen og socialpolitisk Henseende, have saa himmelvid forskjellig Anskuelse som vi. Jeg troer den danske Politik gjør klogest i at gaa sine egne Veie, jo mere besindig, mindre aggressiv, den er, desto klogere og bedre vil den kunne udnytte Alt det som ligger ganske naturligt for Danskheden i Nordslesvig; en *klog* Danskhed har sin ganske naturlig Berettigelse i Nordslesvig, hvorimod Tyskheden er fremmed og unaturlig, dette ligger i Folket selv.

Skulde De nu eengang undre Dem over mine Anskuelse og Skrivenerier, saa husk paa at jeg er Realpolitiker, som tildeels regner med Forholdene, men derved dog ikke kan komme fra, at jeg i mange Henseender har saa meget tilovers for Dansk Væsen, Sæder, Skikke, Litteratur og Dannelse, hier das Herz, dort der Verstand, ja ja kjære Hr: Dr!, vi Mennesker ere nogle mærkelige Nogle, som man siger paa det hoitærede Dialektsprog. Paa det sidste Tinglev Møde⁷⁷ var jeg forresten ikke med, jeg var bange for at jeg tildeels ikke stiltiende kunne høre paa Sprogdebatten som vilde komme, havde Mistillid til Sværmerierne for det plattdanske paa Bekostning af det Hoidanske, som jeg nu aldeles ikke stemmer overens med, – jeg er nu af den Mening at vi ikke kan faa for meget af Skriftsprogene her paa Grændsen, det platte skal saamænd nok konservere sig i sin Seighed og Blanding, den hele ideale Brutten med Folkedialekten kommer man ikke vidt med, hverken paa Dannelsesomraadet eller som politisk Konserveringsmiddel.

Venlig hilsen
Deres
Th. Ries

Th. Ries til Aage Friis. Original.

Apenrade, d: 28" Aug. 1910.

Kjære Dr: Friis!
Man glemmer let i Danmark, at der altid vil være Noget af salig

Ludvigs Udtalelse »l'etat c'est moi«,⁷⁸ hos den herværende Regering og dens Underbefalingsmænd; Danskerne her have ikke behov at være extra gjenstridige, det er allerede en slem Sag naar de ere politisk dygtige, maaskee dygtigere som deres Modstandere, det maa ikke være, – man kan på tysk Side ikke forstaae at tiltrods for at man har Magten, dette dog ikke förer til det Resultat som man önsker. Hvad önsker man paa tysk Side? Ja efter hvad jeg kjender til preussisk Art, saa kan De kjære Hr. Dr.! blot læse Königsberger Talen,⁷⁹ det er ikke allene H. M.⁸⁰ Mening, men samme Anskuelse har enhver Landraad, ja alle Regeringsmændene her, »vi staaer for Regeringen, vi ere egnede til det og Folket ikke, men maa hellere ikke snakke alt for meget med«, – det er preussisk Maner og Anskuelse, og da det ubetinget mere eller mindre foreligger og forholder sig saadan, ja saa er det jo let forstaaeligt at Danskerne ikke ere »genehm«⁸¹ og skikkelige nok. De, som fra tysk Side leder Kampen i selve Nordlesvig, ere hovedsagelig Embedsmænd, i indre Politik Nationalliberale, Folk som baade ifölge Födsel, Opdragelse, Embedsstilling og politisk Anskuelse længere sydpaa, ere vandt til i politisk Retning at gjöre Udslaget, indsidde med, ja dirigere Majoriteten, Folk som igrunden ikke have stort tilovers for det store Mellempublikum, saalænge de ikke ere ledende, og i det Hele taget ikke seer sympathisk til Demokratiet, et Demokrati som ikke lader sig rokke »und nicht zu haben ist«.

O. P.⁸² er en svag Mand, saa længe han havde Stötte »von oben her«, kunde det til Nöd og Næppe gaae, men denne Stötte feiler, den feiler vist total fordi man »ganz oben« er bleven anderledes tilmode, som jeg har *sikker* Grund til at antage, det er ikke der som man kunde önske. Har H. M. de samme Anskuelser, som Prinz Heinrich,⁸³ saa har han ingen Stötte der, tværtimod, Papiret tillader mig ikke at meddele mere. Prindsen var meget höflig, meget interesseret, offrede megen Tid, men han var ogsaa tydelig. Jeg har Grund til at antage at Underholdningen senere er gaaet til O. P., i ethvert Tilfælde har jeg det Indtryk at samme er skeet og ikke har været til Gavn for mig thi O. P. har været meget fremmed imod mig, men det hindrer ikke at jeg længes efter at tale med ham.

At Dryander,⁸⁴ UsLAR,⁸⁵ Tschirschnitz⁸⁶ e. c. t.⁸⁷ blive personlige er uundgaelig, ikke alletider er den herværende danske Presse saa klog eller saa fair, som den burde være, jeg vil indrömme at det holder svært altid at tænke paa hvad der er klogest, og tie stille resp. afsee

fra saa meget, men det er taktisk nödvendigt og ligesaa overlegen som den danske Presse er, ligesaa fair og muligst pletfri maa den være. Man er paa Regeringens Side vistnok kjed af Inblandinger som fra Tiedje⁸⁸ eller Schlaikjær,⁸⁹ og sidstnævnte er heller ingen anbefalende Bundesgenosse for Danskerne; jeg antager Regeringen önsker mindre politisk Rörelse fra dansk Side, i Pressen ganske speciel, det er ubetinget »der Stein des Anstoszes«, hvis det lod sig gjøre, »mindre Politik i Offentligheden, hellere stærk kulturell Styrkning i al Besindighed og uden altfor megen Brask«, det ville vist være rigtigere og baade den nordslesvigske Danskhed, saasom Forholdet mellem Tyskland og Danmark, tjenligere. Der ligger ogsaa Noget i det, hvis den tyske Regering er kjed af det, jeg antager den danske er det ogsaa, man kan kanskee ogsaa være for dygtig paa dansk Side, og i ethvert Tilfælde for skarp som Flensborg Avis og Hr: Svenson,⁹⁰ – klog bør man være.

Venlig hilsen

Deres

Th. Ries

Th. Ries til Aage Friis. Original.

Apenrade, d: 21" Mai 1911.

Kjære Dr: Friis!

Mange Tak for Opmærksomheden ved Tilsendelsen af Brochuren,⁹¹ hvad der berører sympatisk er Tønen og Formen, derigjennem gavnes tillige selve Sagen, Noget som langt fra alle Tider bliver betænkt og oftest skader mere som det rene saglige. Desværre har man altfor tidt Lyst til at gaae paa, istedet for med List og Lempe at behandle Patienten, thi Nordslesvig og Forholdene her gjør man klogest i at behandle som saadan.

Mange Tak ligeledes for Deres Skrivelse af 11. April, hvis De var kommen hertil paa Deres Tysklands Reise, som jeg læste i Politikken, havde jeg nok havt Lyst til at vise Dem mit Materiale til vor Byes Krönike, som jeg lidt efter lidt har samlet og er voxet op til en fyldig Beskrivelse af gamle Tider her i Byen, og vel i Almindelighed. Ud af det ene er det andet kommen, lokalt, kulturelt, historisk ja naturligviis det politiske ogsaa, som nu eengang hænger sammen med os og vor Fortid. . .

Jeg beklager, at jeg ikke har Dem her, for en Gang imellem at

kunne dröfte Indtrykkene man faaer af tidligere Tider, de Indföde fra begge Sider ere for det meste hildede og partiske, jeg selv har snart med Hjerte snart med den saakaldte bedre Indsigt at gjöre, det er ikke let at gjöre Ret og Skjæl rigtig i vore Forhold, thi vi har paa begge Sider med megen Uret og Ufornuftighed at kæmpe. Dog dette kuns »nebenbei«,⁹² jeg glæder mig over at have funden en ædlere Tidsfordriv om jeg maa sige, thi der ligger en heel Deel i, idetmindste hos os, »Politik verdirbt den Charakter«, og min Kone siger alletider »æ Danske æ siel Skyld«.

Venlig hilsen fra os begge to
Deres
Th. Ries

Th. Ries til Aage Friis. Original.

Apenrade, d: 18" August 1911.

Kjære Dr. Friis!

Tilfældigviis læste jeg igaar baade Politikkens Artikel »Danmark og Tyskland«⁹³ saasom ogsaa til samme Tid Norddeutsche Allgemeines⁹⁴ Artikel i samme Art. De vil kanskee nok kunne tænke Dem at jeg har havt min Interesse ved at læse begge Yttringer og da jeg tör antage at det kunde interessere Dem at höre mine Anskuelser til samme, er jeg saa fri at meddele Dem disse, ikke som en Slags eensidig Beskyldning eller Anklage ikke af Uvilie imod Danskheden, men endnu stadigvæk fra et velvilligt Standpunkt, i det Ønske, om næppe Haab, at kunne bidrage til at man hinsides Grænsen ikke söger Karniklet⁹⁵ eensidigt, men, for at kunne opnaa bedre Forhold baade her, saasom imellem Danmark og Tyskland, ogsaa fra *alle* Sider overseer Situationen, som det er, og ikke burde være. Jeg har læst Artiklen i Preussische Jahrbücher og glædet mig baade over Indhold og Form, jeg har ikke læst Flensborg Avis⁹⁶ desangaaende, kan ikke yttre mig til samme, men maaskee er jeg igjennem Politikkens Kritik af samme »zur Genüge«⁹⁷ orienteret, og mine Tilföininger til Norddeutsche Allgemeines Elaborat⁹⁸ træffer kanskee Avis' Optræden ogsaa i denne Sag. Af Norddeutsches Paastande er ikke meget af fratrække, derimod kunde man föie en hel Deel til, uden at komme bort fra Sandheden, fra Kjendsgjerninger, som dagligdags foreligger. Man faaer det Indtryk at den nordslesvigske dansksindede Befolkning partout⁹⁹ skal blive i den Tro at Nordslesvig nok skal komme tilbage til Danmark,

ikke at vedkjende sig dette er ikke tilladt, er at svigte Sagen, de som ikke holde fast ved dette ere Overløbere; de som i Følge deres Fornuft, betragte denne Sag for afgjort, som i Følge saa mange andre Grunde ønske politisk Ro her, faae ikke Lov til at udtale disse Ønsker, man maa ikke falde i Ro, alt Sammenarbeide med Tysksindede er ikke ønskeligt, heller ingen Samkvem, hvo som omgaas med Tysksindede er tvivlsom i politisk Henseende, blive »misliebige« betragtet, og Hjemmetyskerne, – tiltrods for at deres Tysksindethed daterer sig mange Generationer tilbage, fra den Tid hvor den danske Regjering paa en grundig Maade selv sørgede for slesvigsk resp: tysk Sindelag hernede, medens dansk Sindelag var noget ukjendt Noget, – ja Hjemmetyskerne ere jo det simpleste, ynkeligste af alt.

Efter hvad man saa ofte hører, er man i selve Danmark, speciel i dannede Kredse, i gamle Høirekredse, ret utilfreds med Meget af det som forekommer i selve Kongeriget men man kan ikke indsee at det Samme heller ikke ønskes importeret her, at Regjeringen her modsætter sig det; Nordslesvig skal partout tage imod det, som man i selve Danmark helst tager Afstand fra, om nok saa umodent, nok saa uoverlagt, nok saa upraktisk, ikke at tale om politisk udfordrende, om ogsaa i selve Kongeriget usympatisk. Man skriver saa meget om det Ønskelige at have et bedre Forhold til Tyskland, men troer De kjære Hr: Dr! at der kuns gives een Vei imellem Danmark og Tyskland, nemlig over Nordslesvig, hvis saa er, maa man ogsaa fra dansk Side gjøre sit til at den holdes reen og ryddelig, dette skeer ikke, mindst fra dansk nordslesvigsk Side, er det ønskeligt, vigtigt for Danmark at Veien er i Orden, saa lønner det sig ogsaa at undersøge, om det ikke ligger i selve Veistrækningen. De veed jo at jeg til enhver Tid, paa hvilket som helst Sted, har interesseret mig for gamle Jürgensens¹⁰⁰ politiske Testamente, jeg har gjort det baade fra et Fornuftsstandpunkt saasom ud fra de Tanker, som Pastor Nielsen¹⁰¹ udtaler i sit Digt til Slesvig, men skal opnaaes Noget i saa Henseende og til virkelig Indførelse af et godt Forhold imellem Danmark og Tyskland, saa maa Receptet lyde à la Alfred Christensen¹⁰² »lad os nu endelig være lidt fri for det Nordslesvigeri«, og Nordslesvig selv maa sadle om, Ungdom og Viisdom følges ei ad.

Venlig Hilsen
Deres
Thomas Ries

Th. Ries til Aage Friis. Original.

Apenrade, d: 7° Januar 1912.

Kjære Dr: Friis!

Skal vi ikke hellere give tabt, og lade den Steen ligge, som ikke er til at magte, det vil sige, »lade alt gaae sin skjeve Gang«, thi derom er vi vistnok lidt efter lidt enige, at Alt i saa Henseende, som bliver prøvet paa at faae et andet, bedre Forhold, saavel i det forjættede Land Nordslesvig, som imellem Danmark og Tyskland igang, mislykkes, ingen Forstaaelse finder. Der er ingen Ridderkors¹⁰³ at tjene ved denne Lejlighed, og er der een som bliver benaadet med det, saa er det ham selv til liden Glæde, kuns forbunden med en heel Deel nye Erfaringer, hvor slet, ja taabelig Verden er.

Det gik gamle Jürgensen¹⁰⁴ ikke bedre, istedetfor at høste en Anerkjendelse, led han en stor Skuffelse, ikke allene, »von oben her«,¹⁰⁵ som dog græmmede ham meget efter sine Breve at dømme, men endnu mere igjennem det at han ikke havde taxeret Forholdene rigtig, jeg troer det var godt at han quitterede igjennem sin Død, han sparede sig selv en heel Deel bittere Erfaringer, især i en Retning – det er ikke nemmt at stifte Fred i Nordslesvig, man kommer let i Klemme derved, og Tak, Anerkjendelse er ikke at hente.

Det gaaer her som imellem to Drengene som lang Tid har staaet paa Krigsfod med hinanden, skjönt Brödrene og ud af et Hjem kan man ikke forliges, man er for snært paa hinanden til at undgaae hverandre, den Kurre paa Traaden, som nu eengang er her, og som maa være her efter den lange Fortid Anledningen dertil har existeret, viser sig stadigvæk, der hörer en behændig Mester og Haand til at løse den, og dette er kuns mulig naar de fjendtlige Brödrene selv vil med til det, kan indsee, at det er til deres egen Gavn og Beste. En Mulighed for det sidste, forstyrrede Regeringen igjennem Köllerpolitiken. En ny Udsigt til samme Mulighed strandede igjennem den mislykkede Bülowpolitik,¹⁰⁶ dog mindre forskyldt fra Regeringens Side som fra Befolkningens Side, og mest forskyldt fra dansk Side her var ingen Forstaaelse for praktisk Politik, man stillede sig paa et Standpunkt som mere eller mindre gjorde det Regeringen umuligt at gennemføre en moderat, imødekommende Politik, man fandt stadig Feil, Haardhed og Uretfærdighed paa tysk Side, hvorledes man selv forholdt sig ransagede man ikke, og den Enkelte som tillod sig at ytre sig moderat eller foreslog praktisk Politik, ja han var bleven slöv eller ubrugelig,

en halv Forræder af den gode Sag. Regeringen maatte lidt efter lidt faae det Indtryk her var ikke meget at opnaa igjennem Imödekommenhed, man var tvungen til at see at konservere hvad tysk var, at beskytte Tyskheden thi den nordslesvigske Danskhed var ikke mere noget passivt Noget, men spillevende, og i Forhold til Danskheden fra 1864–1900 selvbevidt, politisk vækket, ikke hensygnende.

Den Skildring som Jürgensen gav af Danskheden i sin bekjente Artikel i Köllnische Zeitung stemmede ikke mere, den förste paa tysk Side, som gjorde opmærksom paa Forandringen, var vistnok Strackerjahn,¹⁰⁷ den danske Høiskole og de unge Nordslesvigeres Besög af samme viste sin Virkning. Ungdom og Politik, speciel den politiske Bondesön, »war die neue Erscheinung«,¹⁰⁸ man tog Strackerjahn ikke alvorlig, men Tidernes Forløb have givet ham Ret, den ungdoms Strömning¹⁰⁹ (see Gjögeungen) er den indflydelsesrige hernede, de Gamle maa med enten de synes om det eller ei, at Foretagelseslysten, Kamplysten herigjennem ikke er bleven mindre, Erfaringen og Klogskab ikke større, vil De let kunne forstaae, saadan ligger Sagen her. Ungdommen tænker ikke paa at give efter, det politiske er en Lyst for dem uden at Fölgerne altid blive betænkte, Regeringen har en meget svær Stilling og det er ingen Under hvis den en Gang imellem gjör Misgreb, Taalmodigheden kan ikke altid slaa til.

Regeringen kan jo umulig være glad ved denne Udvikling, den staaer jo egentlig fuldstændig magtlös, thi igrunden er det saadan, den kan gjöre hvad den vil, den kan nok saa oprigtig ønske et godt Forhold til Danmark, Tilstandene her gjör alt umuligt, thi selve Danmark see kuns herpaa igjennem Ungdanskernes Briller og Fremstillinger, og dog er der ingen hernede som trods al Preusseri foretrækker gamle Danmark for Nordslesvig.

Venlig hilsen

Deres

Th. Ries

Skulde De faa alt for mange Ridderkorse tilbagesendt,¹¹⁰ maa De gjerne sende mig et, det skal være mig en Ære at bære det.

Th. Ries til Aage Friis. Original.

Aabenraa, d: 7. Januar 1922.

Meget ærede Hrr: Dr: Friis!

Mange Tak for Tilsendelsen af »Det Nordslesvigske Spørgsmaal«.¹¹¹

Jeg maa uvilkaarlig tænke paa den Tid da De for første Gang, igjennem Mathias Andresen,¹¹² saa ind til mig, og vi saa underholdt os om alt det Svævende, alt Det som Det den Gang laa, og det som De og ogsaa jeg mere eller mindre var enige om, og saa igjennem Geheimraad Jürgensen¹¹³ blev prøvet paa, men dog ikke lykkedes, – da sagde De til sidst »at Tid og Sag maatte forløbig hvile, thi Regeringen var for svag, og »der Deutsche Verein«¹¹⁴ den Mægtige«. Nu er det kommen anderledes, helt anderledes som vistnok de fleste Nordslesvigere den Gang tænkte. Thi hvad der ogsaa kanskee har været et Haab, om en Forvisning eller Sikkerhed, har der dog næppe været Tale.

Da vi kom under Preussen var jeg 9 Aar gammel, min Broder og jeg var de første Etaarige¹¹⁵ af dansk Familie som tjente her. Den Gang var Parolen den at Ungdommen gik til Danmark, men efter kort Tids Forløb det ændrede sig, den skulde blive her i Landet. Jeg kan godt huske at mit Sprog paa Realskolen i Flensborg blev udleet fordi for dansk, og senere og at jeg nok Etaarig vorde kunde, men dog ikke preussisk Lieutenant, fordi jeg havde sagt at jeg var Dansk, ja endda af dansk Familie. Men alt imens gik Tiden. Som Nordslesvig og Danmark maatte føie sig i at § 5 blev slættet, saa gik det i det Smaa og Dagligdags, i mange Aar, men det er vist nok H. P. Hansens Fortjeneste, at siden han til Roret kom, det var medens vi vare Syd-paa,¹¹⁶ var det ham, som organiserede en Modvægt, som baade gav Kraft og Interesse for at holde ud, og ei til vi til Danmark kom, saa dog for Danskere under Tyskland.

Lidt efter Lidt var han ganske vist ikke den Eneste, men dog vistnok Den som best forstod Vækkelsen, og uden Tvivl var første Mand for Folket, om han ogsaa ikke kunde tilfredsstillende dem Alle.

Fra hans Tid af har Bevægelsen faaet Noget at leve for, og i lige Maade Noget at leve af, hvori han rigtignok blev understøttet af baade Deutscher Verein, ja selve Regeringen.

Om det Sidste veed De ja selv godt Besked, hvor svag Regeringen i det Kloge var, hvor stærk Regeringens Modstander »der Deutsche Verein« sig udviklede, – det laa jo ligefor, at nu da Krigen kom, var Haabet der, at hvis Tyskland skulle underbukke, (om det som kommen er havde Ingen en Anelse) kanskee og Tiden kom, at vi kom hjem til Danmark, som et Haab *Folk* let klamrer sig til, medens en erfaren Politiker som H. P. Hansen maa være mere skeptisk.

Jeg troer jo nok at H. P. Hansens Grændse er den rigtige, og ogsaa

for Danmark langt den gavnligste, men saa meget beklageligere er det, at Nordslesvigs vistnok dygtigste Mand, baade for Nordslesvigs og Danmarks Vedkommende, nu staaer udenfor, istedetfor, med sine Kundskaber der hvor den bedste Mand nödvendig er, i selve Maskineriet. Det Nordslesvigske Spörgsmaal er endnu langt fra löst, med Det at vi er kommen fra Tyskland og en Grændse söndenfor, nu gjælde det först og fremmest Opbygningen under Danmark, at have Forstaaelse for det som mangler, kanskee lidt mindre Politik, det er ikke Det som mangler, er der rigelig af, men hverken af Udkomme eller det daglige Livs Fornödenheders Tilfredsstillelse.

Venlig hilsen

Deres

Thomas Ries

NOTER

Forkortelser:

LAS: Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig.

RA: Rigsarkivet, København.

SHL: Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel.

LAS. Abt. 320. Apenrade. Nr. 122.

Apenrade, den 2. Februar 1899.

Gehrter Herr Bürgermeister!¹

Ich weiss allerdings nicht ob die Sache an sich von Belang ist, ziehe aber doch vor, Sie über meine Stellung in diesem Falle zu unterrichten. Es handelt sich um das Flaggen beim Hiersein Herrn von Köllers.²

Vor meiner Wahl zum Stadtverordneten habe ich mich bestrebt das Politische möglichst zu meiden, theils von Kundschaft halber, theils habe ich es für mich als das Tactvollere gehalten in meiner speciellen Lage. Bei der Uebernahme des Stadtverordnetenmandats habe mir es fest vorgenommen auch in Zukunft bei diesem meinem politischen Princip zu verharren, um mich schliesslich von den Verhältnissen nicht treiben zu lassen.

Aus diesem Grunde werde ich an einer Flaggung nicht theilnehmen, habe mir aber erlaubt Ihnen meine Veranlassung dazu auseinanderzusetzen.

Ergebenst

Thomas Ries

-
1. Gustav Rickmers var borgmester i Åbenrå fra 1898 til sin død i 1916. Han deltog ikke i det nationalpolitiske arbejde.
 2. Ernst Matthias v. Köller (1841–1928) var overpræsident i provinsen Slesvig-Holsten 1897–1901. Hans hårdhændede germaniseringspolitik i Nordslesvig bevirkede, at det regeringsstro flertal af de tysksindede voldsomt hyldede ham, da han i 1899 besøgte Nordslesvig; 13. februar var han i Åbenrå.

LAS. Abt. 301. Nr. 2228.

Apenrade, den 25ⁿ Juli 1908.

Excellenz,

Hochverehrter Herr Oberpraesident!³

Ohne aufdringlich zu scheinen, war es mir nicht möglich Eurer Excellenz Aufforderung nachzukommen, seiner Excellenz dem Herrn Minister des Innern, etwaige Wünsche und Anschauungen meinerseits zu unterbreiten. Da ich annehmen durfte, dass bei der noch immer vorhandenen politischen Aufregung, seiner Excellenz mehr als Genügendes zur Beleuchtung der bösen Dänen, vielleicht in etwas einseitiger Weise vorgetragen worden ist, hatte ich allerdings den Wunsch Excellenz gegenüber zu versuchen, auch von anderer Seite die augenblickliche Sachlage und Spannung zu beleuchten; bei dem Interesse, welches ich bei Ew. Excellenz voraussetzen darf, erlaube ich mir nachträglich schriftlich darauf zurückzukommen.

Ich räume von vornherein ein, dass es gewiss bei den Dänen Elemente giebt, die von Seiten der königlichen Regierung kein Entgegenkommen wünschen, und *dieses* als den gefährlichsten Feind für den Fortbestand der dänischen Bewegung und Partei ansehen und demgemäss bekämpfen! Aber ob diese Elemente auf die Dauer Erfolg haben mit diesen Mitteln, die durchaus den Bedürfnissen und Neigungen des grösseren dänischen Publikums widersprechen dürften, das möchte ich bestimmt bezweifeln, nach der allgemein geltenden Theorie »Unfriede verzehrt, Friede ernährt«. Ebenso sicher wie das Bedürfniss des Friedens und der Ruhe bei den meisten schliesslich das vorherrschende werden wird, ganz besonders wenn von Seiten der Regierung nichts Störendes geschieht, ebenso sicher sind ruhige, friedliche Verhältnisse, durch die keine Absonderungen, sondern Verschmelzungen herbeigeführt wird, das beste Mittel zur Förderung eines fortschreitenden Deutschtums, ganz besonders wenn die Regierung zu gleicher Zeit statt mit forcirter offener Germanisirung mit kräftigen wirtschaftlichen Unterstützungen nachhilft.

Es wird den Dänen permanent Frechheit, Anmassung vorgeworfen, – etwas mag immerhin hier und da vorhanden sein, je nachdem wie das Temperament, aber theils hat es ja nicht viel an sich, wo Regierung, Beamtschaft, Schule, Communal- & Gemeinwesen alles deutsch ist, in den Städten grosse deutsche Majoritäten sind, – theils liegt es weniger bei den Dänen, sondern es ist die grosse Reaction, Enttäuschung, Erbitterung bei den Deutschen über die erlittene Wahlniederlage⁴ die es verursacht, denn es ist jedenfalls sicher, hätte Dr. Hahn⁵ gesiegt würde man von all den Klageliedern nichts gehört haben, sondern statt dessen chauvinistisch & optimistisch sein.

3. Provinzen Slesvig-Holstens overpræsident 1907–14 var holsteneren Detlev v. Bülow-Bossee (1854–1926). Han forsøgte i begyndelsen at føre en imødekommende politik over for danskerne. Den 24. juli 1908 besøgte han under en rundrejse i Nordslesvig sammen med indenrigsminister v. Moltke Abenrâ. Ries' brev er uden tvivl fremkaldt af en samtale, han ved denne lejlighed har haft med v. Bülow.
4. Landdagsvalget juni 1908 viste markant dansk fremgang.
5. John Henri Hahn (1867–1920) var dommer i Nordborg 1896–99, i Sønderborg 1899–1906, landsretsdommer i Flensborg 1906–11, og derefter Landgerichtsdirektor i Kiel. Fra 1902 var han formand for den regeringstro og stærkt danskfjendtlige Deutscher Verein für das nördliche Schleswig (se note 22) og opstilledes, uden at blive valgt, som tysk kandidat ved rigsdags- og landdagsvalg.

Es lässt sich allerdings nicht verhehlen, dass auf beiden Seiten die Presse eine böse Rolle spielt und wenn der Heimdal auch seinerseits durch seine Angriffe auf Herrn Dr. Dryander⁶ sich in ein recht scheussliches Licht gestellt hat, muss andererseits eingeräumt werden, dass die von der Regierung subventionirte, durch Herrn Dryander kontrolirte hiesige deutsche Zeitung,⁷ sich monatelang ähnliches gegen H. P. Hansen geleistet hat.

Kömmt dann hinzu, dass dem Anschein nach, Dr. Kähler⁸ wie Strackerjahn,⁹ die beiden Widersacher der Dänen, bei der Regierung persona grata¹⁰ geworden sind und durch Aufmerksamkeiten geehrt werden, dann darf man sich nicht wundern, wenn die Dänen irre werden und kein Vertrauen zu der Regierung haben. Könnte die Presse beider Richtungen zum Einlenken beeinflusst werden, wäre jedenfalls ein Grosses erreicht, was die Zeitungen bringen glaubt leider dessen das Volk, wenn es auch noch so unwahrscheinlich ist und wenn man auch noch so oft die Behauptung hört »Ja wenn die Zeitungen bloss nicht wären«.

Ich darf die bestimmte Behauptung aussprechen, weder Schiffsreder J. Jebsen¹¹ einerseits noch H. P. Hansen andererseits haben ein Bedürfnis für, noch entspricht es ihren politischen Anschauungen und Gesinnungen, dass ihre Zeitungen so auftreten wie sie thuen.

Wenn man den Dänen auch nichts gewährt was sie stärken kann, andererseits aber keine Gewaltgermanisirung treibt, – bei dem naheliegenden ganz natürlichen grossen Verkehr und den vielerlei Beziehungen zwischen hüten und drüben, der grossen Stammverwandtschaft zwischen dem Gros der dänischen Partei, die *Bauern* mit den Demokraten jenseits der Grenze, die dort zur gleichen Zeit an der Regierung sitzen, – ist eine beschleunigte Gewaltgermanisirung ebenso unmöglich wie unpraktisch; man überlasse es der Zeit und unsern bessern Einrichtungen nach und nach.

Hochverehrter Herr Oberpraesident, dieses sind meine Wünsche und Anschauungen die ich hätte dem Herrn Staatsminister¹² vortragen mögen.

Ich verbleibe

Ew. Excellenz ganz ergebenster

Th. Ries

-
6. Gottfried Ernst Dryander var 1906–08 konstitueret landråd i Åbenrå og 1908–13 landråd i Haderslev.
 7. Det i 1906 grundlagte, statsstøttede Apenrader Tageblatt.
 8. Julius Kähler (1873–1952) var 1906–29 redaktør af Apenrader Tageblatt, 1929–33 af Nordschleswigske Zeitung.
 9. Karl Eginhard Strackerjan (1854–1921) var 1899–1910 redaktør af Schleswigske Grenzpost i Haderslev. De vanskeligheder, han med sin fanatisme voldte regeringen, førte til, at han måtte afgive redaktionen af dette officøse, statsstøttede dagblad; han virkede derefter som leder af et statsstøttet, tysk telegrambureau i Haderslev, men var tillige førende medarbejder ved bladet.
 10. D. v. s. velset person.
 11. Jacob Jebsen (1870–1941) var en liberalt indstillet skibsreder i Åbenrå, der i kraft af sin stærke økonomiske position spillede en førende rolle for byens tyskhed; efter 1933 nedlagde han sine tillidshverv inden for det tyske mindretal.
 12. D. v. s. indenrigsministeren.

LAS. Abt. 301. Nr. 2228.

Apenrade, d: 31. August 1908.

Excellenz,

Hochverehrter Herr Oberpraesident!

In dem Schreiben Ew. Excellenz an mich vom 12/8., bemerkten Excellenz »dieses Ziel wird am leichtesten erreicht werden können, wenn es auch in den dänischen Kreisen unterlassen wird, allzu rührig vorzugehen, wer darauf in anständiger Weise einwirken kann, wird sich gewiss ein Verdienst um den Frieden in der Bevölkerung und um ihr Wohlbefinden erwerben«.

Mehr oder weniger hierauf hin, erlaubte ich mir den Brief vom 25. Juli an Eure Excellenz zu richten und sprach in demselben einerseits die Vermuthung aus, dass es bei den Dänen wohl Elemente gäbe die eine wohlwollende Regierungspolitik nicht wünschen, – andererseits auch den Wunsch, dass man von Seiten der Regierung wenn möglich die Presse beeinflussen möge, und zwar auf beiden Seiten.

Das inzwischen eingetretene Verhalten und Auftreten der dänischen Presse, gibt mir Veranlassung ganz ergeben Ew. Excellenz darauf aufmerksam zu machen.

Das mehr oder weniger bei den einzelnen dänischen Zeitungen immerhin vorhandene taktvolle Verhalten nach der Landtagswahl,¹³ – die, vielleicht von der dänischen Regierung in »Politikken« inspirirten Leitungsartikel¹⁴ über nordschleswigsche Verhältnisse, im August Monat, die dem Anschein nach, noch weiter in theils aufklärender, beruhigender, theils auch rügender Weise fortgesetzt werden und von der hiesigen dänischen Presse weiterbefördert und auch theilweise beigestimmt werden – die neuen Artikel von Erich Schlaikjer¹⁵ in der »Hilfe«,¹⁶ bekunden aufs deutlichste ein einmüthiges Bestreben von Seiten der dänischen Partei & Bewegung von ihrer Seite sich Mühe geben zu wollen, das Ihrige zu thun um die Herbeiführung ruhiger politischer Verhältnisse in der Nordmark nicht zu verhindern.

Wenn es für mich selbstverständlich schwer hält und nur in äusserst vorsichtiger Weise möglich ist, politischen Einfluss auf die hiesige dänische Presse zu erreichen und auszuüben in der Richtung eines ruhigen und nicht hetzenden Auftretens von ihrer Seite, habe ich doch den bestimmten Eindruck bekommen, dass auf Seiten der dänischen Presse ein viel grösseres Bedürfniss für ruhige politische Verhältnisse vorhanden ist, wie ich mir gedacht hätte, und man sich wohl der Ermahnung »Politikkens« anschliesst, dass ruhige Verhältnisse für sie besser und wünschenswerther ist, wie als »Martyrer und Verfolgte« dazustehen.

Die dänische wie deutsche Bevölkerung wird sich gerne diesen Anschauungen der Presse anschliessen und anbequemen; möge die deutsche Presse auch in diesem

13. Se note 4.

14. Politiken bragte den 24. aug. 1908 en leder, der opfordrede nordslesvigerne til ikke at lade sig udæske til skade for dem selv og betonedede, at man i kongeriget endnu ikke fuldt ud forstod, at det dansk-tyske grænsespørgsmål krævede den pinligste takt og hensyntagen.

15. Erich Schlaikjer (1867–1928), hjemmetysk forfatter, født i Åbenrå. Før verdenskrigen var han knyttet til oppositionelle kredse og angreb regeringens politik i Nordslesvig. Fra 1920 var han en yderst danskfjendtlig repræsentant for den tyske reaktion.

16. Die Hilfe var et politisk-litterært ugeblad, grundlagt 1895 af den national-socialen politiker Fr. Naumann. Schlaikjer var fast medarbejder ved det.

Sinne sich verhalten und nicht permanent von den Anmassungen und Frechheiten der Dänen fabuliren. Eigenschaften, die der Bevölkerung selber, sei es Dänen oder Deutsche, eigentlich gänzlich fern liegen.

Ein Jeder der die hiesige Bevölkerung kennt, sei sie deutsch oder dänisch muss bei ruhiger Beurtheilung, sich über solche Ausdrücke wie Irredentisten, Umstürzler, [uläseligt ord] wundern; diese einfachen Leute, hauptsächlich vom Lande mit ihrer Pfeife in der Brust- oder Hintertasche, sehen wahrlich nicht staatsgefährlich aus, haben höchstens durch Sprache und Gewohnheiten etwas mehr gemein mit ihren Gleichgestellten vom Norden, wie mit den Deutschsprechenden nach dem Süden zu; ihre politischen Liebhabereien zu sehr beachten, heisst sie schliesslich bedeutender zu machen, wie sie in der That sind.

Darf ich mich der Hoffnung hingeben, dass Excellenz mir meine Offenheit nicht übelnimmt!

Ich verbleibe Ew. Excellenz
ganz gehorsamster
Th. Ries

LAS. Abt. 301. Nr. 2228.

Apenrade, d: 3° October 1908.

Excellenz,
Hochverehrter Herr Oberpraesident!

Gestatten Eure Excellenz, dass ich Folgendes, welches auf die Bestrebungen Deutsche und Dänen einander näher zu bringen nicht ohne Einfluss sein dürfte, erwähne.

Kaufmann Hans Danielsen hier,¹⁷ von Geburt dänisch gesinnt, im täglichen Leben sich nie mit Politik abgebend, nie an dänische Versammlungen und Vereine theilnehmend, sondern unpolitisch, ruhig und bescheiden, bei jeder kommunalen Feier seine Hand anbietend zum Schmücken des Hauses e. t. c., noch voriges Jahr beim Marinemanöver, da Einquartirung, sowohl hoher Officiere wie Mannschaften, ein in jeder Weise fürsorglicher Wirth, – noch mehr wie sonst geboten wird, überhaupt einer von denen die sich den politischen Verhältnissen anbequemt haben und dem jede Wühlerei ein Greuel ist, – wird geschäftlich boykottirt, weil er, im Bewusstsein seines sonstigen durchaus unpolitischen Verhaltens, am Wahltag, wählt. Dieser Fall wiederholt sich 2 Male.

Man darf wohl bezweifeln, ob das der richtige Weg ist, Dänen wie Deutsche zusammenzuführen und die Gegensätze auszugleichen. Diese Boykottbestrebungen sind seit der Landtagswahl, besonders von Seiten der Beamten so offenkundig vorhanden, dass dadurch in politischer Beziehung das Gegentheil von dem erreicht wird was Eure Excellenz zu erreichen wünschen.

Dänisch gesinnte Gewerbetreibende, die mit Rücksicht auf Ihre stets politisch gemischte Kundschaft, weder sich erlauben dürfen, noch das Bedürfnisz haben, politisch hervorzutreten, resp: sich mit den dänischen Vereinen und Versammlungen abzugeben, werden durch den Boykott veranlasst, solches zu thun, und aus

17. Hans Danielsen (1866–1927) var en kendt, dansksindet købmand i Åbenrå. I en indberetning, som Aage Friis 6. sept. 1909 sendte til det danske udenrigsministerium (Udenrigsministeriets arkiv, RA, 7 E, nr. 67), hedder det, at et medlem af magistraten i Åbenrå – uden tvivl Thomas Ries – »tvang Dryander . . . til at tage ordre om boykotning tilbage.«

moderaten, politisch gleichgültigen Anschauungen entstehen bittere, entgegengesetzte, genau wie zur Koellerzeit infolge der Koellermittel.

Wenn ich seiner Zeit mir erlaubt habe, Herrn Landrat Dryander¹⁸ als den best geeigneten Beamten für unsern Kreis sehr warm zu erwähnen, – in obigem Punkte versagte seine Einsicht. Verhältnisse, die bisher nicht vorhanden waren, sind leider jetzt da, und zwar wird, veranlasst durch die grözere Gehässigkeit auf deutscher Seite, speciell nach und in Folge der Landtagswahl, dieselbe böse Saat auf dänischer Seite emporschiessen. Der Herr Assessor¹⁹ hat jedenfalls das Beste gewollt, wollte aber im Handumdrehen Erfolge seiner persönlichen Liebenswürdigkeit sehen, besonders durch die Hahnsche Wahl; hierbei verlangte er mehr, wie er bei einer langjährigen Gegenpartei einerseits, andererseits in Folge der Hahnschen Candidatur, erwarten durfte, daraus entstand leider bei ihm eine nicht berechnigte Enttäuschung ja Erbitterung, die auch theilweise zum Vorschein kam, und ihn den Dänen gegenüber schärfer und politisch einseitiger darstellte, wie er wohl war und sein wollte.

Bei dieser Sachlage wäre ein Erfolg seiner fortgesetzten Thätigkeit hier vielleicht fraglicher, sein patriotischer Eifer verleitete ihn auf die Germanisirung sein Hauptaugenmerk zu richten, ohne zu bedenken, ob auch die genügende Vorbereitung dazu vorhanden war; die Boykottbestrebungen gaben keine gute Unterlage für die Germanisirung.

Es ist eine ganz natürliche Erscheinung wenn Dänen Neigung haben bei Dänen zu kaufen und Deutsche bei Deutschen, aber andererseits dient eine systematische principielle Handhabung des Boykotts wie sie die Beamten jetzt auszuüben planen, nicht der Deutschen Sache, aus anfangs erwähnten Gründen, und es giebt in der That nur wenige deutsche Gewerbetreibende, die nicht dänische Kundschaft haben und sie auch nicht entbehren können. Der Gebrauch des Boykotts liegt den Beamten viel näher wie den Nichtbeamten; erstere sind pekuniar unabhängig, letztere dagegen aufeinander angewiesen und von einander abhängig.

Als ich das letzte Mal die Ehre hatte, mit Excellenz hier zu sprechen, erwähnten Sie das Verwerfliche des Boykotts, die nach und nach immer mehr zu Tage tretenden Bestrebungen und deren Folgen geben mir Veranlassung dieses Ew. Excellenz zu unterbreiten.

Ew. Excellenz ganz ergebenster
Th. Ries

RA. Aage Friis' privatarkiv. Breve fra Thomas Ries.

Thomas Ries (Senator i Aabenraa) egenhændige Optegnelser, August 1909.²⁰ Als Abkömmling einer dänischen Familie, stehe ich selbstverständlich allem guten Dänischen sympatisch gegenüber, aber andererseits sagt mir meine Vernunft, dasz wir uns politisch dementsprechend so einrichten sollen, wie es einmal ist und auch bleiben wird, deutsch ist Nordschleswig und wird es auch bleiben, also ein loyaler Standpunkt; dieses giebt mir wiederum das Recht zu dem selbstverständlichen Wunsch, den ich habe, – hier nur eine Handhabung einer Politik zu sehen, die es mir möglich macht bei einem loyalen Standpunkt zu verharren und es auch den

18. Se note 6.

19. D. v. s. Dryander, der havde titel af regeringsassessor, indtil han overtog stillingen som landråd i Haderslev.

20. Notat af Aage Friis.

übrigen Nordschleswigern ermöglicht, sich diesem Standpunkt offen und ehrlich anzuschliessen.

Eine solche Politik hat der verstorbene Geheimrat Jürgensen²¹ zutreffend dargelegt, nur sie ermöglicht Ausgleich und Anschluss, Aussöhnung mit, und Anerkennung der staatlichen Verhältnisse.

Von dänischer Seite möge man als Beweis, dasz man nicht starr ablehnend ist, der Regierung eine wohlwollende Politik erleichtern, und ganz besonders nicht bei jeder Gelegenheit, wie in der Presse, zu dokumentieren suchen, dasz »es ist der deutsche Kaiser und nicht unser Kaiser e. c. t.«. Dieses Auftreten giebt ein gewisses Recht zu dem Vorwurf des Irredentismus einerseits – hat andererseits für die Dänen keinen praktischen Werth, wohingegen es sie schädigt und auch die Deutschen mit Recht verletzt.

Der Deutsche Verein,²² als Corporation, ist eine logische Entwicklung der hiesigen Verhältnisse, wie die dänischen Vereine, aber sein Auftreten ist nicht den Regierungsbestrebungen und der Beruhigung Nordschleswigs förderlich, dazu hat er zu stark das Bedürfnis des Bekämpfens und verliert zu gleicher Zeit jede Fähigkeit versöhnend und ausgleichend zu wirken, so wie er auftritt gieszt er nur Oel ins Feuer, fordert Strenge und vergisst die Gerechtigkeit.

SHL. Fredsforeningens arkiv. Cc 13 B. Breve til pastor Schmidt.

Apenrade, d: 29° November 1909.

Sehr geehrter Herr Jepsen!²³

Bei den jedenfalls gutgemeinten Plänen des Herrn Pastor Schmidt,²⁴ Wodder, möchte ich nicht ohne Angabe meiner Gründe zu meinem Wegbleiben, einfach wegbleiben, sondern erlaube mir Sie zu bitten, diesen Brief Herrn Schmidt in Tingleff zu geben, da ich befürchte, dasz er mit der Post ihn vor dem nicht erreichen dürfte.

21. Christian Jacob Jürgensen (1833–1909) var født i Stubbæk ved Åbenrå som søn af en slesvig-holstenskindet gårdejer. Han blev 1864 aktuar i Toftlund og var 1867–80 dommer i Rødding. Han erhvervede sig her et betydeligt kendskab til nordslesvigske forhold og var afholdt af befolkningen. I 1880 blev han dommer i Husum og var fra 1882 til sin død nationalliberal medlem af landdagen. I sine sidste år blev han kendt for sin heftige kritik af regeringens nordslesvigske politik, især på grund af en artikel, han offentliggjorde i Kölnische Zeitung 5. okt. 1908. Han gik ud fra, at danskheden i Nordslesvig uundgåeligt ville gå tilbage, men håbede samtidig, at danske og tyske i Slesvig kunne leve fredeligt sammen under den tyske stats beskyttelse.
22. Der deutsche Verein für das nördliche Schleswig oprettedes i 1890 som samlende, navnlig tysk nationalpolitisk organisation for Nordslesvig. Formand var fra 1902 J. H. Hahn (se note 5). Foreningen gik ind for en hårdhændet politik over for den dansksindede befolkning og havde betydelig indflydelse på regeringens handlinger i Nordslesvig.
23. Adressaten er skibsreder Jacob Jepsen, Åbenrå (se note 11).
24. Pastor Johannes Schmidt (1869–1959), af hjemmetysk slægt, 1896–1919 præst i Vodder. Fra grundlæggelsen i 1909 var han formand for den af ham skabte Verein für deutsche Friedensarbeit in der Nordmark, som vendte sig mod Den tyske Forenings politiske kurs. Fra 1920 var han det tyske mindretals politiske fører, indtil han i nazitiden blev skubbet tilside.

Ich kann es nicht gut begreifen, dasz man von so Mancherlei des ersten Einladungsprogramms²⁵ hat Abstand nehmen müssen, dasz man von einem Brückebauen, von Suum cuique,²⁶ dänischer Befruchtung Nordschleswigs, Freude an des Andern Art, Austausch der Kräfte, unbefangenen Gerechtigkeitssinn gegen den Gegner, Apell an die Regierung u. s. w. mehr oder weniger abgekommen ist und dem dänisch gesinnten nordschleswigschen Bruder gegenüber, zurückhaltender geworden ist, um wenn irgend möglich von allen Seiten Zustimmung zu finden, und die Gründung des neuen Vereins zu ermöglichen, aber verehrter Herr Jebesen, mit dem einen Satz in § 2, Punkt 6, kann ich mich nicht einverstanden erklären, »auch die Vertretung bestimmter Sprachforderungen liegt ausserhalb der Vereinsbestrebungen«.

Gerade Dieses, meine ich, gehört zu den kulturellen Aufgaben des neuen Vereins, gerade Dieses ist eine kulturelle und Bildungs-Aufgabe des Friedensvereins, ganz abgesehen von der *politischen Nothwendigkeit* des dänischen Sprachunterrichtes hier bei uns.

Das rein kulturelle oder Bildungs-Bedürfnisz für den dänischen Sprachunterricht wurzelt ja schon alleine in unserer Grenzlage, in dem starken Verkehr und den vielen Beziehungen jeder Art zwischen hüten und drüben, ganz abgesehen von dem direkt Unkulturellen, die Sprache des naheliegenden Nachbarlandes aus der Schulbildung ausschlieszen zu wollen, sie todt machen zu wollen; will der Kultur- oder Friedensverein solches Vorgehen sogar officiel gutheissen, gewissermassen hierbei mitwirken? trotz des kulturellen Fundaments worauf der Verein aufgebaut werden soll.

Will man das unkulturelle Plattdänische schützen, beschirmen und kulturell! unterbauen und dabei das kulturell wichtige Hochdänisch inhibiren helfen, unkulturell behandeln? – ich musz sagen für einen Kulturverein hätte ich mir die Sache anders gedacht.

Ich halte den dänischen Sprachunterricht sogar für eine *politische Nothwendigkeit*, für das wirksamste Mittel um den Besuch der dänischen Hochschulen möglichst zu inhibiren, einzuschränken, der Besuch, der in vielen Fällen nur stattfindet, damit die nordschleswigsche Jugend Gelegenheit hat sich der dänischen Schriftsprache anzueignen, der Sprache, in welcher die Eltern sich den schriftlichen Austausch zwischen sich und ihren Kindern nur denken können und die ihnen hier vollständig vorenthalten wird; wie man s. Z. durch Vorenthalten der Gasthäuser den Dänen Veranlassung zum Bau der Versammlungshäuser gab, giebt man ihnen permanent durch Inhibirung des dänischen Unterrichts, Veranlassung die dänischen Hochschulen zu besuchen, und das Resultat ist, als »fanatisirte Jungdänen kommen sie wieder«.

Dieses ist meine Anschauung vom § 2,6, also ein strickt entgegengesetzter Standpunkt des kulturellen Friedensvereins, in einem seiner wichtigsten Satzungen, ich halte den Satz für ebenso unrichtig in kultureller wie politischer Beziehung und den Bestrebungen des Vereins widersprechend.

Ihr ergebenster
Th. Ries

-
25. I slutningen af oktober 1909 indbød pastor Schmidt til et møde i Tinglev 10. november om oprettelsen af en forening, der ville forvandle den nationale kamp til en kappestrid mellem dansk og tysk kultur.
26. Enhver sit (latin).

RA. Aage Friis' privatarkiv. Breve fra Thomas Ries.

Apenrade, d. 3° December 1909.

Lieber Herr Dr!²⁷

Verzeihen Sie dasz ich deutsch schreibe, aber es liegt mir etwas besser und ich kann mich korrekter darin ausdrücken, beim Dänischen muss ich zu sehr nach den Worten suchen. . . .

Doch nun zum Schlusz, Etwas von dem was Sie ja jedenfalls interessieren wird, »Nordschleswig, wie es gährt«.

Sie reisten damals enttäuscht fort,²⁸ Sie ahnten scheinbar nicht dasz die nordschleswigsche Frage so schnell sich wieder bemerkbar machen würde,²⁹ und sie war wieder da im Handumdrehen, wahrscheinlich für gewissen Faktoren ernster wie je. Zuerst hat man diese kulturelle Seite etwas erhaben belächelt ist skeptisch gewesen, und ich musz von mir selber sagen ich war auch der Meinung »Kultur soll es sein aber Politik ist es«. Nun liegt die Sache allerdings so für mich und ich denke das Richtige zu treffen »aus Politik bist du geboren zu Politisches sollst du werden, aber Ursprung und Ziel haben das Kulturelle zum Machtfaktor gemacht worin die Hauptentscheidung liegen wird«. Dieses hat man auf dänischer Seite wohl eher erkannt wie auf deutscher »wer die Bevölkerung kulturel in der Macht hat, hat sie auch politisch«.

Und hierbei haben die Dänen den groszen Vortheil auf ihrer Seite, dasz ihre demokratische Volkskultur der nordschleswigschen Bevölkerung, auch sogar der heimdeutschen, viel näher steht, viel zugängiger ist, wie die, ich möchte sagen etwas steife, kalte akademische deutsche Kultur, deren akademische Vertretung hieroben auch sogar bei den gleichgesinnten politischen Heimdeutschen schwer hat Fühlung und Anschluss zu bekommen. Die ganzen eingeborenen Heimdeutschen des Mittelstandes denken und sprechen noch immer dänisch, haben wenn sie politisch entkleidet werden, die nämlichen Sitten, Gewohnheiten, Geschmack, ja Eigenheiten wie die Dänischgesinnten, sie werden auch für dänische Kultur leicht empfänglich sein, lesen auch lieber dänische Zeitungen wie deutsche, und beides um so mehr, ja mehr man auf dänischer Seite alles fanatisierende und politisch gehässige meidet. Dieses ist die Macht und der Einfluss der dänischen Kultur und ihrer Presse, und einsichtsvolle Deutsche wie Pastor Schmidt,³⁰ e. t. c. die nicht durch den politischen Kampf verarmt und verblindet sind, werden solches einsehen können, umsomehr weil ihnen auch nicht die Heimatliebe und Gefühle abgehen, sie, im Gegensatz zu den Eingewanderten, in Nordschleswig wurzeln.

Auf deutscher Seite sind die Aussichten auf Erfolg beim kulturellen Wettbewerb, Kampf, bedeutend fraglicher, um so fraglicher, wenn Regierung und Deut-

27. Historikeren Aage Friis (1870–1949) blev dr. phil. 1899. Han var 1907–13 udenrigsministeriets konsulent i nordslesvigske spørgsmål, 1910–13 tillige dets pressekonsulent, og 1913–35 professor i historie.

28. Aage Friis besøgte Slesvig og Holsten 17–28. aug. 1909, især med det formål at skaffe sig underretning om de nationalpolitiske tilstande og stemninger i Nordslesvig.

29. Der sigtes vel til udsendelsen af Johannes Tiedjes bog Die Zustände in Nordschleswig, der udkom i september, på oprettelsen af Den nordslesvigske Præsteforening den 20. september og især af Fredsforeningen den 1. dec. 1909 (jvf. note 24, 25 og 44a).

30. Jvf. note 24.

schers Verein,³¹ die leitenden Faktoren, nicht so einsichtsvoll sind einzusehen, dasz man partout³² einlenken musz, thut man dieses nicht, dann erleichtert man den Dänen ihre kulturelle und dann auch politische Pflege, während man zu gleicher Zeit es dem deutschen Kultur- & Friedens-Verein möglich macht seine kulturellen Friedens- und vielleicht indirekt politischen Pläne durchzuführen.

Dasz man *im* Deutschen Verein nicht mit allem aggressiven einverstanden ist, sondern ein friedliches Verhalten wünscht, ist eine Thatsache, die vielleicht auch in Zukunft mehr zum Vorschein kommen wird, nehme ich doch an dasz moderate Anschauungen sich mehr und mehr durcharbeiten, wünschenswerth wäre es allerdings wenn man auch auf dänischer Seite bedenken wollte »wie du mir so ich dir«, und mit den staatlichen Verhältnissen rechnet wie sie nun einmal sind und bleiben werden.

Zum Schlusz, hjertelig Hilsen fra min Kone og

Deres altid forbundne
Th. Ries

SHL. Fredsforeningens arkiv. Cc 13 B. Breve til pastor Schmidt.

Apenrade, d: 11" Dcbr: 1909.

Sehr geehrter Herr Pastor!

Mit einem gewissen Zagen durchlas ich nach und nach die verschiedenen Programmentwürfe für den zu gründenden Friedensverein. Es schien mir dasz man, in Bezug auf die Stellung desselben zur Dänenpartei im Lande, eine immer mehr reservirtere einnahm, ja einseitig darauf bedacht war, nur an die dänischsprechenden Heimdeutschen zu denken, nur in dieser Richtung die Statuten aufzubauen, während man von Brückenbauen, Suum cuique⁴¹ u. s. w. gänzlich Abstand nahm und dieses zum Theil, in der 1" Tingleffer Versammlung⁴³ ostentativ⁴² betonte; ich hatte den Eindruck als wenn die 1" Versammlung nicht befriedigte. Nun räume ich allerdings ein, man musz sich vorfühlen, bevor man an einen Ueberbau denken darf, thut es erst noth an einen Aufbau zu denken und manches was man gerne will,

31. Jvf. note 22.

32. Absolut.

33. Den 9. dec. 1909 svarede pastor Schmidt i Apenrader Tageblatt på dette blads spørgsmål om, hvilken stilling Fredsforeningen ville indtage til Den tyske Forening. Schmidt betonedede Fredsforeningens uafhængighed; i sprogsagen ville man ære de sprog, nordsløvigerne var fælles om, i første række det danske folkemål. Det danske skriftsprog skulle heller ikke være udelukket fra det fælles.

34. D. v. s. overpræsident Bülow (jvf. note 3).

35. D. v. s. Deutscher Verein.

36. Adolf Herting (1859–1931) var 1904–20 en meget respekteret leder af real-skolen i Åbenrå; nationalliberal.

37. Se note 11.

38. Synspunkt.

39. Reserveret.

40. Jvf. note 21.

41. Enhver sit (latin).

42. Udfordrende.

43. Den 10. nov. 1909 afholdtes i Tinglev det møde, der skulle forberede danselsen af Fredsforeningen.

soll erst die Zukunft bescheeren, kann erst *durch* den eigenen Aufbau und Ausbau erreicht werden, dementsprechend musz man sich bescheiden und auch Manches als quasi⁴⁴ Versuchsballon ansehen, aber die Aufnahme des Verzichtes auf Sprachforderungen statt diesen Satz einfach fehlen zu lassen, machte mich doch etwas skeptisch, ob man schliesslich des lieben Friedens halber, nicht zu weit von den eigenen Zielen abkam, dadurch die Pläne des neuen Vereins überflüssig machte und sich selber als schwach und inhaltslos darstellte! Ich sagte mir selber, soll eine *Neugründung* in dieser politisch-verhetzten-müden & aengstlichen Periode, trotzdem eine Aussicht auf Erfolg und Anschluss haben, dann musz sie wirklich etwas *Neues* bringen, etwas was Interesse erwecken und am liebsten pakken kann, wenn auch selbstverständlich nicht die Gründung selber unnötig erschweren resp: unmöglich machen; es ist zu erwägen welches Program? die augenblickliche politische Lage in Nordschleswig beides erfordert und auch zulässt aber etwas *Anderes*, *Neues* musz es sein, auch damit man nicht sagen kann »ja das haben wir ja schon, das thut ja nicht nötig«. ^{44a}

Das was mich zu dem heutigen veranlasst, ist ihr Artikel in No. 287 des A.T.⁴⁵ ich kann nicht unterlassen Ihnen zu demselben meine warme Zustimmung auszusprechen, der Inhalt wie auch die Form zerstreut so mancherlei Befürchtungen meinerseits; ich glaube durch solche Aufklärungsartikel ist der erst werdenden Sache sehr gedient, durch die früheren haben Sie die erste Unterlage geschaffen und wenn die öffentlichen Anhänger noch an Zahl nicht imponierend, wird es wohl immer mehr werden, je aufmerksamer man darauf wird um was es sich handelt, giebt es doch Viele, die des Bisherigen überdrüssig und auch einsehend wie wenig befriedigend die bisherige Wirksamkeit des D.V.⁴⁶ bisher gewesen ist sowohl zur Herbeiführung politischer Resultate resp: friedlicher Verhältnisse in Nordschleswig, andererseits wohl für die wirklich einem Ausgleich und einer Veröhnung dienenden Bestrebungen des neuen Friedensvereins interessirt werden können; man wird sich um so leichter anschlieszen wenn man sieht dasz es auch andere Anschauungen wie die des D.V.' giebt und solche selbstbewusst vertreten werden.

Die speciell einheimischen Interessen, die Interessen von Handel und Gewerbe, des Nachbarn zum Nachbarn, vielfache Familieninteressen u. s. w. werden besser durch den Friedensverein wie durch den aggressiv politischen D.V. vertreten; während das Mitglied des Friedensvereins und dessen Program zu jeder Zeit sich seiner nationalen Anschauung wird bekennen dürfen, ist die Mitgliedschaft des D.V.' für Viele und in vielen Fällen des täglichen Lebens weder eine Empfehlung noch begehrt, und recht Viele verheimlichen es am liebsten resp: drücken sich

44. En slags (latin).

44a. På Fredsforeningens stiftende møde i Tinglev 1. dec. 1909 foreslog Thomas Ries, at man udelod den sidste sætning i lovenes § 2, afsnit 6. Det pågældende afsnit lød: »Al virksomhed på det politiske område skal være udelukket fra foreningens virksomhed. Det ligger også uden for foreningens bestræbelser at gå ind for bestemte sprogrkrav«. Pastor Schmidt, Vodder, afviste denne ændring, fordi fremsættelse af sprogrkrav ville betyde, at foreningen var politisk. Thomas Ries foreslog så følgende formulering: »Foreningen forbeholder sig at rejse sprogrkrav, der er nødvendige ud fra rene kultur- eller dannelsesstandpunkter, som foreningen må anse for sin opgave«; men heller ikke dette ændringsforslag blev godkendt.

45. D. v. s. Apenrader Tageblatt.

46. D. v. s. Deutscher Verein.

davor. Wie die Verhältnisse einmal sind in Nordschleswig und auch bleiben werden, ist jede aggressive Politik und Zwangsanschluss an dieselbe, ein großes Unglück resp: Härte, ja Sünde, für Viele, für all diejenigen die im Kampf ums tägliche Brod zuerst und immer an ihre Existents denken müssen und in den beiweiten meisten Fällen sowohl von Dänen wie Deutschen leben müssen.

Doch nun Schlusz für heute, herzlichen Grusz

Ihr
Th. Ries

RA. Aage Friis' privatarkiv. Breve fra Thomas Ries.

Apenrade, d: 20" Decbr. 1909.

Lieber Herr Dr!

Einliegend übersende Ihnen einen Artikel des A.T.⁴⁷ von A.H. geschrieben, ich nehme an Dr: Herting,⁴⁸ jedenfalls wird er Sie interessieren, unsomehr da er wahrscheinlich beeinflusst und veranlasst ist von einem Uebersichtsartikel den ich Dr: Herting geschickt hatte, und von mir verfasst war, um ihm einen Ueberblick zu geben von 1, Pastor Schmidts Absichten (wenige Tage später that Pastor Schmidt es selber in einem Zeitungsartikel der sich gut mit meinen Eindrücken deckte) und zweitens meinen eigenen Anschauungen zur Sache.

Natürlich weicht Herting, oder A.H., sehr von meinen resp. Pastor Schmidt Anschauungen und besonders Absichten ab; er ist der eingewanderte Antidemokrat und Verdeutschungsmann, der nur Sinn für das letztere und kein Verständnis für die nordschleswigsche demokratische Eigenart hat, eine Eigenart die sich von preussischer Art scheidet, wie süddeutsch ebenfalls vom Preussenthum, ein Unterschied, der ebenso gut zwischen Heimdeutschen und dem Beamtenstand ist und sich auch oft genug, wenn das politische nicht zufällig zusammenkittet, bemerkbar macht und zeitweise scharf trennt.

Aber der Haupteindruck zur Sache selber, wie stellt sich der deutsche Vereinsmann A.H. zum Friedensverein?, ja da kann man es wohl mit der Angst kriegen, denn dem Anschein nach »man will gut Freund mit dem Friedensverein sein«, partout⁴⁹ wenn irgend möglich. Nun wäre das ja ganz schön, wenn man dieselben Beweggründe und Absichten hätte, – aber bei beiden ist wohl ein himmelweiter Unterschied. Ich befürchte, lieber Herr Dr! ich für meine Person, werde mich wohl wie »Spurv i Tranedands« befinden, einerseits mit meinem dänisch inficirten Herzen, andererseits mit meiner demokratischen Gesinnung, beides passt so furchtbar schlecht zu manchem auf der loyalen Seite, die Loyalität wird einem so sehr schwer gemacht, ich thäte wohl sehr klug mich mit einer allgemeinen Skeptik zu begnügen und mein politisches Interesse durch einen wohlthuenden Sarkasmus zu ersetzen.

Nun Schlusz und herzlichen Grusz, »glædelig Juul og et godt Nytaar«, naar jeg skriver næste Gang til Dem maa jeg vel adressere til Departementschef i Pressebureauet,⁵⁰ venlig Hilsen fra min Hustru,

Deres
Th. Ries

47. Der sigtes til en artikel i Apenrader Tageblatt af 19. dec. 1909 (efter Schleswigske Grenzpost).

48. Jvf. note 36.

49. Absolut.

50. Jvf. note 27.

SHL. Fredsforeningens arkiv. C c 13 B. Breve til pastor Schmidt.

Nordschleswig und der kulturelle Friedensverein.

»Wer die Bevölkerung sich kulturell zu eigen macht, hat sie auch politisch«, – sobald man sich diesem Gesichtspunkt anschlieszen kann, hört jedes Lächeln, jede Skeptik über den Werth resp: Unwerth der Tiedjeschen⁵¹ Behauptungen auf »der nordschleswigsche Kampf ist zu einem Kulturkampf geworden«, denn so ist es in der That.

Mag die Politik die Ursache sein, das Politische der Zweck und das Endziel sein in und um Nordschleswig, das worauf es ankömmt ist, welche Kultur die speciell einflussreichere sein wird, die deutsche oder die dänische, je nachdem wird auch das Politische entschieden sein. Je kultureller befriedigt eine Bevölkerung ist und wird, desto stärker, selbstbewusster wird sie sich fühlen und auch zeigen und zwar auch politisch; dasz die dänische Parteileitung dieses erkannt hat ist wohl keine Frage, und daher das rege Bestreben – trotz aller Bemühungen solches zu verhindern, – die politische Gesinnung der Dänischgesinnten kulturell zu unterbauen, und dasz sie auf dem besten Wege sind Nordschleswig kulturell zu gewinnen, ist eine Behauptung die nicht aus der Luft gegriffen und von Vielen getheilt und eingeräumt wird.

Dieses hat die Regierung und auch der Deutsche Verein nicht hindern können, ob und wie viel Schuld beide an dieser Entwicklung haben, soll hier nicht erörtert werden, dasz es in der That so ist; und dasz immer grözere Kreise diesem zustimmen müssen und die richtige Sachlage erkennen, ist das Verdienst des Herrn Tiedje und in erster Reihe des Herrn Pastor Schmidt, Wodder. Nordschleswig ist auf dem besten Wege kulturell für das Deutschthum verloren zu gehen und dann politisch auch, kann ruhig hinzugefügt werden; Nordschleswig ist dänischer wie je seit 64.⁵²

Dieses zu verhindern, – hierbei haben beide Hauptfaktoren, der Deutsche Verein, & seine Presse vollständig versagt, und die Meinung des weitaus grözsten Theiles der eingessenen deutschen Bevölkerung ist, »es wird nie anders werden, wenigsten nicht zu unserer Zeit«.

Ebenso ohnmächtig der Deutsche Verein sich in dieser Richtung gezeigt hat, vielleicht sogar durch seine aggressive Politik diese Entwicklung mit herbeigeführt und verschuldet hat, ebenso total verfehlt wäre es anzunehmen, dasz der Deutsche Verein auf die fernere Entwicklung einen vorbeugenden Einfluss würde ausüben können, dazu hat er sich zu einseitig als Kampfverein dargethan, dann müsste aus dem Saulus ein Paulus werden und das glaubt ihm keiner, dazu ist er zu dis-kreditirt und schliesslich geht die Leitung des Deutschen Vereins von Gesichts-

51. Johannes Tiedje (1879–1946), en hjemmetysk skribent, politiker og præst, offentliggjorde juni–juli 1909 anonymt i bladet Die Christliche Welt en artikelserie om forholdene i Nordslesvig; artiklerne, der vakte den største opsigt, udkom i september 1909 under Tiedjes eget navn med titlen Die Zustände in Nord-Schleswig. Tiedje angreb heri skånselsløst regeringens fortrykningskurs og Den tyske Forenings støtte hertil. Han hævdede, at den politiske sejr ville blive afgjort gennem en kamp mellem dansk og tysk kultur. I afstemningstiden var Tiedje det tyske udenrigsministeriums konsulent vedr. Nordslesvig. Som modstykke til den danske Clausenlinje foreslog han en nordligere Tiedjelinje.

52. Sætningen stammer formentlig fra Tiedjes bog (note 29) s. 61: »Nord-Schleswig ist niemals so »dänisch« gewesen als heute.«

punkten aus, die einen Ausgleich und Versöhnung vollständig ausschlieszen. Trotz aller Warnungen und Wünsche, hat die Leitung des Deutschen Vereins sich zu der nothwendigen Reformation seiner Vereins-Wirksamkeit nicht entschlieszen können, es wäre wohl vergebene Mühe Pastor Schmidts und Genossen gewesen sich zu diesem Zweck dem Deutschen Verein anzuschlieszen und man zog es vor einen neuen Verein zu gründen, wohl wissend mit wie vielen Schwierigkeiten zu kämpfen sein würde, aber in dem Bewusstsein, es ginge nicht anders.

Der Vorwurf, der Herrn Pastor Schmidt so vielfach gemacht wird, man hätte sich dem Deutschen Verein anschlieszen sollen und auf denselben dann einwirken sollen, ist aus diesen Gründen unberechtigt, Versuche sind, aus dem Verein selber heraus, genügend gemacht, die Leitung politisch moderater zu gestalten, auch von Seiten der Regierung, wie nicht zu vergessen von Seiten des verstorbenen Geheimrath Jürgensen;⁵³ die Behandlung, die demselben widerfuhr, wie auch Herrn v. Schoen,⁵⁴ geben genügenden Beweis dafür, für wie unfehlbar die Vereinsleitung sich hielt und mit welcher Rücksichtslosigkeit man seinen Zwecken verfolgte, hier war kein Einlenken oder Entgegenkommen zu erwarten.

Ein anderer Vorwurf ist, – dasz Pastor Schmidt zu sehr Idealist, er fantasiert von Kultur und es giebt doch nur eine *politische* nordschleswigsche Sache. Was Ursprung anbelangt wohl, aber dasz Pastor Schmidt durchaus Realist ist, bezeugt er schon dadurch, dasz er lange vor seinen Kritikern eingesehen hat, dasz aus der rein politischen eine Kultur-Sache entstanden ist, und dasz diese unbedingt erledigt werden musz, ehe man an das Politische denken kann, denn wie anfangs bemerkt, – nur so wie in Nordschleswig das Kulturelle erledigt wird, nur so schlieszt die Politik ab, die Kultur ist Machtfaktor geworden. Und auch in der Behandlung dieser Sache zeigt sich Pastor Schmidt als reiner Realist und durchaus nicht idealistisch wie Tiedje z. B., er räumt unumwunden ein, dasz durch die *kulturelle* Frage die Aussichten für das Deutschthum viel fraglicher geworden sind, er rechnet damit und zwar mit Recht, dasz die dänisch demokratische Kultur bei der Bevölkerung Nordschleswigs einen groszen Vorsprung vor der mehr akademisch steifen deutschen Kultur haben wird, sie passt besser zum nordschleswigschen Volk; er ist so stark Realist, dasz er einsehen kann, dasz die dänische Kultur den Heimdeutschen sogar näher steht und sympatischer sein wird wie die deutsche Kultur und hält eine intensive dänische Kulturpflege für den heimdeutsch Schwachen für gefährlich; nicht aus Idealismus, sondern aus praktisch eigengemachten Erfahrungen und Kenntnissen zu den ganzen nordschleswigschen Verhältnissen, baut er seine Anschauungen auf, während seine Kritiker ihn am liebsten als Idealisten wie sie Jürgensen als den unbewanderten Draussenvorstehenden, darstellten; die augenblickliche politische Lage, die weitere Entwicklung wird den vollen Beweis liefern, wo bisher totale Verkennung und Unkenntnis zu den nordschleswigschen Verhältnissen, sich befunden hat.

Wird man auf deutscher Seite jetzt umsatteln, sich den Bestrebungen Schmidts und des Friedensvereins anschlieszen, oder nochmals wie so oft, sich unter sich bis aufs Messer bekämpfen? wird man einsehen können, dasz man in kultureller sprachlicher Beziehung den nämlichen politischen Fehler begangen hat, wie damals

53. Se note 21.

54. Wilhelm v. Schoen (1851–1933) var 1900–1905 tysk gesandt i København. Fra oktober 1907 til juni 1910 var han tysk udenrigsminister. Den tyske Forening og dens sympatisører angreb ham for hans kritiske holdning til dr. Hahn.

als man den Dänen die Benutzung der Gasthäuser vorenthielt und dadurch den Bau der Versammlungshäuser veranlasste?, wird man einsehen können, dass die Verweigerung des dänischen Sprachunterrichts hier, die dänische Jugend auf die dänischen Hochschulen treibt um dort die Sprache zu lernen die sie brieflich an die Eltern gebrauchen wollen, auf die Hochschulen, wo sie neben der kulturellen Pflege auch so manches Andere sich aneignen, und von wo sie als Jungdänen⁵⁵ zurückkehren? wird man einsehen können, dass dänische Kultur eine geistig *naturelle* Nahrung für Nordschleswig ist, und nur bei einer sehr sorgsam kulturellen und auch politischen Pflege, durch deutsche Kultur wird ersetzt werden können? – die Zukunft und die fernere Entwicklung wird es lehren, und vor allen Dingen muss die deutsch einheimische Presse, sich sowohl ihrer kulturellen wie politischen Aufgabe, in ganz anderer Weise gewachsen zeigen wie bisher.

A. d: 30/12. 09.

Lieber Herr Pastor!

Vorstehendes schrieb ich Herting, als er gelegentlich *nach* den Tingleffer Versammlungen, mich um einen Eindruck ersuchte, wenige Tage vor dem Erscheinen Ihres letzten Artikels im A. Tageblatt; ich hatte hierbei den Eindruck als wenn ich in einem Referat an Herting nicht so sehr weit vorbeigeschossen hatte.

Gestern sprach ich H. zum ersten Mal nachdem, und er erwähnte hierbei, dass er sich bei Ihnen als Mitglied des Friedensvereins angemeldet hatte. Da er es jedenfalls nach reiflicher Ueberlegung erst gethan hat, liegt wohl auch darin eine Anerkennung und ein Anschluss an Ihre Anschauungen Herr Pastor, und aus diesem Grunde sende ich Ihnen Dieses.

Herzlichen Grusz,
ein gutes Neues Jahr,
Ihr ergebener
Th. Ries

SHL. Fredsforeningens arkiv. C c 13 B. Breve til pastor Schmidt.

Apenrade, d: 2° Februar 1910.

Sehr geehrter Herr Pastor!

Ich glaube kaum, dass dem Friedensverein mit einer fortgesetzten öffentlichen Erörterung gedient sein kann, ganz besonders nicht wo so zu sagen das Politische die Schutzwand ist hinter der sich Jeder zurückzieht. Da ich gewissermaßen die Frage mit angeschnitten habe, will ich nicht unterlassen Ihnen gegenüber meine Meinung darzuthun, würde ich es in der Öffentlichkeit thun, ja dann würde das Politische nur wieder vorgeschoben werden und nur der Däne Ries würde solches schreiben können. Ich bin der Meinung das »Hochdänische«⁵⁶ ist ein reines Bildungsbedürfnis für Nordschleswig, wie die Kenntniz des Hochdänischen aus so allerlei praktischen Gründen es ist, – so wie es nun einmal ist und wahrscheinlich auch verbleiben wird. Alles was hierzu eigentlich geschrieben worden ist, bestätigt

55. I tyske kredse betegnede man efter Kollerperioden de yngre ledende inden for den danske bevægelse som »ungdanskere«. Heri lå en påstand om, at »ungdanskernes« var kompromisløse til det fanatiske i deres forhold til den tyske stat modsat den ældre generation af dansksindede.

56. Det danske rigssprog.

diese Anschauung und stets sind es lediglich politische Gründe und Bedenken, die zu guter letzt es den Artikelschreibern möglich machen sollen, abzuschwenken und erklären »Nein kein Hochdänisch«.

Sowohl dem Heimdeutschen, dem Tageblatt⁵⁷ wie Medicinalrat Hansen⁵⁸ geht es so, sie lassen das sachliche Bedürfnis und die Berechtigung fallen und verzehnen sich hinter Politik. Würde man das auch in Elsass-Lothringen thuen, ich bezweifle dasz Medicinalrat Hansen dort ebenfalls das Französische als überflüssig ansehen würde, resp: aus deutsch politischen Gründen nichts davon würde wissen wollen, dasz er den Elsasser Dialekt dem Französischen vorziehen würde und als elsässische Eigenart auf Kosten des Französischen und Deutschen in den Himmel heben würde.

Als geborener Nordschleswiger schätze ich selbstverständlich die heimatliche Sprache, aber ich sehe nur eine rein heimatliche Verkehrssprache drin, sie zu überschätzen auf Kosten der Bildungssprachen würde ich für ebenso verkehrt halten; ich finde es natürlich für den Eingeborenen und praktisch für den der sich hier aufhalten soll dasz man die heimatliche Sprache kann und gebraucht, aber ich finde keine grosse Empfehlung in dem Können des Plattdänischen⁵⁹ resp: Plattdeutschen dagegen für einen groszen Mangel bei dem gebildetseinwollenden der nicht Hochdänisch resp: Hochdeutsch kann; bei all der politischen Kraftanwendung und wohl auch Verschwendung die hier geschieht, würde ich es als ein sowohl praktisches wie nützlich Bestreben ansehen, wenn Die, die partout Deutsch sein wollen sich auch der deutschen Sprache energisch aneignen, wie wenn die Dänischgesinnten, die partout dänisch bleiben wollen sich des Hochdänischen aneignen, die Gesinnungen verpflichten zu dementsprechender Sprache, beide Bestrebungen würden logisch sein und auch etwas Reelles bedeuten. Sowohl das Plattdänische wie auch das Plattdeutsche übrigens, hier in Nordschleswig, ist nach und nach ein Sprachgemisch stellenweise geworden, welches wirklich nicht schön ist und immer mehr die frühere plattdänische Sprache verunreinigt. Nun will ich ja einräumen, dasz die Sache verschieden liegen kann, draussen bei Ihnen mag das Plattdänische sich besonders rein gehalten haben, in Hadersleben mag es vielleicht wie Medicinalrat Hansen sagt hochdänisch verbrämt werden, was ich übrigens, wenn sprachreinigend und nicht affektirt, für nicht so aufregend halte, aber hier bei uns ist das Plattdänische längst ein sprachliches Misch Masch von allem Möglichen nur nicht Hübschen, eine Sprache mit der kein Staat zu machen ist und die gerne für Hochdänisch oder Hochdeutsch eingetauscht werden kann, wodurch kein kultureller Verlust entstehen würde. So liegt es hier, also jedenfalls anders wie bei Ihnen und wohl auch wie in Hadersleben, aber anders liegt auch das Verhalten der Dänischgesinnten hier demgegenüber wie in Hadersleben, hier will man kein Hochdänisch statt dessen einführen, sondern nur das Plattdänische reinigen und weiter kultiviren, so liegt die Sache hier, wenn von einem Spracheinflusz von dänische Seite die Rede sein soll.

Wie ein Mann wie Medicinalrat Hansen, der jedenfalls dänische Litteratur hoch schätzt und deren Sprache ihm oft zu Herzen gegangen ist, – diese Sprache ein-

57. D. v. s. Apenrader Tageblatt.

58. Den hjemmetyske læge Jørgen Hansen (1858–1935) var fysikus 1888–1920, først i Gram og fra 1900 i Haderslev. Han blev 1909 Fredsforeningens næstformand, men udmeldte sig efter landdagsvalget i 1913 i protest mod dens afvisende holdning over for Hahns kandidatur.

59. D. v. s. den sønderjyske dialekt.

fach aus politischen Gründen weggeschoben haben will, eine Sprache die für ihn als gebildeten Mann zu gebrauchen er so oft Gelegenheit hat und als etwas selbstverständliches ansehen wird, – ja das begreife nur wo man politisch total inficirt ist, – aber so liegt es und damit wird zu rechnen sein; ich kann nur kleinliche, politisch inficirte Anschauungen herausfinden, keinen selbstbewussten, einsichtsvollen resp: kulturellen Standpunkt.

Ihr ganz ergebenster
Th. Ries

RA. Aage Friis' privatarkiv. Breve fra Thomas Ries.

Åpenrade, d: 15" Februar 1910.

Kjære Hrr. Dr.!

Undskyld at jeg skriver tysk, men det gaar bedre, derfor kommer De til at finde Dem i det; Deres artikel i Politikken⁶⁰ foranlediger mig til følgende: Es ist ja sehr bedauerlich, aber man kan ruhig in Bezug auf den Friedensverein sagen »es hat nicht sollen sein«,⁶¹ und auch ohne groszes Resigniren das »Behüt dich Gott es wär so schön gewesen« einfach fallen lassen; man har ikke forstaaet det! Hätte man sich dazu entschlieszen können, den Verein zu einem politischen zu machen, und zwar auf Basis der Jürgensenschen⁶² Anschauungen, ja denn hätte man ein Program gehabt und dadurch auch eine Grundlage für einen neuen Verein und zugleich Mitglieder für denselben vorgefunden. Jürgensens Program war so zu sagen die Losung worauf man wartete! dieses zeigte sich bereits in der ersten Tinglefferversammlung, wo die blosze Erwähnung des Geheimrath Jürgensen genügte, eine Stimmung und Ovation hervorzurufen, die genügend für die Begeisterung über Jürgensens Auftreten sprach; die Nichtbeachtung derselben von Seiten der führenden Herren zeigte leider zu deutlich dasz ihr praktischer Blick bedeutend hinter ihrem sonstigen Wollen und Wünschen stand.⁶³

Und so ist es auch gekommen, statt diese Begeisterung und deren Ursache zu fassen und nutzbar zu machen, statt einen politischen Verein zu gründen mit humanen, moderaten politischen Anschauungen, aufgebaut auf die Thatsachen »Nordschleswig ist staatlich deutsch und wird es auch bleiben, aber vorhanden und bleibend ist auch eine dänischgesinnte nordschleswigsche Bevölkerung, die mit den einmal bestehenden Verhältnissen ausgesöhnt und mit der Zeit gewonnen werden soll, das soll der Zweck der Vereins sein«, – statt dessen verfiel man auf allerlei philosophisch-theologisch doktrinaire Deutungen und Pläne, wovon leider auch Pastor Schmidt angesteckt wurde; ebenso zutreffend und klar Pastor Schmidt

60. Politiken bragte 14. feb. 1910 en leder med titlen Nordslesvig, skrevet af Aage Friis. Det hedder heri, at Den tyske Forenings mere moderate holdning kun var et forsøg på at gøre Fredsforeningen uskadelig.

61. Linjerne »Behüt dich Gott! Es wär' zu schön gewesen, Behüt dich Gott! es hat nicht sollen sein!« er et citat fra Joseph Viktor v. Scheffels episke digt Der Trompeter von Säckingen (1854).

62. Se note 21.

63. På et møde i Tinglev 10. nov. 1909 besluttedes det at forberede oprettelsen af Fredsforeningen. Det stiftende møde fandt sted i Tinglev 1. dec. 1909.

sich in früheren Artikeln und auch in Malente⁶⁴ noch, über nordschleswigsche Verhältnisse ausgesprochen hatte, ebenso undeutlich und unpraktisch wurde man bei der Einrichtung zur Abhülfe derselben.

Trotz allen Warnungen und allem Skepsis ihren Plänen gegenüber, hatte man sich einseitig auf's rein Kulturelle festgebissen, und das Politische, woraus doch die ganzen nordschleswigschen Verhältnisse »wie sie sind und nicht sein sollten« entstanden sind, sollte ein *noli me tangere*⁶⁵ sein. Schon bei und nach der 1° Tinglefferversamling trat es deutlich hervor, dasz *politische* Unzufriedenheit der *spiritus rector*⁶⁶ war, gegen die die rein kulturelle Sache total in den Hintergrund trat und bisher auch in der That geblieben ist Alles was bisher über die Sprachenfrage und Stellung zu derselben geschrieben ist, ob für oder gegen, ist alles vom politischen Standpunkt und politische Erwägungen, hierbei sind rein kulturelle ganz bei Seite geschoben.

Das Politische giebt allem das Gepräge, auch Pastor Schmidt kann sich dem nicht entziehen, Beweis, sein Auftreten den Ausweisungen gegenüber, – aber wozu dann dieses nicht zutreffende, politisch unpraktische, unpolitische und das grosze Publikum nicht begeisternde, kaltlassende sogenannte Kulturprogram?

Wie oft hat es nicht gehiesen »es wird nie anders hier«, ich befürchte nach diesem kann man es wieder mit Recht sagen, – die Zeit ist verpasst, auch für Pastor Schmidt, und bleibend wird der Kampf sein, in welchem übrigens auf beiden Seiten recht kräftig gesündigt wird und auch leider viel Kampfplust vorhanden ist; auf dänischer Seite kann manches damit entschuldigt werden »Ungdom og Visdom følges ikke«, vom letzteren Artikel ist auf deutscher Seite nicht viel vorhanden.

Op nu for i dag en venlig Hilsen til Slut, hvis det har interesseret Dem, skulde det glæde mig.

Deres
Th. Ries

-
64. Malente-kredsen, opkaldt efter mødestedet Malente ved Eutin i det østlige Holsten, omfattede en række liberale slesvig-holstenske teologer, der støttede tidsskriftet *Die christliche Welt*. Blandt deltagerne var pastor Schmidt, Vodder. Der sigtes sikkert til Schmidts foredrag *Ethische Fragen und Kulturprobleme in Nordschleswig*, som han holdt i Malente 5. okt. 1909.
65. Rør mig ikke (latin).
66. Drivkraften (latin, egl. åndelige leder).
67. Se note 9.
68. Se note 8.
69. Se brevene fra 1908.
70. Der sigtes til Aage Friis' artikler om Jürgensen i *Politiken* 8., 15. og 23. okt. 1908.
71. Se note 21.
72. Se note 6.
73. Tiedje blev 31. okt. 1909 gift med sin faders husbestyrerinde, som han havde stået i forholdt til. Strackerjan søgte på denne baggrund at skandalisere Tiedje i pressen.
74. Tiedjes fader, den dansksindede Detlev Wilhelm Theodor Tiedje (1840–1917), som 1889–1910 var præst i Øsby, offentliggjorde 16. okt. 1909 en erklæring i *Modersmaalet*, hvori det hed, at Schleswigsche Grenzposts mistænkeliggørelser af hans søn var infame bagvaskelser.
75. Christian Johannes Jacobsen (1854–1919) var 1884–1904 præst i Skærbæk.

97. Tilstrækkeligt.
Han oprettede en række foretagender til fremme af tyskheden; men de krak-
kede i 1903. Strackerjan var en af hans heftigste modstandere.
96. D. v. s. Dryander.
97. På Fredsforeningens generalforsamling 9. feb. 1910 i Tinglev erklærede skibs-
reder Jebsen (jvf. note 11), at han ikke kunne være medlem, fordi foreningen
også syntes at ville virke politisk.
98. Staten, det er mig (fransk), en udtalelse, der tillægges kong Ludvig 14. af
Frankrig.
99. I en tale i Königsberg d. 25. aug. 1910 fremhævede kejseren sig selv som
»Instrument des Herrn«, der ikke tog hensyn til døgnets meninger.
80. D. v. s. Hans Majestæt.
81. D. v. s. flinke.
82. D. v. s. overpræsidenten (v. Bülow, jvf. note 3).
83. Prins Heinrich (1862–1929) var kejser Wilhelm 2.'s broder; fra 1909 var han
storadmiral. Thomas Ries' samtale med prinsen har formodentlig fundet sted
i forbindelse med de store flådemanoøvrer ved Åbenrå i begyndelsen af sep-
tember 1909, som prinsen ledede.
84. Se note 6.
85. Raphael Posé Perfecto v. Uslar var 1894–1913 landråd i Åbenrå. Mens han
1906–08 opholdt sig i Sydvestafrika for at vise vand ved hjælp af en ønske-
kvist, forvaltede Dryander embedet.
86. Adolf Friedrich Traugott v. Tschirschnitz var 1879–1912 landråd i Sønder-
borg. Han var ubetinget tilhænger af en hård politik over for danskerne.
87. D. v. s. et cetera (o. s. v.).
88. Se note 51.
89. Se note 15.
90. A. Svensson (1880–1963) var 1907–15 redaktør af Dybbøl-Posten i Sønder-
borg og redigerede bladet i Flensborg Avis' (Jens Jessens) ånd. Efter genfor-
eningen var Svensson de konservatives førende pressemand i Nordslesvig,
fra 1929 som politisk redaktør af Jydske Tidende.
91. Der sigtes sikkert til et særtryk af artiklen Deutschland, Nordschleswig und
Dänemark, von einem Dänen, der fremkom i Preussische Jahrbücher maj
1911. Den var på den danske regerings tilskyndelse forfattet af embeds-
manden og historikeren Marcus Rubin (1854–1923) og tilsigtede at berolige
den tyske offentlighed. Den benægtede derfor, at Danmark tilstræbte Nord-
slesvigs genforening.
92. Ved siden af.
93. Den 17. aug. 1911 bragte Politiken lederen Danmark og Tyskland, hvori det
blev meddelt, at Rubins artikel (se note 91) i sine hovedpunkter stemte over-
ens med den danske regerings anskuelse.
94. Norddeutsche Allgemeine Zeitung, der fra 1861 udkom i Berlin, var det
tyske udenrigsministeriums officiose blad. Schleswigsche Grenzpost gengav
18. august en artikel, bladet havde bragt om det nordslesvigske spørgsmål.
Det hed heri, at de ledende danske kredses understregning af ønsket om et
godt forhold til Tyskland af flere danske blade betegnede som en afvisning
af det danske parti i Nordslesvig.
95. Karnickel (plattysk), egtl. kanin, brugt i betydningen syndebuk.
96. Flensborg Avis havde skrevet, at det var en uforskamthed at hævde, at
den danske regering delte de anskuelse, der fremførtes i Rubins artikel.

98. Produkt.
99. Absolut.
100. Se note 21.
101. Nicolai C. Nielsen (1848–1932), pietistisk, nationalpolitisk neutral præst i Nordslesvig. I digtet »Jeg elsker dig, mit fødeland« (i Slesvigske Fortællinger) lyder 3. strofe: »Jeg elsker dig mit fødeland/med alle dine sprog/lidt babelsk mangfoldighed/tit også på hverandre vred/som eet ej af det andet ved/er eet lands børn de dog.
102. Alfred Christensen (1854–1943) var folketingsmand 1895–1920 og tilhørte fra 1905 Det radikale Venstre. Han nærede dyb uvilje mod alt, der kunne tænkes at fremme Højre.
103. Sikkert en hentydning til, at Marcus Rubin i december 1911 fik kommandørkorset af 1. grad for at have skrevet sin artikel i Preussische Jahrbücher.
104. Se note 21.
105. Oppefra.
106. Overpræsident v. Bülow gjorde i 1907 et forsøg på at føre en forsonlig politik over for de dansksindede nordslesvigere.
107. Se note 9.
108. D. v. s.: var det nye fænomen.
109. Se note 55.
110. Ingeniør, godsejer Aage Westenholtz og hans svoger, godsejer Charles Grut Hansen have nytårsdag 1912 sendt deres ridderkors tilbage som protest mod Marcus Rubins dekoration.
111. I 1921 udkom 1. bd. af Det nordslesvigske Spørgsmaal. 1864–1879. Aktstykker og Breve til Belysning af den danske Regerings Politik. Udg. af Aage Friis.
112. Mathias Andresen (1858–1916), tobaksfabrikant i Åbenrå. Ledende i Sprogforeningen. Udgiver af Den blå Sangbog og Sprogforeningens Almanak.
113. Se note 21.
114. Se note 22.
115. Einjährig-Freiwillige var værnepligtige, der havde gået 10 år i skole og selv sørgede for forplejning og udrustning. Til gengæld havde de kun 1 års værnepligt.
116. Thomas Ries drev indtil 1890'erne en forretning i Plön.

Overborgmester Sievers' fald 1936

Af *Carsten Mogensen*

Den flensborgske overborgmester dr. Sievers pludselige afskedigelse i 1936 vakte stor opsigt i samtiden på grund af den fremtrædende rolle, Sievers havde spillet i den nazistiske grænsepolitik. I denne artikel analyseres årsagerne til Sievers' fald, og forfatteren konkluderer, at personlige uoverensstemmelser mellem de slesvig-holstenske nazister og ikke udenrigspolitiske hensyn var hovedårsagen til afskedigelsen.

Indledning

Da Flensborgs nazistiske overborgmester dr. Wilhelm Sievers i slutningen af januar 1936 blev afskediget på gråt papir af det tyske indenrigsministerium under henvisning til en lov, udstedt med henblik på udrensning af nazismens modstandere i det tyske forvaltningsapparat, blev denne begivenhed livligt kommenteret i den danske presse. Dr. Sievers var en af den slesvig-holstenske nazismes få kompetente, professionelle kommunalpolitikere, formand for den vigtigste slesvig-holstenske grænsepolitiske organisation Schleswig-Holsteiner-Bund (SHB) og havde i 1933 gjort sig bekendt som leder af de slesvig-holstenske nazisters forsøg på at udnytte den nationalistiske stemning i Tyskland til et angreb på den dansk-tyske grænse af 1920. Sievers havde desuden fungeret som ledende kraft i den rigstyske nazismes forsøg på at nazificere det tyske mindretal i Nordslesvig og ensrette dette under det rigstyske NSDAP's ledelse. Det var derfor forståeligt, at den danske og især den sønderjyske presse ivrigt gisnede om årsagerne til, at netop denne mand pludselig var faldet i unåde.

Når Sievers' afskedigelse vakte en sådan interesse i Danmark, skyldtes det først og fremmest muligheden for, at der kunne være tale

om en udenrigspolitisk tilkendegivelse, en gestus over for Danmark. Hverken Weimar-republikken eller Hitler-regimet havde vist tilbøjelighed til at anerkende grænsen af 1920, og det kan derfor ikke undre, at fjernelsen af en af dens voldsomste kritikere fra grænseområdet kunne blive og blev fortolket som et tegn på, at den nazistiske regering ønskede at slå ind på en ny mildere kurs i forholdet til Danmark. Karakteristisk var det imidlertid, at der netop var tale om gisninger. Nogen klar viden om, hvad der egentlig var gået forud for denne opsigtsvækkende afskedigelse, var den danske presse, endside den danske regering ikke i besiddelse af, og var den ensrettede tyske presse bedre informeret, havde den ingen mulighed for at delagtiggøre offentligheden i sin viden. Det spørgsmål, som her skal analyseres, er, om der virkelig var hold i danske spekulationer om et tysk kursskifte, eller om der var andre, og i så fald hvilke, årsager til den pludselige afskedigelse af overborgmesteren.

På grundlag af hidtil stort set utilgængelige kilder, således Sievers' personalakter fra Document Center i Berlin, hans egne erindringer fra overborgmestertiden i Flensborg og et mindeskrift udgivet af hans søn professor Kai Detlev Sievers, samt materiale fra to allerede offentliggjorte fremstillinger om forholdet mellem Tyskland og det tyske mindretal i Nordslesvig i 1930'erne, skal her forsøges at rekonstruere det hændelsesforløb, som gik forud for afskedigelsen af Sievers, og at tage stilling til, hvad årsagen var til, at det gik, som det gik. Først skal dog kort skildres Sievers' baggrund og karriere, hans politiske virksomhed og hans personlige rolle i den dansk-tyske grænsestrid.

Sievers' virksomhed før 1936

Wilhelm Sievers blev født den 2. dec. 1896 i Kiel som søn af rangermester ved rigsbanerne Detlef Asmus Sievers og Elsabe Margaretha Magdalena, født Schell. På fædrene side nedstammede han fra en holstensk bonde- og håndværkerslægt, på mødrene side fra slesvigske bønder. Selv om faderen var statstjenestemand, var familien på ingen måde velhavende; men sønnen Wilhelm kom ikke desto mindre først i mellemskole, siden i gymnasiet, et skoleforløb, som i betragtning af familiens sociale placering må betegnes som bemærkelsesværdigt i datidens Tyskland. Ved krigsudbruddet i august 1914 meldte han sig

i en alder af 17 år som frivillig og overflyttedes i midten af december 1914 til aktiv fronttjeneste. Efter slaget ved Somme i 1916 blev han i oktober samme år af kejseren personligt dekoreret med jernkorset af 1. klasse. Efter længere tids sygdom overgik han i april 1917 til reserven, og da han endnu ikke var fyldt 21 år, ansøgte hans forældre i september 1917 om at få ham overført til etapetjeneste. I december 1917 havde han imidlertid nået myndighedsalderen og meldte sig i foråret 1918 påny mod forældrenes vilje til fronttjeneste. Indtil krigens slutning i november samme år fungerede Sievers som kompagnifører respektive bataillonsadjutant. Den 13. jan. 1919 udtrådte han endeligt af hæren. I orlovsperioderne havde han forberedt sig til studentereksamen, som han tog i 1917.¹

Som så mange andre unge officerer var han frustreret over det tyske nederlag og de hårde fredsbetingelser. Den socialistiske revolution så han dog, som det var naturligt med hans baggrund, ikke som løsningen på Tysklands problemer. I foråret 1919 deltog han aktivt i nedkæmpelsen af Spartakistopstanden i Kiel, og fra den 23. april 1919 til den 15. september samme år var han medlem af Frikorps Löwenfeld, III. Marinebrigade.² I sommersemestret 1919 påbegyndte han sine studier ved universitetet i Marburg med fagene germansk og romansk filologi. Efter få ugers forløb besluttede han dog i stedet at læse jura.³ Andet semester tilbragte han i Königsberg og deltog her som medlem af en officersstødtrop aktivt i Kapp-kuppet.⁴ I juni 1922 bestod han i Kiel sin referendar-eksamen; men på grund af økonomiske vanskeligheder så han sig nødsaget til at opgive at afslutte sin praktikanttjeneste (Vorbereitungsdienst: praktisk uddannelse for embedsmænd) i retsvæsnet og overtog i stedet en stilling som Syndikus, d.v.s. juridisk rådgiver, for det tyske landbrugs centralorganisation Reichslandbund i kreds Bremervörde i Niedersachsen.⁵

Straks efter grundlæggelsen af det såkaldte Deutschvölkische Schutz und Trutz-Bund, en altsk og antisemitisk højreekstremistisk organisation, som blev opløst efter mordet på udenrigsminister Rathenau i 1922, havde Sievers indmeldt sig i dette. Efter organisationens opløsning i sommeren 1922 indtrådte han i nazistpartiet. Da dette efter Hitlers løsladelse fra Landsberg i 1925 blev gendannet, indmeldte han sig påny i NSDAP og fik medlemsnummer 12.007. I de følgende år var han først Ortsgruppenleiter, siden Kreisleiter i Bremervörde, indtil han den 31. dec. 1927 nedlagde denne post.⁶

Allerede i sommeren 1927 var han blevet afskediget fra sin stilling i Reichslandbund på grund af sin politiske virksomhed for NSDAP, der bragte ham i modsætning til den overvejende tysk-nationale eller welfiske (d.v.s. hannoveranske separatister) ledelse af Reichslandbunds afdeling i Bremervörde. Forsøg på at få en ny stilling ved partiets hjælp mislykkedes; derimod erhvervede han i februar 1928 den juridiske doktorgrad for afhandlingen *Die Zwangsvollstreckung in das bewegliche Vermögen bei Untereigentum*. Kort forinden var han blevet valgt til borgmester i flækken Visselhövede på Lüneburger Heide.⁷

Stillingen som politisk embedsmand reducerede hans muligheder for aktiv deltagelse i det politiske liv; men Sievers fungerede dog som skolingsleder i kommunalpolitik og som leverandør af artikler (under pseudonymet Eike v. Repkow) til de nazistiske blade *Niedersachsenstürmer* og *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*. I februar 1931 lykkedes det ham at blive valgt til borgmester i den sydslesvigske købstad Eckernförde. Samtidig virkede han imidlertid fortsat som propagandist for NSDAP, og da han i Altona, Wandsbek og Harburg havde optrådt som taler for dette parti, indledte regeringspræsidenten i Slesvig en tjenstlig undersøgelse af hans adfærd, som dog løb ud i sandet. Fra 1930–1933 fungerede han tillige som medarbejder ved *Mitteilungsblätter für NS-Gemeindevertreter*, d.v.s. en slags informationsblade for nazistiske kommunalbestyrelsesmedlemmer, samtidig med at han var partiets *Gauamtsleiter für Kommunalpolitik* i Slesvig-Holsten.⁸ I marts 1933 blev han indvalgt i provinslanddagen i Kiel for NSDAP og var medlem af dennes forretningsudvalg, provinsialudvalget, indtil dets opløsning.⁹ Sievers tilhørte altså, hvad man kan kalde den hårde kerne i det slesvig-holstenske nazistparti.

Efter valgsejren ved rigsdagsvalget den 31. juli 1932, hvor nazisterne var blevet provinsen Slesvig-Holstens største parti med 51 % af stemmerne, var de nazistiske ledere begyndt at interessere sig for de grænsepolitiske organisationer i Slesvig-Holsten. Som største parti i provinsen krævede de formandsposten i SHB. Den nazistiske kandidat var Sievers, som fra marts 1932 havde været formand for SHB's Eckernförde-afdeling. Forsøget mislykkedes imidlertid, og den slesvig-holstenske *Gauleiter* Hinrich Lohse proklamerede derefter, at NSDAP havde tabt interessen for SHB og i stedet ville oprette sin

egen organisation. Lohse lod oprette en grænsepolitisk afdeling under ledelse af pastor Johann Peperkorn fra Fjorde i Sydslesvig; men på grund af den indre udvikling i SHB, hvor formanden i december 1932 efter kraftig indre kritik frivilligt nedlagde sin post, blev denne grænsepolitiske afdeling aldrig udbygget til en egentlig konkurrent til SHB. I stedet blev Sievers den 12. feb. 1933, altså efter Hitlers udnævnelse til rigskansler, valgt til formand for SHB uden modkandidat. Af de 128 stemmeberettigede var 103 tilstede. 72 stemte på Sievers; 31 stemmesedler var blanke.¹⁰

Selv om Sievers var det eneste partimedlem i SHB-bestyrelsen,¹¹ betød hans valg alligevel, at nazisterne nu havde overtaget kontrollen med SHB's politiske linie. Den ny ledelses proklamerede mål var at gøre »uretten fra 1920« god igen og med alle midler at indprente den slesvig-holstenske befolkning pligten til at genvinde Nordslesvig.¹² Sidst i februar 1933 rejstes på et offentligt møde i Flensborg, hvor bl. a. Peperkorn talte, grænserevisionskravet åbenlyst, og den 24. marts 1933 holdt Sievers i Slesvig en tale, hvori han bl. a. sagde følgende: »Vi vil ikke længere tåle danskernes uret fra 1918 til 1920. Vi vil aldrig anerkende denne grænse. Vi vil sørge for, at denne grænse bliver revideret, og vel at mærke således, som vi bestemmer det...«.¹³

Sådanne udtalelser, som under vekslende former blev gentaget af de ledende slesvig-holstenske nazister og fulgt op af den tyske grænsepresse i de kommende uger, vakte voldsom uro i Danmark, og heller ikke udelt tilfredshed i Berlin eller hos mindretalsledelsen i Nordslesvig. Kampagnen blev afblæst efter ordre fra Berlin; men i hvert fald et af formålene var nået, nemlig at vække de tysksindede nordslesvigeres interesse og sympati for nazismen.¹⁴ Vægten af den rigstyske afstandtagen fra SHB's og de slesvig-holstenske nazisters private udenrigspolitik reduceredes dog noget, da Sievers den 12. maj 1933 blev udnævnt til kommissarisk (d.v.s. provisorisk) landråd i Flensborg landkreds, altså umiddelbart op ad grænsen, hvilket vakte lige så stor opmærksomhed i Danmark som tilfredshed i Slesvig-Holsten.¹⁵

På dette tidspunkt havde grænsekampagnen imidlertid allerede kulmineret. Sievers og hans medkæmpere havde modtaget klare instrukser fra Berlin om at ophøre med ophidsende taler, og en stort anlagt »Grænselandstilkendegivelse« i Rendsborg den 18. juni blev

derfor noget af en antiklimaks. Konklusionen på Sievers' tale ved denne lejlighed, som var godkendt af såvel det tyske udenrigsministerium som NSDAP's udenrigspolitiske kontor og propagandaministeriet, var, at selv om man ganske vist ikke havde skiftet mening om grænsen i Slesvig-Holsten, så måtte man indordne sig under de store linier i den tyske udenrigspolitik, som på dette tidspunkt ikke tilsigtede nogen konfrontation med de skandinaviske lande.¹⁶

Grænsekampagnens afblæsning var ikke ensbetydende med, at Sievers var faldet i unåde. Den 23. juni 1933 udnævnte lederen af Verein für das Deutschtum im Ausland, VDA, Tysklands største grænsepolitiske organisation, dr. Sievers til landsfører for VDA i Slesvig-Holsten, og den 12. juli blev SHB og VDA's slesvig-holstenske sektion slået sammen til én organisation under Sievers' ledelse.¹⁷ Den 29. juni havde Flensborg landkreds' kredsday, d.v.s. amtsråd, énstemmigt opfordret indenrigsministeriet til at fastansætte Sievers som landråd; men i stedet blev han den 24. sept. 1933 valgt til overborgmester i Flensborg, ifølge ham selv ikke efter eget ønske.¹⁸ I begyndelsen af juni havde de flensborgske nazister, for hvilke Sievers var kommissarisk Kreisleiter, egenmægtigt afsat overborgmester v. Hansemann og forjaget ham fra byen.¹⁹ Sievers hævder intet at have haft med denne affære at gøre,²⁰ og det er da muligt, at han ikke var initiativtageren hertil. Det er imidlertid givet, at en sådan aktion ikke ville have kunnet gennemføres mod Kreisleiter'ens vilje, og det var da også en udbredt opfattelse i Flensborg, at Sievers var manden bag v. Hansemanns fald.

Sievers hævder selv at have haft et udmærket forhold til v. Hansemann og kun at have søgt overborgmesterposten på Gauleiter Lohses udtrykkelige forlangende.²¹ Byens finansielle situation var i 1933 fortvivlet, og det forekommer derfor naturligt, hvis Lohse ønskede at besætte overborgmesterstillingen netop i denne by med en erfaren embedsmand. Som professionel forvaltningseksponent og »Alter Kämpfer« var Sievers et oplagt emne til en høj post. Der er da heller intet, der tyder på, at Sievers ikke levede op til de forventninger, som man stillede til ham. I hans embedsperiode lykkedes det bl. a. at bringe orden i byens finanser, at nedbringe arbejdsløsheden væsentligt, at sætte gang i erhvervslivet, at tilvejebringe et rimeligt forhold til det danske mindretal i byen og sidst, men ikke mindst, at bringe bystyret nogenlunde helskindet igennem den nazistiske ens-

*Overborgmester, dr. Sievers til højre i billedet taler ved indvielsen af et nyt bolværksbyggeri i Flensburg 12. dec. 1935.
(Stadtarchiv Flensburg).*

retningsfase og indordne det i den nazistiske forvaltningsstruktur.²² Mindre succesrig var Sievers' indsats i Nordslesvig. Hans indblanding i det indre hjemmetyske stridigheder, som havde til formål at samle et enigt tysk mindretal bag en ny nazistisk ledelse, havde kun ført til yderligere splittelse og voksende protester mod den rigstyske indblanding, ligesom det havde vakt opmærksomhed hos den danske presse og i den danske regering og den danske rigsdag.²³

Afskedigelsen og samtidens reaktioner

Den 3. jan. 1936 underskrev dr. Sievers efter lang tids forberedelse Hauptsatzung der Stadt Flensburg, en slags kommunal forfatning, der så at sige betegnede afslutningen på overgangsfasen mellem nazisternes magtovertagelse på kommunalt plan og kommunernes endelige indordning i en ny af nazisterne skabt forvaltningsstruktur.²⁴

Knap en måned senere, den 1. feb. 1936 blev der fra Flensborg rådhus udsendt følgende korte meddelelse: »Ved anordning af rigs- og den preussiske indenrigsminister af 27. jan. 1936 er hidtilværende overborgmester, hr. dr. Wilhelm Sievers i henhold til § 6 i loven om den faglige embedsstands genoprettelse blevet pensioneret.«²⁵

Denne afskedigelse kom for offentligheden fuldstændigt uventet og vakte voldsom opsigt. Mens de tyske blade undlod at kommentere sagen, formodentlig efter instruks fra propagandaministeriet, fremkom mange gisninger i den danske presse om årsagen til den pludselige fjernelse af en fremtrædende nazist fra hans post. Nogle danske aviser, bl. a. H. P. Hanssens Hejmdal, Politiken og Aalborg Stiftstidende mindedes dr. Sievers' rolle i forbindelse med grænseflytningskampagnen i foråret 1933 og tydede hans fald som et tegn på afspænding.²⁶ Denne teori led dog under den logiske brist, at Sievers' indsats den gang ikke havde hindret hans udnævnelse til landråd og senere til overborgmester flere måneder efter kampagnens afblæsning. Sievers' rolle som talsmand for den slesvig-holstenske grænserrevisionisme havde i hvert fald ikke skadet hans karriere. Dertil kom, at han i sin 29 måneders embedstid i Flensborg havde adlydt parolerne fra Berlin og ikke talt om grænseflytning.²⁷ Andre blade satte afskedigelsen i forbindelse med de voldsomme stridigheder mellem de nazistiske fraktioner blandt Nordslesvigs hjemmetyskere, som man fra slesvig-holstensk side havde et væsentligt ansvar for var opstået, og som ikke mindst dr. Sievers havde blandet sig meget aktivt i, uden at det dog var lykkedes at bringe dem til ophør og tilvejebringe den ønskede ensretning.²⁸

Det danske mindretals blad i Sydslesvig, Flensborg Avis, betegnede på grundlag af »autentiske underhåndsoplysninger«²⁹ afskedigelsen som et »rent indrepolitisk, administrativt anliggende« og antydede, at der i tidens løb havde vist sig nogen »meningsforskel mellem to så særprægede personligheder« som overborgmesteren og Gauleiter Lohse.³⁰ Sandsynligvis havde bladets redaktionssekretær, redaktør og rådsherre, L. P. Christensen via sit bekendtskab med Sievers fra rådhuset erfaret dette fra hovedpersonen selv. Ellers havde man næppe povet at bringe en sådan antydning. I Flensborg mente man desuden at vide, at Sievers' forhold til såvel den ny Kreisleiter Oscar Kahle som til hans hidtidige grænsepolitiske rådgiver redaktør Ernst Schröder ligeledes var dårligt. Sidstnævnte skulle således have formået at

styrke sin position både overfor Lohse og Berlin på Sievers' bestønstning.³¹

Den danske generalkonsul i Flensborg Lauritz Larsen fastslog allerede dagen efter afskedigelsen, at Sievers' fald ikke overraskede ham, idet der længe havde bestået personlige modsætninger mellem overborgmesteren og Lohse. Den pludselighed, hvormed det var sket, havde dog virket overrumplende også på Sievers, som dagen forinden skulle have været til forhandling i overpræsidiets i Kiel og på dette tidspunkt intet have vidst om, at hans afskedigelse var umiddelbart forestående. Særligt fremhævede Larsen, at det over for ham var blevet understreget, at afskedigelsen *ikke* stod i forbindelse med overborgmesterens grænsepolitiske virksomhed.³²

Sievers selv var godt klar over, at det var Lohse, der havde sørget for, at han blev fjernet, men var overbevist om, at manden bag Lohse var redaktør Ernst Schröder, der var leder af en grænsepolitisk presstjeneste Korrespondenzbüro Nordschleswig, og som systematisk skulle have bagtalt ham over for Gauleiter'en og overpræsidenten. Schröder, der desuden var det tyske udenrigsministeriums rådgiver i slesvigske anliggender, formand for bestyrelsen for det tyske mindretals blad Nordschleswigsche Zeitung og formand for den organisation, som kanaliserede rigstyske midler til det tyske skolearbejde nord for grænsen, Wohlfahrts- und Schulverein für Nordschleswig, var en central person i det tyske grænsearbejde. Foruden Schröder skulle også Sievers' stedfortræder i Flensborg, borgmester Martin Link, rådsherre Kurt Elsner og Kreisgeschäftsführer Hoppe have medvirket til at undergrave Sievers' person i Lohses øjne.³³

Noget klart billede af situationen forelå altså ikke for samtiden. Det danske mindretals ledelse, som formodentlig fik sine informationer fra Sievers selv, var ikke tilbøjelig til at dele dennes opfattelse. Mindretalsledelsens syn på Ernst Schröder var i forvejen særdeles køligt, og Sievers' version går da også igen i mindretallets officielle historieskrivning.³⁴

Sievers forhold til den slesvig-holstenske overpræsident og til det tyske mindretal i Nordslesvig

Det viste sig hurtigt, at Sievers ikke var en mand, der fandt sig i uden videre at blive skubbet til side, ovenikøbet på en så ydmygende

måde. Helt utilstødeligt fandt han det, at man havde benyttet den såkaldte Berufsbeamtengesetz, som var blevet gennemført med henblik på at udrense nazismens modstandere i det tyske administrationsapparat. Den 11. feb. 1936 rettede han derfor en henvendelse direkte til Hitlers stedfortræder rigsminister Rudolf Hess, hvori han på 13 maskinskrevne sider talte sin sag og bad partiledelsen om at gribe ind.³⁵ Denne skrivelse er registreret som indgået i Hess', stabsledelse den 24. feb. 1936, og herfra rettede lederen af Hess' stab Martin Bormann den 19. marts en forespørgsel til indenrigsminister Frick,³⁶ som samtidig tilsendtes Lohse i afskrift. Den 6. april meddelte Lohse partihovedkvarteret i München, at han, da Sievers, som det var fremgået af Bormanns skrivelse, åbenbart ikke ville affinde sig med sin afskedigelse og fortsat søgte at omstøde ministerens beslutning og at bekæmpe ham, havde set sig nødsaget til at indbringe sagen for en partidomstol. Hvis heller ikke dette skulle stoppe Sievers, ville Lohse også forlange en tjenstemandsag rejst.³⁷

Sievers havde ramt rigtigt, når han betegnede Lohse som ophavsmanden til sin fjernelse. Dette bekræftede Lohse selv ganske entydigt i sit brev til Hess den 6. april 1936, hvori han oplyste, at Sievers var blevet afskediget efter en personlig samtale mellem Lohse og Frick. Overpræsidenten tilføjede, at når partihovedkvarteret ikke var blevet underrettet, skyldtes det, at han og Frick havde ment, at Sievers' forseelser var så graverende, at en sådan henvendelse ikke skulle være nødvendig. Lohse afviste videre lidt ulogisk, at der skulle bestå nogen form for meningsforskel mellem ham og den tidligere overborgmester. Skylden for, at det var kommet så vidt som til afskedigelse, lagde han udelukkende på Sievers, som skulle have modarbejdet ham og hans autoritet på en sådan måde, at det i længden blev uudholdeligt.

Lohse hævdede videre, at han siden 1934 havde vidst, at Sievers modarbejdede ham, og at han allerede dengang havde advaret ham, men kun med det resultat, at Sievers for alvor drog i felten mod ham. For at undgå en afskedigelse af Sievers, havde Lohse aftalt med statssekretær Grauert i indenrigsministeriet, at Sievers skulle forflyttes til en anden provins. Tidspunktet for denne kontakt mellem Grauert og Lohse har det desværre ikke været muligt at fastslå. Gauleiteren påstod at have informeret Sievers om denne plan, hvilket denne skulle have besvaret med en hånlatter, »mit Hohlnachen«. Denne sidste påstand, som i sig selv forekommer utroværdig, foran-

ledigede da også sagsbehandleren i Hess' stab til et spørgsmålstegn i marginen. Når Lohse ikke havde rejst tjenestemandssag mod Sievers, skulle det skyldes, at han ville skåne denne, som trods alt var mangeårig partifælle med fire børn, fra at blive afskediget uden pension. Mere sandsynligt forekommer det, at Lohse på forhånd ikke var sikker på udfaldet af en sådan sag. Først da det viste sig, at Sievers ikke ville acceptere sin afskedigelse, men tværtimod modsatte sig den, havde Lohse rejst anklage ved partidomstolen, og han var om nødvendigt rede til også at rejse tjenestemandssag. Overpræsidenten hævdede aldrig at have generet Sievers og tværtimod at have befordret hans karriere, hvilket sidste i hvert fald var ubestridelig rigtigt. Årsagen til problemerne så Lohse i Sievers' sygelige ærgerrighed. Manden var efter hans opfattelse »krankhaft pathologisch veranlasst und charakterlich ausserordentlich minderwertig«.³⁸

Nogen egentlig forklaring på Lohses voldsomme uvilje mod Sievers giver overpræsidentens fremstilling egentlig ikke. Han var tydeligvis opbragt over, at Sievers ikke bare fandt sig i sin skæbne; men allerede tidligere havde Sievers ved forskellige lejligheder pådraget sig overpræsidentens mishag, således da han i sommeren 1934, den 16. juni, på egen hånd rettede en henvendelse direkte til det preussiske indenrigsministerium vedrørende størrelsen af de pensionsbeløb, som Flensborg by måtte udrede til de pensionerede overborgmestre Todsén og v. Hansemann. Sievers havde frivilligt ladet sig indplacere på et forholdsvis lavt løntrin og fandt det urimeligt at skulle udbetale pensionsbeløb højere end den fungerende overborgmesters løn. Sievers fulgte i sin egenskab af Gauamtsleiter für Kommunalpolitik emnet op ved flere lejligheder uden dog at vinde gehør i ministeriet, som i stedet tilbød ham at blive rykket op på et højere løntrin.³⁹

Sievers handlede ikke blot i denne sag efter Lohses opfattelse for selvstændigt og »ohne vorhergehende Fühlungnahme mit den politischen Stellen«.⁴⁰ Også nogle udtalelser, som Sievers fremsatte over for en dansk journalist under en cykeltur i Danmark i sommeren 1934, gav anledning til en irettesættelse fra overpræsidenten.⁴¹

Den 12. juni 1935 modtog Sievers en næse fra overpræsidenten, fordi han havde afholdt et kursus for tyske kommunalpolitikere fra Nordslesvig i Flensborg.⁴² Baggrunden herfor var følgende. Den 14. maj 1935 forkyndte Hejmdal i stor opsætning: »Tysk nationalsocialistisk indblanding i danske indrepolitiske forhold. Overborgmester

dr. Sievers kommanderer medlemmer af danske kommunalbestyrelser til møde i Flensborg«. Grundlaget for Hejmdals påstand var en skrivelse, som bladet var kommet i besiddelse af, fra lederen af den ene af de stridende nazistiske fraktioner, NSAN, Jep Nissen, som beordrede alle partifæller, der havde sæde i amtsråd, byråd eller sogneråd til et tjenstligt møde i Det tyske Hus i Flensborg den 13. maj 1935. Jep Nissen opfattedes i danske kredse korrekt som Sievers' mand; men begge afviste, at overborgmesteren skulle have haft noget som helst med dette arrangement at gøre, og Hejmdal var da heller ikke i stand til at føre bevis for sin påstand.⁴³ Lohse synes derimod at have ladet sig overbevise af de danske påstande.⁴⁴

Sievers følte sig på grund af disse gentagne tilrettevisninger uretfærdigt behandlet, idet han mente at have handlet, som han gjorde, for sagens skyld og i den nazistiske bevægelses interesse. Samtidig følte han, at Lohse bevidst gik uden om ham, idet overpræsidenten ved sine besøg i Flensborg kun tog kontakt med borgmester Link. Det lykkedes derfor ikke Sievers ved hjælp af en personlig samtale at få opklaret, hvad han betragtede som mindre misforståelser. Allerede i efteråret 1934 havde han omtalt dette for Ernst Schröder, som ville forsøge at tilvejebringe en forsoning.⁴⁵

Når det bestående en smule spændte forhold for alvor skærpedes i efteråret 1935 skyldtes det Sievers' åbenmundethed. Således havde han under en samtale med dr. Laux fra regeringspræsidiets i maj eller juni betegnet Lohses stedfortræder som Gauleiter Wilhelm Sieh som den tåbeligste person, han havde truffet i sit liv.⁴⁶

Endnu mere fatale var de udtalelser, som Sievers under en tjenstlig samtale med dr. Laux den 15. okt. 1935 lod sig foranledige til at fremsætte under en drøftelse vedrørende udvælgelsen af rådsherrer i Flensborg. Sievers bemærkede, at den NSDAP-befuldmagtigede Claus Hans, som efter overborgmesterens opfattelse var en novice i forvaltningsanliggender, beredte ham vanskeligheder.⁴⁷ Siden kom samtalen også ind på en dom, som den øverste partidomstol havde afsagt i en eksklusionssag mod Sievers' sekretariatschef August Hansen. Denne var mod Lohses ønske ikke blevet udelukket af partiet. På dette tidspunkt forlod August Hansen, som også havde været til stede, drøftelsen. Sievers skulle dernæst have forhørt sig om, hvorvidt rygter om, at han skulle afløse Altonas overborgmester Brix, var korrekte. Under diskussionen af dette spørgsmål lod Sievers falde en

Flensborgs magistrat 1935. Overborgmester Sievers sidder som nr. 2 fra højre i første række. (Stadtarchiv Flensburg).

bemærkning om, at Lohses position sagdes at være svækket, fordi han ikke forstod at samarbejde med marinen, ligesom der herskede almindelig mistemning over, at Gauleiter'en ikke var til at træffe for gamle partifæller, fordi han altid var på jagt. »Der Kerl soll doch nicht vergessen, was er gewesen und woher er gekommen sei.« Ved Hitlers besøg i Kiel skulle der være blevet lagt en hel pakke med klager over Lohse i Førerens bil, ligesom det forlød, at han havde mistet ledelsens tillid og skulle forflyttes til Hannover som overpræsident. I Slesvig-Holsten skulle han afløses af forhenværende viceadmiral, daværende landråd i Slesvig kreds, Kolbe som overpræsident, mens Hamburgs Gauleiter Karl Kauffmann skulle overtage partiledelsen.⁴⁸

Med disse udtalelser var Sievers' skæbne beseglet. Uanset et gen-

sidigt løfte om tavshed refererede dr. Laux Sievers' bemærkninger for en kollega, ligesom han tjenstligt informerede regeringspræsident Wallroth. Straks efter anmodede også overpræsidenten om en skriftlig beretning. Denne modtog Lohse den 6. nov. 1935, og straks den følgende dag skrev han til Sievers og forlangte en forklaring, samtidig med at han meddelte Sievers, at han ikke mere ønskede at samarbejde med ham og ville bede ministeriet om at forflytte ham fra Slesvig-Holsten.⁴⁹

Sievers fik overrakt dette brev personligt af kredsleder Kahle umiddelbart før sin afrejse til München til et møde på årsdagen for Hitlers mislykkede kupforsøg i 1923.

Straks efter at have modtaget Lohses brev begav Sievers sig til Slesvig for at opsøge regeringspræsident Wallroth, som han traf i dennes hjem. Wallroth erklærede imidlertid uventet for Sievers, som mente at have et godt forhold til regeringspræsidenten, at han ikke kunne tvivle på dr. Laux' udsagn. Sievers bad dernæst Wallroth om at konfrontere ham med Laux, hvilket regeringspræsidenten afviste under henvisning til, at sagens akter allerede var overgivet til overpræsidenten. Wallroth foreslog ham i stedet at tale med Lohse, som imidlertid nægtede at modtage ham. Den 9. nov. anmodede Sievers i stedet skriftligt Lohse om at få sendt en afskrift af Laux' referat, så han kunne få lejlighed til at retfærdiggøre sig, helst ved en personlig samtale. Den 12. november sendte Lohse det ønskede referat, men nægtede fortsat at modtage Sievers personligt. Den 18. november svarede Sievers og bestred i alt væsentligt dr. Laux' udsagn, som han hævdede var en forvanskning af hans udtalelser, ligesom Laux havde udeladt alt, hvad der kunne være ubehageligt for ham selv. Sievers indrømmede at have omtalt nogle verserende rygter om Lohse, men nægtede at have fremsat nogen form for fornærmende kommentarer. Sievers hørte herefter ikke mere fra Lohse og gik, efter hvad han selv skriver i sine erindringer, ud fra, at man ikke ville kunne gøre ham noget.⁵⁰

Den 7. december 1935 afholdtes et møde under forsæde af Lohse med deltagelse af regeringspræsident Wallroth, vicepræsident dr. Schow, Laux og Sievers, hvilket sidstnævnte ikke nævner i sine erindringer. Sievers fik her lejlighed til at tale sin sag. Et referat af dette møde har eksisteret, men er ikke blandt de bevarede akter. Det vides kun, at begge parter holdt fast ved deres forklaringer, hvorefter

Wallroth den 18. jan. 1936 bad ministeriet afskedige Sievers i henhold til § 6 i Berufsbeamtengesetz. Overpræsident Lohse kunne selvfølgelig tilslutte sig denne ansøgning, som øjeblikkelig blev bevilget, og den 27. jan. 1936 underskrev rigsindenrigsministeren bekendtgørelsen som Sievers' afskedigelse.⁵¹

Sievers' grænsepolitiske virksomhed og hans rolle i forbindelse med nazificeringen af det tyske mindretal i Nordslesvig synes altså ikke at have været inddraget i sagen. Spørgsmålet er imidlertid, om det er forsvarligt helt at lade Sievers' grænsepolitik ude af betragtning, når det gælder om at analysere årsagerne til hans fald.

I efteråret 1934 beklagede lederen af det tyske mindretal i Nordslesvig, folketingsmand pastor Johs. Schmidt-Vodder sig over, at slesvig-holstenerne havde påtvunget mindretallet nazismen i rigstysk udgave. Særlig rettede hans harme sig imod Sievers, som han mente ved et bevidst intrigespil søgte at udmanøvrere den hjemmetyske folketingsmand. Schmidt-Vodder anså Sievers (og Peperkorn) for at være de hovedansvarlige for den splittelse, som havde hersket inden for mindretallet siden den nazistiske magtovertagelse i Tyskland. Disse anklager mod Sievers for at være Nordslesvigs onde ånd rettede Schmidt-Vodder i et memorandum til Volksdeutscher Rat, det organ, som af Førerens stedfortræder Hess havde fået overdraget ledelsen af den tyske grænse- og nationalitetspolitik. Årsagen til, at Schmidt-Vodder særligt kastede sig over Sievers, kunne være, at han netop i efteråret 1934 havde fået, ganske vist ubekræftede, informationer om, at Sievers ville miste sin grænsepolitiske nøglestilling. Omtrent samtidig dukker for første gang antydninger op om meningsforskelle mellem Lohse og Sievers, og i følge lederen af det tyske udenrigsministeriums presseafdeling Alex. Bogs overvejede man i Berlin at lade Sievers falde.⁵²

Foreløbig skete der dog intet i denne retning. Udenrigsministeriet var imidlertid fortsat kritisk over for Sievers' politik i Nordslesvig, selv om han havde skrinlagt grænse revisionskravet. Ikke kun Schmidt-Vodder anså Sievers for at være hovedansvarlig for det tyske mindretals indre splittelse. Også den tyske gesandt i København v. Richthofen, Krahrmer-Möllenberg fra Deutsche Stiftung, det organ, der administrerede den statslige økonomiske hjælp til de tyske mindretal, og den uofficielle leder af det tyske skolevæsen i Nordslesvig, Regierungsdirektor Claus Petersen i Slesvig, der tillige var

Deutsche Stiftungs tillidsmand, så med skepsis på Sievers' Nordslesvig-politik. Desuden rettede den danske presse voldsomme direkte angreb på Sievers, angreb, som ganske vist tilbagevistes fra tysk side, men som bidrog til at undergrave Sievers' stilling.⁵³

I juni 1935 foretog Legationsrat Schwager fra det tyske udenrigsministerium en rejse i grænseområdet, hvor han havde samtaler med en række tyske grænsepolitikere. Af hans notater fremgår, at Peperkorn nu var blevet kørt ud på et sidespor, men at Sievers fortsat hævdede sin position i Nordslesvig-anliggender, selv om hans indflydelse af mange betragtedes som skadelig. Således erklærede Regeringspræsident Anton Wallroth og Regierungsdirektor Claus Petersen begge, at også Sievers' imødekommenhed over for det danske mindretal i Flensborg syntes uhensigtsmæssig og alligevel ikke foranledigede den danske regering til at betragte hans virksomhed i Nordslesvig med mildere øjne. Fortroligt var Schwager tillige blevet underrettet om en plan om at forflytte Sievers til Altona som overborgmester. Bag denne plan skulle stå Claus Petersen og Ernst Schröder. Schwagers kilder havde dog udtrykt nogen tvivl om, hvorvidt Lohse skulle være tilbøjelig til at fjerne Sievers fra Flensborg. Også gesandt v. Richthofen og den tyske konsul i Åbenrå betragtede Sievers' fjernelse som ønskelig.⁵⁴

Afgørende var imidlertid Lohses holdning. Endnu i sommeren 1935 var der uklarhed om, hvorvidt overpræsidenten var villig til at lade Sievers falde. Midt i juni 1935 tog Lohse et initiativ i et forsøg på at løse det tyske mindretals ledelsesproblemer. Sammen med Claus Petersen tog han kontakt med de forskellige fraktionsførere nord for grænsen. For pastor Schmidt-Vodder var betingelsen for en overenskomst, at Sievers blev fjernet, ikke blot som overborgmester, men også fra formandsposten i SHB.⁵⁵ Omtrent på samme tidspunkt havde Lohse faktisk bedt Sievers være rede til at overtage overborgmesterposten i Altona. Dette kunne tyde på, at Lohse agtede at forsøge at slå to fluer med et smæk, nemlig at få løst problemerne i Nordslesvig, hvilket Sievers var blevet en hindring for, og ved at få Sievers placeret i provinsens største by Altona, at få udskiftet den uduelige overborgmester Brix med en kompetent forvaltningsembedsmand. Laux' referat af samtalen med Sievers fik åbenbart Lohse til også at lade denne plan falde og i stedet at beslutte at søge Sievers fjernet helt fra Slesvig-Holsten.⁵⁶

Sievers' appel i afskedigelsessagen

I sin appel til Førerens stedfortræder den 11. feb. 1936 understregede Sievers, at der ikke kunne anføres eller var blevet rejst klager over hans embedsførelse, som kunne begrunde en afskedigelse. »So bleibt also nichts als die Tatsache: ich habe den Oberpräsidenten und Gauleiter verärgert.« Dette havde han fået bekræftet ved en henvendelse i indenrigsministeriet. Heroverfor havde hans dygtighed, »anstændiges Benehmen« og hans nazistiske fortid åbenbart ingen vægt.⁵⁷

Den lokale slesvig-holstenske Gaugericht, som også Sievers havde henvendt sig til, var ikke meget for at påtage sig denne sag, og formanden Gaurichter dr. Lütt, der tidligere havde været Lohses personlige adjutant, bad derfor den øverste partidomstol, Oberstes Parteigericht i München, om at overtage den og fremsendte tillige sagens akter. Dr. Lütt motiverede denne fremgangsmåde med, at Gaugericht ellers ville udsætte sig for dels at skulle efterprøve en af rigsindenrigsminister Frick truffet beslutning, og dels at skulle beskæftige sig med »en række beskyldninger . . . rettet mod Gauleiter Lohses person.«⁵⁸ Det var denne varme kartoffel, man gerne så den øverste partidomstol overtage.

Bormann var ikke uenig i disse betragtninger. Den 25. maj 1936 sendte han Sievers' og Lohses henvendelser til den øverste partidomstol og bemærkede, at han anså det for umuligt at lade en lokal partidomstol tage sig af sagen, når Gauleiter'en selv var part i denne. Bormann bad tillige retten fremskynde sagens behandling.⁵⁹ Den 13. juni beklagede dr. Sievers sig til den øverste partidomstol over, at det, så vidt han var orienteret, så ud til, at retten overhovedet ikke ville beskæftige sig med hans hovedanke, nemlig at man havde benyttet Berufsbeamtenengesetz mod et mangeårigt partimedlem.⁶⁰

Den 17. juni 1936 afsagde retten en foreløbig kendelse i sagen gående ud på, at, hvis Sievers havde udtalt sig om Gauleiter og overpræsident Lohse, som hævdede i anklageskriftet, ville han være skyldig i et groft brud på partidisciplinen og i partiskadelig virksomhed. Samtidig fastsattes det egentlige retsmøde til den 3. juli 1936 i Flensborg. Som vidner skulle indkaldes Regierungsrat dr. Ernst Laux fra Slesvig, Regierungsdirektor Claus Petersen, ligeledes Slesvig, Bürodirektor August Hansen fra Flensborg, redaktør Ernst Schröder og borgmester Martin Link fra Flensborg.⁶¹

Anklagen gik i korthed ud på, at dr. Sievers under en tjenstlig samtale med Regieringsrat dr. Laux fra regeringspræsidiets i Slesvig i oktober 1935 skulle have nedvurderet Gauleiter Lohses person »in gehässiger Form« og »zum Zwecke der Verächtlichmachung«. ⁶² Den 26. juni 1936 udvidedes anklagen med endnu et punkt. I februar 1936, altså efter sin afskedigelse, skulle Sievers have foranlediget en partifælle, Oberzollsekretär Wilhelm Dinse, til at give oplysninger fra toldvæsenets akter om borgmester Links forhold (Link var blevet anklaget for en deviseforseelse), hvorved han havde forledt en embedsmand til en tjenesteforseelse. Også til dette punkt indkaldtes et antal vidner. ⁶³

Den 3. juli 1936 fandt retsmødet sted, og samme dag afsagde den øverste partidomstol sin kendelse. Dr. Sievers blev fundet skyldig i partiskadelig adfærd, omend under stærkt formildende omstændigheder, hvorfor udelukkelse af partiet blev fundet at være for hård en straf. I stedet tildeltes Sievers en advarsel og blev frakendt retten til at beklæde tillidsposter i partiet for et år, d.v.s. indtil den 30. juni 1937, hvilket Sievers fik officiel underretning om i en skrivelse fra Førerens stedfortræder i august 1936. ⁶⁴ Den 4. marts 1937 søgte Sievers den øverste partidomstol om at få genoptaget sagen under henvisning til en række påståede fejl eller ukorrektheder i dommens præmisser. ⁶⁵

Påfaldende nok benægtede han ikke, som han tidligere havde gjort, uden at retten havde fæstet lid hertil, at have udtalt sig nedsættende om Lohses stedfortræder Sieh, men forsvarede sig i stedet med, at Sieh dengang ikke havde været stedfortrædende Gauleiter, men kun Gaukassenwart og dermed Sievers' ligemand i rang. Ejheller forsøgte han at bestride dr. Laux' udsagn, men henviste tværtimod til, at hans udtalelser om Lohse var det eneste, der var tilbage af alt det materiale, man havde samlet imod ham. ⁶⁶ En forklaring herpå kunne være, at retten på disse punkter nu engang havde besluttet at fæste lid til dr. Laux, og at Sievers ikke var i stand til at fremføre afgørende argumenter for, at domstolen i stedet skulle tro på hans forklaring. Den 2. juli 1937 afviste den øverste partidomstol en ny sagsbehandling, idet man fandt de af Sievers fremførte argumenter dels for ubetydelige i forhold til de fastslåede kendsgerninger til at kunne retfærdiggøre en mildnelse af en allerede meget mild dom, dels på et enkelt punkt ikke troværdige. Sievers havde desuden anfægtet vidnet Ernst

Den slesvig-holstenske Gauleiter Lohse yderst til højre under et besøg i Flensburg 1934. (Stadtarchiv Flensburg).

Schröders troværdighed, hvilket efter rettens opfattelse var uden betydning, eftersom dommen først og fremmest hvilede på dr. Laux' udsagn, om hvis troværdighed retten ikke var i tvivl.⁶⁷

Dr. Sievers nåede altså ikke ad rettens vej sit mål at blive rehabiliteret og genindsat i sin stilling, som Lohse i øvrigt i hast havde sørgt for at få besat. Der skal ikke her tages stilling til, om den øverste partidomstols kendelse var rimelig. Om Sievers havde udtalt sig om Lohse, som hævdede af dr. Laux, eller ej, er i denne forbindelse mindre vigtigt. Lohse troede det i hvert fald.

Sievers' ønske om at få kendt sin afskedigelse ugyldig og dermed blive fuldt rehabiliteret gik ikke i opfyldelse. Hans stædige vægring ved at acceptere den måde, hvorpå han var blevet behandlet, var dog ikke uden resultater. Sievers' påpegning i brevet til Hess af 11. feb. 1936 af, at Berufsbeamtenengesetz ikke burde og kunne anvendes i hans tilfælde, medførte, at Hess den 12. marts meddelte indenrigsministeriet, at Sievers rent faktisk havde ret på dette punkt.⁶⁸ Som følge heraf meddelte Frick den 11. maj samme år Førerens stedfortræder, at

han var enig på dette punkt, og instruerede samtidig ved et reskript af 11. maj 1936 forvaltningen herom.⁶⁹ Da Frick således selv havde erkendt, at i hvert fald proceduren ved Sievers' afskedigelse havde været ukorrekt, kunne han vanskeligt modsætte sig rigspartiledelsens ønske om en ny tilsvarende stilling til Sievers. Den 4. februar 1938 blev han, som det hedder »auf ausdrücklichen Wunsch des Stellvertreters des Führers, der Kanzlei des Führers und des Reichsministers des Innern« udnævnt til overborgmester i Brandenburg.⁷⁰

Den 21. maj 1938 ansøgte Sievers, hvilket han var nødt til, om optagelse i SS, og i oktober samme år modtog han besked om, at hans ansøgning var godkendt og samtidig en udnævnelse til SS-Sturm-bannführer.⁷¹ Kort tid forinden havde han modtaget en skrivelse fra den øverste partidomstol, ifølge hvilken dommen over ham var blevet ophævet som et led i en amnesti af 27. april 1938.⁷² Dermed var hans partimæssige generalieblad i hvert fald i princippet igen rent. Sievers var dog endnu ikke helt tilfreds. I december 1938 indsendte han, som fra den 1. oktober 1928 til november 1935 havde været Gauamtsleiter für Kommunalpolitik i Slesvig-Holsten, en officiel ansøgning om at få lov at bære uniform som Gauamtsleiter, men modtog det svar, at Gau Schleswig-Holstein havde protesteret herimod.⁷³ Sievers synes at have måttet bøje sig herfor, men efter krigsudbruddet, i marts 1941, henvendte han sig igen efter en personlig samtale skriftligt til Reichsamtsleiter dr. Jobst i NSDAP-ledelsens Kommunalpolitisches Amt. Sievers påpegede, at han var fuldt rehabiliteret, og at der derfor ikke mere var nogen saglig grund til at nægte ham at bære den uniform, han ønskede, og bad om at få forholdet bragt i orden.⁷⁴ Det fremgår ikke af akterne, om Sievers fik sit ønske opfyldt. Derimod er det klart, at han fortsat ufortrødent bestræbte sig på, at få selve sin afskedigelse i Flensborg erklæret for ulovlig. Så sent som den 17. april 1944 skrev chefen for Reichssicherheitshauptamts III afd. til statssekretær Stuckart i indenrigsministeriet og bad under henvisning til, at Berufsbeamtengesetz netop som følge af Sievers-sagen ikke mere måtte anvendes på gamle nazister, og til Sievers' smukke karakter i øvrigt om, at hans pensionering af 27. januar 1936 måtte blive ophævet.⁷⁵

Stuckart var i og for sig ikke uenig heri, men tilføjede i marginen på dette brev, at hvis man ophævede denne pensionering, ville Sievers igen være Flensborgs retmæssige overborgmester. »So geht es nicht«.

Det væsentligste var jo alligevel, at »S. in Ehren wieder verwendet worden ist.«.⁷⁶ Resultatet blev, at det ved en samtale den 2. juni 1944 mellem dr. Neesse fra Rigspartiledelsen og Ministerialrat dr. Hoffmann fra indenrigsministeriet blev aftalt, at ministeriet skulle meddele Sievers, at efter gældende praksis ville hans tilfælde ikke være blevet behandlet, således som det var sket i 1936.⁷⁷ På dette tidspunkt havde spørgsmålet vel i øvrigt nærmest akademisk interesse. I april 1945 erobrede Den røde Hær Brandenburg, og Sievers flygtede mod vest. I begyndelsen af maj 1945 overgav han sig til amerikanerne efter at være svømmet over Elben.⁷⁸

Konklusion

Det kan altså betragtes som fastslået, at der ved afskedigelsen af overborgmester Sievers i januar 1936 ikke var tale om nogen form for udenrigspolitisk tilkendegivelse over for Danmark. Sievers' fald skyldtes uoverensstemmelser mellem ham og overpræsident, Gauleiter Lohse. Forholdet mellem de to havde været præget af visse gnidninger og mindre uoverensstemmelser lige siden efteråret 1934, og blandt årsagerne hertil bør fremhæves Sievers' politik i Nordslesvig, som i stedet for den tilstræbte enige opslutning bag en ny nazistisk mindretalsledelse kun skabte splittelse inden for mindretallet og åbenlys debat i den danske presse om rigstysk indblanding i interne danske forhold. Det bør imidlertid tilføjes, at denne politik, som bragte Sievers i et modsætningsforhold til indflydelsesrige kredse både i Nordslesvig, Slesvig-Holsten og Berlin, fra begyndelsen også var Lohses politik, og at det kun var Sievers' efter Gauleiterens opfattelse ubehændige optræden ved visse lejligheder, som påtalt. Omvendt mente Sievers, at disse påtaler var uretfærdige. Det er dog ikke sandsynligt, at det var disse mindre sager alene, som foranledigede Lohse til at overveje at forflytte Sievers til Altona som overborgmester, men ligeså meget nødvendigheden af at fjerne Altonas udelige overborgmester Brix og erkendelsen af, at Sievers' person stod i vejen for Lohses fornyede forsøg i sommeren 1935 på at tilvejebringe en løsning i Nordslesvig.

Sikkert er det under alle omstændigheder, at årsagen til Lohses beslutning om fuldstændig at fjerne Sievers og indlede sag mod ham ved den øverste partidomstol med krav om hans udelukkelse af par-

tiet var dr. Laux' skriftlige beretning om Sievers' udtalelser ved mødet i regeringspræsidiets den 15. okt. 1935. Dette fremgår klart af dommens præmisser, som dog samtidig henviser til nogle uspecificerede »formildende omstændigheder«, som skulle begrunde, at retten ikke havde fulgt Lohses ønske om Sievers' udelukkelse af partiet. Det er sandsynligt, at den kendsgerning, at proceduren ved Sievers' afskedigelse måtte betegnes som ukorrekt, har spillet en rolle. Den anklagedes mangeårige partimedlemskab og rigspartiledelsens interesse for hans sag, som ydermere senere førte til en så fuldstændig rehabilitering, at det i realiteten betød en desavouering af Lohse, har givetvis også været af væsentlig betydning. Når retten ikke frikendte ham fuldstændigt, skyldtes det næppe formaljuridiske hensyn. Sluttelig var der tale om en sag, hvor påstand stod mod påstand. Lohse skulle imidlertid stilles tilfreds i rimelig grad og – som statssekretær Grauert i indenrigsministeriet skulle have sagt til Sievers i februar 1936 – »Statsråson'en kræver, at ingensomhelst kritik rettes mod Gau-leiter'en.«⁷⁹

Når referater af de øvrige vidneudsagn for den øverste partidomstol ikke er blandt de bevarede akter eller blot omtalt i dommens præmisser, må det betyde, at retten ikke tog eller i hvert fald ikke ønskede at se ud til at have taget hensyn til dem. Sievers selv betragtede særlig Ernst Schröders udsagn som belastende for ham og gav udtryk for, at denne ved sine manipulationer så at sige skulle have udarbejdet drejebogen for »dr. Sievers' fald«. Dette lader sig ikke bevise, lige så lidt som det har været muligt at bekræfte Sievers teori om en vel iscenesat sammensværgelse med henblik på at fælde ham. Derimod er det meget vel tænkeligt, at Sievers' mange indflydelsesrige modstandere, da de med dr. Laux' referat virkelig havde fået håndgribeligt materiale at føre i marken mod ham, har lagt pres på Lohse for at få Sievers fjernet helt i stedet for blot forflyttet fra Slesvig-Holsten, som der taltes om i Lohses brev til Sievers den 7. nov. 1935. Sievers' grænsepolitik kan altså højst have haft indflydelse på formen for hans fjernelse, ikke på selve sagen.

Efterskrift

Efter at Sievers ved det tyske sammenbrud havde overgivet sig til amerikanerne, forblev han interneret indtil juni 1947. Efter sin løs-

ladelse lykkedes det for ham at få en stilling i et advokatfirma i Kiel. I 1951 overtog han posten som juridisk rådgiver og fuldmægtig for Landesverein für Innere Mission. I 1949 meldte han sig ind i CDU og blev i 1951 valgt som borgerrepræsentant i Kiel og overtog samtidig en post som rådmand for byens sygehus. Han blev formand for CDU i Kiel, og efter at de borgerlige partier i 1955 havde erobret flertallet i byrådet, blev han valgt til bypræsident. Allerede i 1957 trådte han imidlertid tilbage fra sin post som formand for CDU i Kiel, og da man i juni 1959 ville flytte ham fra placeringen som spidskandidat på CDU-listen til en af de nederste pladser, nedlagde han sit embede og meldte sig ud af partiet. I 1960 blev han valgt som formand for Allgemeiner Kieler Kommunalverein, en stilling, som han beklædte indtil 1965. Dr. Sievers døde den 1. juli 1966.⁸⁰

KILDER OG LITTERATUR

<i>Forkortet</i>	<i>Utrykt materiale:</i>
DCB	<i>Document Center Berlin</i>
NSDAP Zentralkartei, Parteikorrespondenz, SS-Führer, OPG (Oberstes Parteigericht) und Verschiedenes: SIEVERS, Wilhelm Dr. geb. 2. 12. 1896 in Kiel.
FLAA	<i>Dansk Centralbibliotek, Flensborg</i>
Flensborg Avis' arkiv, ks. 25.
KFLA	<i>Rigsarkivet, København</i>
Kgl. Konsulat Flensborgs arkiv, j. nr. 7. y. 2. u.
StAFl	<i>Stadtarchiv Flensburg</i>
Flensborg bys arkiv, II. C. 187.
Erinnerungen	Erinnerungen des Flensburger Oberbürgermeisters Dr. Sievers an seine Amtszeit in Flensburg 1933–1936.
	<i>Trykt materiale:</i>
Fl bys Hist
Flensburg
Lenzing	Flensburg bys Historie, bd. II. 1955.
Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. Flensburg 1966.
Hilke Lenzing: Die deutsche Volksgruppe in Dänemark und das nationalsozialistische Deutschland (1933–1939). Bonn 1973.
Gedächtnisschrift	Kai Detlev Sievers (Udg): Wilhelm Sievers 1896–1966. Eine Gedächtnisschrift. Kiel 1967.
Tägil	Sydslesvig gennem Tiderne, bd. I. 1949.
Sven Tägil: Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig. Stockholm 1970.

FlA
Periodika
 Flensborg Avis
 Grænsevagten
 Hejmdal
 mmfl.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Gedächtnisschrift, s. 7–8. DCB, Dr. Wilhelm Sievers: Lebenslauf, udat. (ca. 1938).
2. DCB, Dr. Wilhelm Sievers: Lebenslauf, udat. (ca. 1938).
3. Gedächtnisschrift, s. 8.
4. Se note 2.
5. Se note 3.
6. Se note 2.
7. Gedächtnisschrift, s. 9.
8. Se note 2.
9. Erinnerungen, s. 7.
10. Tägil, s. 23–24, Lenzing, s. 32–33, Erinnerungen, s. 81.
11. Erinnerungen, s. 82–83.
12. Lenzing, s. 33.
13. Cit. efter Lenzing, s. 35.
14. Tägil, s. 41–42.
15. Lenzing, s. 43, Tägil, s. 40.
16. Lenzing, s. 44, Tägil, s. 39.
17. Lenzing, s. 33.
18. Erinnerungen, s. 16–17.
19. Grænsevagten 1933, s. xx.
20. Erinnerungen, s. 15.
21. Erinnerungen, s. 15–17.
22. DCB, jvf. Sievers til Stellvertr. des Führers, 11. 2. 36. Flensburg s. 446ff. Fl bys Hist II, s. 368ff.
23. Tägil, s. 70–71.
24. StAFl II. C. 187, Hauptsatzung der Stadt Flensburg, 3. 1. 1936.
25. Cit. efter FlA 2. 2. 1936.
26. Hejmdal 3. 2. 36.
27. Sydslesvig gennem Tiderne I, s. 557.
28. Bl. a. Social-Demokraten.
29. Se Sydslesvig gennem Tiderne I, s. 557.
30. FlA 2. 2. 1936.
31. Se note 29.
32. KFlA 7. y. 2. u., L. Larsen til Udenrigsministeriet, no. 94, 1. 2. 1936.
33. FlAA ks. 25, Håndskrevne referater af personlige samtaler mellem Sievers og rådsherre L. P. Christensen, nedskrevet af L. P. Chr., 17. 10. 1936, 22. 5. 1937, 23. 5. 1937 og 12. 6. 1937. Desuden KFlA 7. y. 2. u., L. Larsen til Bent Falkenstjerne/Udenrigsministeriet, 9. 6. 1937, og Erinnerungen, s. 284.
34. Sydslesvig gennem Tiderne I, s. 557.
35. DCB, W. Sievers til Stellvertreter des Führers, 11. 2. 1936.

36. Fremgår af det i note 37 omtalte dokument, og af DCB, M. Bormann til Oberstes Parteigericht, 25. 5. 1936.
37. DCB, Lohse til Stellvertreter des Führers, 6. 4. 1936.
38. Samme.
39. DCB, omtales kort i den øverste partidomstols kendelse af 3. 7. 36. Akter herom findes i Bundesarchiv, NS 25/402 fol. 61ff., NS 25/405 fol. 68ff. og NS 25/416 fol. 141.
40. DCB, cit. efter den øverste partidomstols kendelse, 3. 7. 36.
41. DCB, omtales i den øverste partidomstols kendelse.
42. Samme.
43. Hejmdal 14. 5. 1935, Grænsevagten 1935, s. 176–177.
44. DCB, se note 40.
45. Se note 40.
46. Se note 40.
47. Se note 40. Sievers bekræfter selv dette sit syn på Hans i Erinnerungen, s. 195.
48. Se note 40.
49. Se note 40. Desuden Erinnerungen, s. 283–84, hvor Lohses brev er aftrykt.
50. Erinnerungen, s. 284ff. De omtalte breve gengivet: Sievers til Lohse, 9. 11. 35, på s. 284, Lohse til Sievers, 12. 11. 35, på s. 286, og Sievers til Lohse, 18. 11. 35, på s. 294–96.
51. Se note 40.
51. § 6 lyder: »Zur Vereinfachung der Verwaltung können Beamte in den Ruhestand versetzt werden, auch wenn sie noch nicht dienstunfähig sind. Wenn Beamte aus diesem Grunde in den Ruhestand versetzt werden, so dürfen ihre Stellen nicht mehr besetzt werden.« Reichsgesetzblatt 1933, I. no. 34.
52. Jvf. Tägil, s. 63–64.
53. Samme s. 70–71.
54. Samme s. 71–72.
55. Samme s. 72 og 75. Lenzing, s. 96–97.
56. Erinnerungen, s. 288–89.
57. DCB, Sievers til Stellvertreter des Führers, 11. 2. 1936.
58. DCB, Gaurichter Lütt/Gaugericht Schleswig-Holstein til Oberstes Parteigericht, 15. 5. 1936.
59. DCB, M. Bormann til Oberstes Parteigericht, 25. 5. 1936.
60. DCB, W. Sievers til Oberstes Parteigericht, 13. 6. 1936.
61. DCB, Eröffnungsbeschuß, 17. 6. 1936.
62. Samme.
63. DCB, Nachtrag zum Eröffnungsbeschuß des Obersten Parteigerichts vom 17. 6. 1936, 26. 6. 1936.
64. DCB, domsudskrift m. Begründung, 3. 7. 1936. og Stellvertreter des Führers til W. Sievers, ? 8. 1936.
65. DCB, Sievers til Oberstes Parteigericht, 4. 3. 1937.
66. Samme.
67. DCB, domsudskrift m. Begründung, 2. 7. 37.
68. Jvf. DCB, M. Bormann til Oberstes Parteigericht, 25. 5. 1936.
69. Jvf. DCB, Chef der Sicherheitspolizei und des SD til Staatssekretär Stuckart/ Reichsministerium des Innern, 17. 4. 1944.
70. Samme.
71. DCB, Dr. Sievers til SS/Sturm 11/15, Brandenburg, 21. 5. 1938, og H. Himmler til W. Sievers, 13. 10. 1938.

72. DCB, Oberstes Parteigericht/dr. Volkmann til Sievers, 6. 9. 1938.
73. Jvf. DCB, Dr. Sievers til Reichsamtsleiter Jobst/München, 25. 3. 41.
74. Se note 73.
75. Se note 69.
76. Håndskreven tilføjelse på det i note 69 omtalte dokument.
77. Jvf. Dr. Neesse/Partei-Kanzlei, München til Min.Rat Dr. Hoffmann/Reichsministerium des Innern, 9. 6. 1944.
78. Gedächtnisschrift, s. 12–13.
79. Erinnerungen, s. 308.
80. Gedächtnisschrift, s. 13ff.

Anmeldelser

Henrik Fangel: Haderslev bys historie 1800–1945, bind 1.

Haderslev 1975. 574 sider. Ill.

Haderslev er den eneste af de nordslesvigske købstæder, der ikke ejer en sammenhængende byhistorie. Tiden før 1800 er behandlet i Th. A. Achelis' artikelsamling »Haderslev i gamle dage«, der udkom 1926–29, men først med udsendelsen af Henrik Fangels fremstilling af Haderslevs historie i tidsrummet fra 1800 til 1864/70 er den længe savnede fortsættelse af Achelis' skildring blevet forelagt publikum.

Bogen er udgivet af Haderslev bank som et jubilæumsskrift i anledning af bankens 100 års fødselsdag. Takket være bankens gavmildhed har værket fået et prægtigt udstyr og forfatteren haft mulighed for gennem to år at bruge størstedelen af sin tid til udarbejdelsen.

Bogen er frugten af en imponerende arbejdspræstation. Herom vidner dens omfang, den store mængde af trykte og utrykte kilder, som fremstillingen hviler på, og de statistiske analyser, der tilsammen udgør et grundelement i den historiske undersøgelse. Det lader sig imidlertid ikke benægte, at den detailrigdom, der er tilstræbt, er gået ud over overskueligheden. Især i det sociale og økonomiske afsnit med de mange tabeller er det ikke let at tilegne sig indholdet. Følgende eksempel fra s. 18–19 er desværre typisk: For at sætte sig ind i befolkningstilvæksten skal man fordybe sig i en ganske kompliceret tabel, der ledsages af udførlige kildehenvisninger, læse en kommenterende underskrift til tabellen og kombinere alt dette med bogens løbende tekst. Bogens disposition tynges endvidere af lange og grundige tilstandsbeskrivelser. Til denne kategori hører i virkeligheden også det indledende afsnit om hovedtræk af udviklingen 1800–1890 (det går kun til 1860!). Følgen er, at adskillige oplysninger om befolkningmæssige, sociale og administrative forhold må gentages i senere afsnit. Mon ikke disse formelle ufuldkommenheder skyldes, at forfatteren har måttet aflevere sit manuskript til et bestemt tidspunkt uden at have haft mulighed for en sidste gennemgang? Dette må også være

forklaringen på, at det i bankens forord hedder, at fremstillingen er ført frem til 1890, skønt en gennemlæsning viser, at den stopper ved 1864 (1870 for den økonomiske udviklings vedkommende). Det er vel også tidnød, der har bevirket, at bogen ikke er forsynet med et register.

Indholdsmæssigt kan bogen deles i de afsnit, der behandler sociale og økonomiske forhold, og dem, der behandler den politiske og nationale samt kulturelle udvikling.

Forfatterens betydeligste forskningsindsats ligger sikkert på det sociale og økonomiske område. Der er der med stor flid og grundighed gennemført en bearbejdelse af et vældigt materiale, hentet fra folketællingslister, brandtaksationsprotokoller, skattelister m. m. På denne måde er det navnlig blevet muligt at give et langt bedre billede af de lavere klassers liv end det, der kan udtrages af de sparsomme fortællende kilder. Fangel formår ved hjælp af dette tørre materiale at give læseren et levende indtryk af de forskellige sociale lags familie-, bolig-, arbejds- og indtægtsforhold osv. Han dokumenterer bl. a., at 25 % af Haderslevs indbyggere levede godt eller acceptabelt, men ikke mindre end 35 % på eksistensminimum, og det falder ham ikke ind at betegne de ludfattige gadehandlere som »et pittoresk indslag« i byens liv (som det hedder i Åbenrå Bys Historie). Af stor interesse er de tabeller, der viser den sociale lagdeling i 1803 og 1835. Alt i alt er det lykkedes forfatteren at give en selvstændig og dybtgående fremstilling af den materielle udvikling i Haderslev.

Afsnittene om den politiske og nationale udvikling fortjener ikke samme ros. Ganske vist bygges der også her på et meget betydeligt kildemateriale, og store dele af fremstillingen og ræsonnementerne er originalt arbejde, men dokumentationen er på dette vanskelige felt ikke så omhyggelig som i fremstillingen af de materielle forhold. Det er således karakteristisk, at forfatteren undlader at gennemføre en analyse af tidens mange petitioner og adresser, skønt han selv fortæller, at man på denne måde kunne få oplysninger om de nationale partiers sammensætning, og på s. 442 indrømmes det, at kun fortsatte detailundersøgelser kan godtgøre, om forfatterens sammenstilling af sociale lag og nationale holdninger er holdbare.

Fremstillingen er med held holdt i et lidenskabsløst sprog. Dette kommer navnlig skildringen af perioden fra 1850 til 1864 til gode. Selvom det skulle vise sig, at karakteristikken af de kongerigske embedsmænds lukkede verden er noget ensidig, må det siges, at forfatteren er sluppet ualmindelig heldigt fra sin skildring af dette tidsrum med dets blanding af økonomisk fremgang, politisk reaktion og religiøs vækkelse. – I modsætning hertil virker fremstillingen af de liberale og nationale strømninger i 1840'erne noget farveløs. »Hiort Lorenzen var vel nok den betydeligste personlighed, som byen Haderslev har fostret«, hedder det på side 354, men det er ikke

et indtryk, man udvinder af Fangels skildring. Billedet af de prominente slesvigholstenerne er tilsvarende blegt, og det er vel en følge af denne mangelfulde fordybelse, at overbeviste slesvigholstenerne konsekvent kaldes »fanatikere«. Man kunne også ønske sig det statistiske materiale vedrørende ikke-materielle forhold udnyttet med større kritik. Der synes f. eks. ikke at være belæg for, at overklassen i Haderslev skulle have været mere tysktalende end deres standsfæller i andre nordslesvigske byer; i betragtningerne vedrørende sprogforholdene er der åbenbart ikke taget hensyn til, at Haderslev relativt havde langt flere tilflyttere fra Kongeriget end andre sønderjyske byer, og det er forkert uden videre at henregne tilflytterne fra Sydslesvig til de tysktalende. Sidst, men ikke mindst, må man nævne den principielle skavank, at forfatteren ikke har gjort sig indholdet af kategorier som »danskisindet«, »slesvigholstener«, »indifferent« klart. Var »slesvigholstenerne« i Haderslev »tysksindede« eller kun nogle af dem? Var de »separatister«? Kan man sige, at de lavere sociale lag var »indifferente«, når det samtidig gøres gældende, at deres »loyalitet« og »kongetroskab« var et træk af gammel dato, som fik væsentlig betydning for byens stillingtagen i 1848?

Disse ufuldkommenheder kan ikke undgå at påvirke den undersøgelse, der er forfatterens egentlige anliggende: at klarlægge, om der er en sammenhæng mellem den sociale og økonomiske udvikling på den ene side og den politiske og nationale på den anden. At forfatteren giver et bekræftende svar på dette spørgsmål kan ikke undre, men det forekommer anmelderen, at svaret i for høj grad holder sig til overfladen, og at læseren svigtes i sine forventninger, når det gælder belysningen af den politiske og nationale udvikling, dvs. netop det, der rummer det interessante og særlige ved Haderslevs historie. Det er ikke blot et spørgsmål om at udnytte kilderne, men endnu mere om at have teoretisk indsigt i liberalismen og nationalismen. En sådan indsigt fremtræder ikke i Fangels bog. Der gøres ikke rede for de faktorer, der førte til de nationale bevægelser opståen, for disse bevægelser karakteristiske træk eller for den betydning, de har haft for den historiske udvikling.

I stedet støder man på det forhastede synspunkt, at de nationale modsætninger må opfattes som camouflerede sociale modsætninger. Men mon dette virkelig udtrykker Fangels opfattelse af de nationale problemer? Mon forklaringen på de påpegede mangler ikke snarere er den, at Fangel i sit imponerende arbejde har måttet forsømme den nationale udvikling, fordi historiens materielle side har lagt beslag på størstedelen af hans kræfter?

Anmelderens kritiske bemærkninger har ikke til hensigt at nedvurdere indholdet i Fangels bog. De skal forstås på baggrund af, at der her foreligger en undersøgelse, der, som enhver betydelig forskningsindsats, fremkalder tilslutning og vækker indsigelser, men først

og fremmest stimulerer til fortsatte videnskabelige drøftelser. Det må ønskes, at Henrik Fangel inden længe må kunne glæde publikum med fortsættelsen af sit store værk om Haderslev bys historie.

G. Japsen

Ingwer Ernst Momsen: Die allgemeinen Volkszählungen in Schleswig-Holstein in dänischer Zeit (1769–1860) – Geschichte ihrer Organisation und ihrer Dokumente.

Karl Wachholz Verlag, Neumünster 1974 (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Band 66) 218 sider.

Mens central personregistrering og anden data- og kommunikationsteknik i de højt udviklede lande har gjort folketællinger overflødige, var sådanne ikke alene uomgængelige for udviklingen af statistisk og demografisk videnskab, men gennemførelsen af regelmæssige folketællinger var også et vigtigt led i udviklingen af en moderne statsadministration.

Først mod slutningen af det attende århundrede magtede myndighederne i de mere fremskredne lande en sådan opgave. Foregangsland var Sverige, som afholdt den første folketælling i moderne forstand i 1750. Nitten år efter blev der med tydelig skelen til det svenske forbillede afholdt en folketælling i det daværende dansk-norske monarki. Vi var endda forholdsvis tidligt fremme. USA havde sin første folketælling i 1790, Storbritannien og Frankrig deres første i 1801.

Mens folketællingen 1769 havde omfattet hele monarkiet – altså også Slesvig og de kongelige dele af Holsten, samt Oldenburg, var hertugdømmerne udeladt ved de følgende tællinger i 1787 og 1801. Den anden tælling her blev først afholdt 1803, og den tredje fulgte i 1835 året efter, at der var afholdt en folketælling i kongeriget. Fra 1840 og derefter hvert femte år afholdtes folketælling samtidig i hele den daværende helstat, idet krigsåret 1850 dog danner en undtagelse for hertugdømmernes vedkommende.

Ialt blev der i tidsrummet 1769 til 1860 afholdt syv folketællinger, som omfattede hertugdømmerne Slesvig og Holsten (og fra 1840 Lauenborg). Det er disse syv folketællinger – deres planlægning og udførelse, bearbejdning og udnyttelse, som er emne for dr. Ingwer Momsens disputats fra 1968, som han i noget omarbejdet skikkelse har publiceret i 1974.

Bogen er et stykke administrationshistorie – en skildring af statistikkens og demografiens historie fra pionerstadiet med dets vaklende metodik og logiske brist i begrebsapparatet og usikkerhed i sigtet til et udviklingstrin præget af rutine og ekspertise, men også af en vis bundethed til de nu engang etablerede rammer. Emnet er vel-

afgrænset og afgrænsningen rimelig, fordi tællingerne i hertugdømmerne foruden at være tysksprogede adskilte sig fra de kongerigske ved en anden procedure – optælling i landdistrikterne ved civilmyndighed i modsætning til den kongerigske optælling ved kirkelig instans – og ved en selvstændig tællingsmyndighed frem til 1840. Fremstillingen, klart og fast komponeret, er centreret i hovedafsnittene omkring tællingerne 1769, 1803 og 1835–60 og præget af forfatterens dybe fortrolighed med kildematerialet, både det selve tællingerne har afsat i form af tællingslister og »tabeller«, og den forudgående og sideløbende korrespondance mellem de involverede myndigheder. Her er tale om den velnok mest omfattende, flittigste og nøjagtigste behandling, som kildematerialet og den dermed relevante litteratur har været genstand for i dette århundrede. Det vidner om forfatterens nidkærhed, at han, som skriver om folketællingerne i hertugdømmerne, ved sit fund af tællingslister fra 1769-tællingen i Helsingør rådstuearkiv, nu i Landsarkivet for Sjælland, kan påvise et af forskningens hidtil ukendt materiale fra denne folketælling. Rentekammerets direktiver fra denne den første folketælling indeholdt nemlig kun bestemmelse om indsendelse af tallene i form af »tabellerne« og intet om basismaterialet, listerne med navne på de talte, som den dag idag kendes i ret stort antal fra lokale embedsarkiver i hertugdømmerne, men som i kongeriget hidtil kun har været kendt fra tællingen i Horsens købstad. Dr. Momsen nærer optimistisk tiltro til, at yderligere eftersøgning i danske landsarkiver vil bringe mere af den slags materiale for dagen. Selv afstår han naturligvis fra at følge sporet videre.

Emnets afgrænsning og den dermed vundne mulighed for beherskelse af hele det relevante kildemateriale gør det muligt for forfatteren at fremkomme med vigtige korrektiver til tællingernes resultater og især til de domme, der i litteraturen senere er fældet over dem. Dr. Momsen plæderer således overbevisende for, at det i 1769 konstaterede kvindeoverskud, som foruroligede G. C. Oeder og andre samtidige og senere statistikere og historikere, næppe har hidrørt fra tællingsfejl, men snarere har været et permanent led i hertugdømmernes demografi. Forholdet er i øvrigt almindeligt i mange lande i dag. Kvindeoverskuddet var i 1803 halveret i forhold til 1769 og mindsledes siden gradvis. Den påståede sammenhæng mellem dette og de fraværende søfolk og militærpersoner, som udelodes ved tællingen, må ifølge dr. Momsen afvises for hertugdømmernes vedkommende.

Værdifuld er især behandlingen af folketællingernes kildeværdi, hvor forfatteren parrer sin omfattende viden med skønsomhed og kritisk sans. Gennem den interessante sammenligning af folketællingerne og fabriks- og skibsbygningsindberetninger har han således påvist, at et stort antal industrielt beskæftigede særlig under de tidligste

faser af industrialiseringen i Flensborg, Åbenrå og Haderslev må dølge sig under erhvervsrubrikken »Tagelöhner und Arbeitsleute«. Således var der ifølge værftsindberetningerne i 1840 og i 1860 beskæftiget henved 190 ansatte ved værfterne i Åbenrå. For det førstnævnte år anfører folketællingen kun seks beskæftigede med skibsbyggeri, men derimod 256 »Tagelöhner«; for det sidstnævnte år har folketællingen 149 beskæftigede med skibsbyggeri i Åbenrå og 208 »Tagelöhner«. Man kan måske regne med, at folketællingernes unøjagtighed på dette område mindske, men at den bestandig var betydelig. Selv om hensigten med de datidige folketællinger ikke i første række var erhvervsstatistisk, kan Momsen i modsætning til Ric. Willerslev ikke frakende dem kildeværdi i den henseende, fordi han sondrer mellem håndværksmæssigt og industrielt beskæftigede, og fordi han i modsætning til Willerslev ikke lader sig nøje med det offentliggjorte tællingsmateriale.

En overraskende fejkilde sporer forfatteren i oversætterfejl ved udarbejdelsen af tysksprogede skemaer og vejledninger efter dansk forlæg. Tællingerne foregik indtil 1845 på tysk overalt i hertugdømmerne. Derefter anvendtes dansksprogede skemaer m. m. i Nordslesvig. En embedsmand i Altona henregnede i 1840 under rubrikken »Gürtler« remmesnidere og sadelmagere – »welche Gürtel machen«, men rettede det, da han erfarede, at gørtlere i København befattede sig med metalstøberi. Erhvervsangivelser som »Möbelhändler« og »Glashändler« skabte ligeledes usikkerhed.

Foruden sprogforbistringen antyder forfatteren en kommunikationskløft mellem opgavestillerne – de statistiske eksperter i København – og opgaveløserne – de lokalt placerede embedsmænd, hvis sagkundskab sjældent gik i statistisk retning, men som bedst muligt søgte at forstå intentionerne bag de stillede spørgsmål. Det er et tilbagevendende tema, som dr. Momsen ikke overspiller. Embedsmændene i Tabelkontorerne, Tabelkommissionen og i Statistisk Bureau, som de centrale tællingsorganer successivt blev kaldt, udfoldede belært af erfaringerne fra forrige folketællinger store anstrengelser for at forekomme misforståelser i den næste. Vejledningerne, der i 1769 nærmest indskrænkede sig til et forlæg for de skemaer, som amtmænd, biskopper og magistrater skulle lade trykke og fordele i fornødent omfang, voksede med tiden til fire tættrykte foliosider. Men det rækker næppe ved det faktum, at de centrale tællingsmyndigheder spurgte ud fra en forestillingsverden præget af deres sagkundskab i statistisk henseende og deres almene københavnske baggrund og ganske åbenbart savnede lokalkendskab til korrekt vurdering af de indkomne besvarelser. Det virker påfaldende, at de ikke foretog en kritisk gennemgang af erhvervsstatistiske oplysninger i folketællingerne, inden tællingsresultater blev publiceret.

Den letlæselige, velafgrænsede og velkomponerede afhandling har

sin værdi ved den omhyggelige registrering og prøvning af kilde-materialet og dets kildeværdi. Det er vundet ved afgrænsningen og dybden i arbejdet, men efterlader det indtryk hos læseren, at folketællingerne i hertugdømmerne, og det vil i denne forbindelse også sige i Danmark, så at sige ikke modtog inspiration fra statistikere i andre lande. Det hænger måske sammen med, at forfatteren sporer de fleste impulser til forbedring i metode og teknik til indenlandske kilder – fra G. C. Oeder, som bearbejdede 1767-tællingen til lægen J. R. Hübertz, som gav stødet til, at folketællingerne siden 1845 oplyser personernes fødested – men dog viser Tabelkontorets journal, at det i 1830'erne udvekslede skemaer med statistiske myndigheder i Frankrig og forskellige tyske stater, så man må antage, at døren var åben for inspiration fra udenlandske fagfæller.

En enkelt oplysning er tiden løbet fra. Forfatteren meddeler s. 168 i note 520, at Rigsarkivet agter at udsende en fortegnelse over de slesvigske folketællinger som Vejledende Arkivregistratur bd. 15. Det har muligvis været planlagt sådan; men planen er da ændret. Det 15. bind i rækken af Vejledende Arkivregistratur handler ikke om slesvigske folketællinger, og det er usikkert, hvordan og hvornår fortegnelser over folketællingerne i Slesvig og Holsten vil blive publiceret fra Rigsarkivet.

Michael Hertz

Dieter Pust: Politische Sozialgeschichte der Stadt Flensburg. Untersuchungen zur politischen Führungsschicht Flensburgs im 18. und 19. Jahrhundert.

Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte 23, Kiel 1975. 365 s.

I de senere år har det flensborgske byhistoriske selskab udfoldet en imponerende udgivelsesvirksomhed, både i omfangs- og kvalitetsmæssig henseende. Blandt selskabets langsigtede planer er udgivelsen af resultaterne af et igangværende forskningsprojekt med socialhistoriske undersøgelser. Den første frugt heraf var Gerhard Kraacks vigtige bog *Das Gildewesen der Stadt Flensburg*, 1969, og Pusts bog, forfatterens dissertation fra 1974, er den anden.

Pusts arbejde, hvis undertitel er mere præcis end hovedtitlen, er en imponerende arbejdspræstation. Fremstillingen bygger på usædvanlig omfattende kildestudier, og den indeholder en overordentlig fyldig og værdifuld dokumentation, således at noter og bilag er mere omfattende end selve teksten, der er blevet meget tør. En folkelig bog er der altså ikke tale om, trods det spændende emne og forfatterens ubestridelige kompetance. Det er en meget lang periode, forfatteren har gennearbejdet, nemlig tiden fra 1730 til 1918/20. I centrum for undersøgelsen står dels det administrationshistoriske spørgsmål om valgordningerne til byrådet og andre dele af byens

selvforvaltning, dels det dermed sammenhængende spørgsmål om bystyrets rekrutteringsgrundlag, d. v. s. den sociale sammensætning af byens magthavergruppe. Udviklingen i perioden strækker sig fra den fåtallige købmansklasses oprindelige totale dominans til indførelsen i 1919 af en i moderne forstand demokratisk kommunalforfatning. Et væsentligt formål for forfatteren er at vise forløbet af udviklingen som en gradvis demokratiseringsproces, og de i realiteten meget små ændringer, der sker før 1919 i retning af udvidelser af valgret og valgbarhed, forsøges ivrigt tolket som stadier i en demokratisk udvikling. Dette synspunkt er nok ikke det mest frugtbare at betragte perioden under, da der hele tiden er tale om, at magten forbliver i hænderne på byens økonomiske overklasse. At købmændenes enerherredømme efterhånden brydes, er vel snarere et tegn på ændringer i den økonomiske dominans i samfundet og ikke en følge af en demokratiseringsvilje i moderne forstand. Pust er da også udmærket klar over, at der skulle en revolution til i Tyskland, før man fik en valgordning, der søgte at stille borgerne lige på det kommunale område. Det er tvivlsomt, om man kan tale om en langsom, logisk demokratiseringsudvikling. Men netop når forfatteren gerne vil belyse demokratiets indtrængen i det kommunale liv, havde det været ønskeligt, om han til trods for bogens titel havde lagt større vægt på tiden efter 1900, hvor socialdemokraterne begyndte deres kamp for at få indflydelse på bystyret. Netop socialdemokratiets indsats her behandles overfladisk, hvad Pust også selv gør opmærksom på. Derimod dvæler han meget ved den splittelse i den borgerlige lejr, der hjalp socialdemokraterne til at få valgt enkelte medlemmer ind i byrådet. Med revolutionen 1918 fulgte også i Flensborg som andre steder arbejder- og soldatterådets forsøg på at få indflydelse på bystyret ved at indsatte en såkaldt tilforordnet til at føre kontrol med lokalforvaltningen før kommunalreformen 1919. Men følgerne af denne fornyelse forsøges ikke nærmere analyseret. Kildeforholdene gør det måske også svært. Af avisstof bygger Pust udelukkende på den borgerlige, tysksprogede presse. Lidt længere kunne han nok være kommet ved også at benytte den socialdemokratiske avis, og i øvrigt også Flensborg Avis, for han beskæftiger sig indimellem også med den dansksindede befolkningsdel og kommunalstyret. Forfatteren kan dog med en vis ret hævde, at disse spørgsmål falder uden for rammerne af hans fremstilling. Men netop når demokratiseringssynsvinklen er så vigtig for ham, virker det uforståeligt, at han tilsyneladende mister interessen, når egentlige demokratiske bestræbelser begynder at gøre sig gældende. Man får uvilkårligt det indtryk, at Pusts hjerte befinder sig i købmandsvældets gode, gamle dage.

I øvrigt betoner Pust som sit formål ikke blot at ville undersøge det snævert forfatningshistoriske, men også »forfatningsvirkeligheden«. Hvad han forstår ved dette begreb forbliver noget uklart. For

at vurdere forfatningsvirkeligheden burde man nok også i langt højere grad, end det sker her, undersøge ikke blot, hvem magthaverne var, men også hvilken politik de førte, hvem den var til gavn for. Men det må indrømmes, at dette spørgsmåls udtømmende behandling rigeligt giver stof til endnu en bog.

Disse indvendinger bør dog ikke forklejnne den store indsats, der ligger bag dette arbejde. Det vil levere værdifuldt stof til fremtidige behandlinger af byens historie og vil være vejledende og inspirerende for tilsvarende undersøgelser i andre byer. Men man må håbe, at forfatteren i fremtidige arbejder i friere og mere levende form får lejlighed til at uddybe de uforløste perspektiver i denne bog, hvor det første, grundlæggende arbejde så kompetent er udført.

Dorrit Andersen

Ove Hornby: Striden om Filialen. Banksagen i hertugdømmerne Slesvig og Holsten ca. 1840–46.

Flensborg 1975. 128 sider, ill.

Hans Erik Hansen: Union Bank 1875–1975,

Flensborg 1975. 120 sider, ill.

D. 9. oktober 1975 markerede Union bank i Flensborg sit 100 års jubilæum med blandt andet at udsende to bøger, »Striden om Filialen« og »Union Bank. 1875–1975«.

Med disse to bøger følger jubilaren en god skik, der er ved at brede sig, når banker og større erhvervsvirksomheder fejrer runde tal. Man har forladt den lidt stive form for festskrifter, der bestod af lutter tabeller, statistikker og et billedstof, der mest viste stifterne med høje flipper, en form der ingenlunde gjorde festskrifterne efterspurgt.

Nu sætter man tit byen, egnen eller huset i focus, kæder det sammen med politiske og sociale begivenheder, så det bliver til en brik i historien enten lokalt eller på landsplan. Det er en vending, man kun kan hilste med al mulig tilfredshed.

De to foreliggende bøger griber ind i hinanden og supplerer hinanden på fortrinlig vis. »Striden om Filialen«, der er skrevet af faghistorikeren Ove Hornby, der har økonomiske forhold som speciale, bringer meget nyt og for de fleste læsere sikkert ganske ukendt stof frem.

Bogen giver ikke alene baggrunden for filialen, men kaster tillige lys over de mange stridigheder og vanskeligheder, der skulle overvindes for, at filialen kunne blive åbnet i Flensborg.

Enevoldskongers ord var lov og befaling, og 11. juli 1840 bestemmer Chr. VIII, at banken skal åbnes, men så ser vi, at sådan kongelig

befaling kan forhales i det uendelige. Vi når frem til 1. maj 1844, inden filialen kan slå sine porte op.

Filialbankens fødsel var vanskelig, de nationale bølger gik højt på den tid, og vanskelighederne skabtes både i hertugdømmerne, hvor en stor del af modstanden var nationalpolitisk bestemt, og i København, hvor det vel nok var det mere gustne overlæg hos Nationalbankens ledelse, der var en hemsko.

Da banken endelig kom i gang, viste de første år en støt stigende omsætning, men med krigen 1848–50 kom der nye vanskeligheder. I København frygtede man for Filialens midler, så når den slesvig-holstenske eller preussiske hær nærmede sig Flensborg, flyttede man kassebeholdningen til mere betrygget område. Det er naturligt, at det under sådanne forhold giver en noget indstrænket bankvirksomhed. Ove Hornby nævner, at kasserer Torm et stykke tid var i husarrest. Det kan tilføjes, at havde det stået til den meget ivrige slesvig-holstener, Flensborgs politimester Krohn var banken blevet lukket. Han var stolt, når han kunne finde danskere, der var født i kongeriget, så han kunne udvise dem, og han fremsatte forslag om at udvise hele filialbankens personale, hvilket dog blev afvist fra den slesvig-holstenske regerings side, da man havde brug for banken.

Var filialbanken længe om at fremstå, fra det øjeblik »Kongen bød«, til dørene åbnedes i Storegade 2, så står som modsætning hertil afviklingen. Afviklingen skete som starten i en stormfuld tid, nu var det nazismen, der rådede. Det var en lykke, at daværende nationalbankdirektør Bramsnæs havde fremsyn og beslutsomhed, så der i tiden fra november 1938 til foråret fandtes den løsning, som i høj grad kom Union Bank til gavn, og hermed den betydning, der lå i, at den danske befolkningsgruppe stadig havde et dansk pengeinstitut, den betragtede som dens eget.

Lektor Hornby konkluderer, at der må en videregående forskning til, før man med sikkerhed kan belyse hele handlingsforløbet og motiverne bag det. Man må håbe, at dette resulterer i en afhandling, der vil blottlægge denne detaille i landsdelens økonomiske historie.

Bogen Union Bank 1875–1975 er skrevet af direktør Hans Erik Hansen, og med sans for det væsentlige fører han os gennem de forløbne 100 år fra sparekassens beskedne start til det moderne bankhus i Storegade. I årene efter 1864 er der én mand, Gustav Johannsen, der fremfor nogen er med i alt, hvad der kan fremme dansk interesse. Det er derfor en selvfølge, at vi også finder ham blandt stifterne af sparekassen. Sammen med A. Randbøl, Jaruplundgård, udkaster han tanken på et møde i landboforeningen. Handling følger ideen op, og på mindre end et år efter det første møde er sparekassen d. 9. oktober 1875 en kendsgerning med en garantikapital på 10.000 mk., som 50 mænd hæfter for.

Den store travlhed hersker der ikke i begyndelsen, man kan klare sig med at have åbent en dag om ugen, lørdag formiddag fra 10–12. Det er sikkert med velberåd hu, at det er lørdag, den dag, hvor kunderne, der for en stor del er landmænd fra oplandet, alligevel er i byen. I øvrigt er kundekredsen ikke indskrænket til det nære opland, men er at finde i Nordslesvig og i kongeriget.

Op til 1. verdenskrig er væksten i sparekassen støt stigende for så at få en himmelflugt i inflationstiden i tyverne. Men mens sparekassen dog klarer sig, så kniber det for den danske bank »Flensburger Volksbank«. Den kommer i betalingsvanskeligheder. Tilsynsrådet i sparekassen foreslår ved generalforsamlingen i 1926, at man skal omdanne sparekassen til et aktieselskab og deltage i oprettelsen af den nye bank. Det vedtages enstemmigt, men man sikrer sig, at den nye bank i de første år skal have 3 mand fra sparekassen siddende i tilsynsrådet.

Initiativet var kommet fra Flensburger Volksbanks danske kunder, der indså, at uden en dansk bank ville det ikke være muligt at opretholde danskhedens økonomiske og nationale forsvar.

Der skulle nu skaffes en aktiekapital på 250.000 Mk. Det var umuligt i Flensborg, men takket være hjælp fra danske sparekasser og banker lykkedes det, og den nye bank var en kendsgerning d. 28. august 1926, og det bar atter opad.

Men nye vanskeligheder var ikke langt borte. 7 år senere var Hitler ved magten. Tilværelsen bliver ikke let for den, der ikke løber med. Filiationen kunne og ville ikke acceptere de nazistiske krav, men følte sig tvunget til at lukke efter 95 års virke i Flensborg, men man svigtede ikke de danske interesser. Union Bank fik tilbudt ejendommen Storegade 2 og mere kapital på gunstige betingelser, en opmuntring og håndsrækning på grænsen til 2. verdenskrig.

At føre en bank gennem krig, nederlag og pengereform må have været en voldsom belastning for bankens ledelse, men man klarede også dette, og efter pengereformen sluttede danske banker atter op om at hjælpe Union Bank, så man fik arbejdskapital. Fra 1951 har kurven været opadgående med større indskud, større balance og større udbytte.

Et utraditionelt indslag i bogen er skrevet af »direktøren for portokassen«, Helmuth Leckband. Veloplagt og med megen lune beretter han om sine oplevelser som bankelev i de gamle lokaler på Sønder-torv. Han tegner et fortrinligt billede af miljøet, fortæller om hygen på den lille arbejdsplads, men også om respekten for den overordnede. Tillige giver det et billede af en enklave med menneskelige forhold, i en tid hvor disse ikke stod i høj kurs.

Som indholdet har glædet tanken, glæder bøgernes udstyr øjet. De fremtræder i en smuk opsætning, med godt fotografisk billedstof og Poul Leckbands smukke og meget dekorative tegninger, der pryder

smudsomslaget og illustrerer »Striden om Filialen« med såvel ex- som interør fra den omstridte bank, der nu huser jubilaren.

Det har været 100 bevægede år, vi har gennemvandret. Vanskelighedernes mangefold har ofte været uoverskuelige, men bestandig har der været en stædig vilje til at overleve og føre det danske pengeinstitut frelst gennem de skiftende tider.

Navnene på de mænd, der stod midt i kampen er tillige navne på de mænd, der i medgang og modgang lagde deres kræfter og indsats i arbejdet for danskheden.

Alt i alt en fornem hilsen fra den 100 årige.

Poul Andersen

Handwerkskammer Flensburg 1900 bis 1975. Ein Beitrag zur Geschichte des Handwerks in Schleswig-Holstein.

Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte E. V. Nr. 25. 312 sider. Flensburg 1975.

Handwerkskammer Flensburg har sammen med Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte i anledning af Handwerkskammerets 75 års jubilæum den 1. 4. 1975 udgivet dette interessante og fyldige skrift, der giver et godt billede af håndværkets stilling op gennem historien og specielt de sidste 75 år.

Bogen falder i 6 dele, tilrettelagt som en vandring gennem tiden. I første del gør dr. Gerhard Kraack rede for etablering af de første laug i middelalderen – for den historiske interesserede en god indføring i håndværkets historie –, hvorledes håndværket ved siden af købmændene dannede det bærende borgerskab i datidens bysamfund.

Man får et klart billede af, hvorledes samfundet var opbygget, og hvorledes håndværk på et tidligt tidspunkt var opsplittet og organiseret i en række laugs- og håndværksfag, hvoraf størsteparten har holdt sig som fag til vore dage. Årstallene for de enkelte laugs oprettelse viser, hvorledes udviklingen breder sig fra syd til nord.

Forholdet mellem mester, svende og lærlinge blev der givet særlige regler for. I forhold til i dag bemærker man, at en lærling ved et læreforholds start måtte betale til en fest i form af naturalier, herunder tre tønder øl. Efter udlæring var lærlingen i visse fag forpligtet til at fortsætte hos mesteren endnu et år for en mindre løn. Mester fik herigennem et vist vederlag for det besvær, der var forbundet med en oplæring. En særlig interesse knytter sig til en ny mesters optagelse i lauset, edsafleggelse samt en fest for laugets medlemmer.

Dr. G. Thies omtaler håndværkets udvikling i årene efter den franske revolution, hvor så meget blev ændret for håndværket ved indførelse af erhvervsfrihed, hvortil kommer den begyndende industrialisering. Enhver kunne nu nedsætte sig som håndværker mod at

løse et næringsbrev, der blev udstedt til enhver uberygtet person, der måtte ønske at etablere sig. Det omtales, hvorledes friheden havde sine grænser, hvorledes industrien påfører håndværkerne konkurrence, hvorledes enkelte håndværksmestre udvikler virksomheden til et industriforetagende, og hvorledes disse forhold for andre håndværkere betød forarmelse og overgang til industriansættelse.

Der gives herefter en fyldig redegørelse for forholdene i hertugdømmet Slesvig, og hvorledes man her forsøgte at nyorganisere håndværksvæsenet. Disse bestræbelser bliver vanskeliggjort af den statspolitiske urolige tid 1844–1866. Håndværksproblemet var nært knyttet til skattesystemet, hvor byerne var pålagt større skatter end landdistrikterne, hvilket gav en fordel til landhåndværkerne. Det særlige problem for Slesvig-Holsten fandt en løsning i 1867.

Indførelse af næringsfriheden betød imidlertid en forringelse for håndværksstanden, og bl. a. blev lærlingeuddannelsen forringet. Fra håndværkets side dannede man foreninger, og statsmagten så i disse foreninger et middel til at forbedre håndværkets situation. Der omtales de tilløb, der blev gjort til oprettelse af fælles håndværkerforeninger, bestræbelser, der efterhånden tog fastere form, og den 4. april 1900 kunne »Handwerkskammer zu Flensburg« træde sammen til den konstituerende forsamling.

Dr. Hans-Friedrich Schütt giver herefter en fyldig gennemgang af Handwerkskammerets første år, hvorledes organisationen blev regional, og hvorledes man ved afholdelse af håndværksdage, svendepøver, mesterpøver o. lign. søgte at højne håndværksfagene. I denne sammenhæng må også ses bestræbelserne for at etablere ordnede forhold mellem mester og svende, samt Handwerkskammerets deltagelse i forsikringsaftaler, syge- og livsforsikringer.

En særlig omtale får forholdene under 1. verdenskrig. Hertil kommer den ændring, der indtrådte for Flensborgs Handwerkskammer, efter afstemningen i 1920, hvor Nordslesvig stemte sig til Danmark. Allerede før afstemningen var Handwerkskammeret af de nordslesvigske medlemmer blevet orienteret om, at man efter tilbagevenden til Danmark ville udtræde af Kammeret og søge kontakt til de danske organisationer. Der bliver redegjort for de forhandlinger, bl. a. vævemester Thomas Kaufmann har med »Fællesrepræsentationen for industri og håndværk« i København. Overgang fra Flensburg Handwerkskammer til danske organisationsformer skete herefter uden større besværligheder, idet håndværkerne i enkelte byer f. eks. Tønder, Løgumkloster og Højer havde betænkeligheder. Det var dog kun i Åbenrå, der fortsat forblev to tyske håndværkerforeninger.

Genforeningen betød, at 3000 selvstændige håndværksmestre trådte ud af Handwerkskammer Flensburg. Hertil kom, at det nordslesvigske marked forsvandt fra Flensborgs handel og håndværk. Handwerkskammeret havde således i årene efter 1920 tre store opgaver at

klare. Først at overvinde følgerne af krigen, dernæste tabet af håndværkerne i Nordslesvig og endelig virkningen af det omsætningsfald, der fulgte med, at Nordslesvig ikke længere på samme måde hørte med til Flensborgs håndværkeres opland.

Der var således ikke mangel på opgaver for Kammeret. Af håndværkets erhvervsmæssige forhold, herunder følgerne af grænsen giver dr. Dieter Pust et udmærket billede. Der omtales her ikke alene Kammerets virke, herunder 25 års jubilæet, men nok så meget håndværkspolitiske forhold, d. v. s. håndværket set i sammenhæng med det øvrige samfund, herunder håndværkets forpligtelse til at tage del i det politiske arbejde.

Den store verdenskrise, der i Tyskland førte til Hitlers overtagelse af magten, betød store forandringer for håndværket, hvilket dr. Hartmut Kirchhoff giver en grundig gennemgang af: hvorledes de dårlige tider for håndværkere, såvel som følge af krisen, men også som følge af håndværkets svage stilling over for den rationelle moderne industri, betød, at man fandt sammen i hjælpeorganisationer. NSDAP's magtovertagelse betød indfrielse af nogle af håndværkernes fordringer, hertil kom, at der blev sat arbejde igang; håndværket fik beskæftigelse. Det understreges, at ved bedømmelse af håndværkets reaktion i disse år må ikke glemmes håndværkets fortvivlede situation, den vanskeligste i nyere tid. I dette afsnit omtales også det forhold, at håndværkere i Nordslesvig tilhørende det tyske mindretal i et antal af 1300 i 1933 etablerede et rådgivningsorgan i Nordslesvig, ligesom Handwerkskammeret var behjælpelig med at skaffe lærepladser, samt at der i 1933 blev holdt en tysk håndværkerudstilling i Sønderborg.

Endelig omtales, hvorledes bygmester Frahm, medlem af Kammeret i 1941, organiserede de nordslesvigske håndværk efter tysk mønster. Som slutbemærkning på denne omtale nævnes, at i øvrigt var håndværket i Nordslesvig fuldt inddraget i krigsproduktionen. Det må uden tvivl være en bemærkning, der skal læses med en vis modifikation, al den stund, at kun enkelte håndværk vel overhovedet med rimelighed kunne omstilles til krigsproduktion.

Sidste afsnit, tiden efter 2. verdenskrig, der de første år er præget af nederlaget og især af de problemer, som den store flygtningeaktion betød for Handwerkskammer Flensburg, har dr. Schiewer givet en fyldig behandling. Krigens direkte følge blev et fald i antal håndværksvirksomheder fra 13.188 før krigen til 10.800 ved krigens slutning. Manglende råvarer, og ikke mindst den dårlige forsyning med levnedsmidler betød en stærk svækkelse af håndværket de første år. Efter valutareformen i 1948 gik det fremad, men småt. Fra midten af 1950'erne begyndte en 20-årig fremgangsperiode. Disse år gav basis for en udbygning af håndværksuddannelsen. Men også i disse år måtte det erkendes, at Handwerkskammer Flensburg er et rand-

område, hvilket der på en udmærket måde bliver gjort rede for. Endelig omtales ændringen i håndværksstrukturen – med en tilbagegang for en række traditionelle håndværksfag, medens en række nye er kommet til.

Handverkskammer Flensburg har i de seneste år også haft tid til at pleje kontakter med danske håndværksorganisationer, såvel på landsplan som med kollegaer i Nordslesvig; det begyndte med et besøg i 1961 på Håndværksskolen i Sønderborg. Et samarbejde over grænsen, der har været med til at forbedre forståelsen for hinandens problemer.

Handverkskammer Flensburg 1900–1975 er et meget værdifuldt og læseværdigt skrift, der for den, der ønsker at orientere sig om håndværket, dets tidligere og nuværende situation, giver et bredtdækkende billede. Hertil kommer at skriftets notehenvísninger giver mulighed for yderligere at fordybe sig i enkeltheder, ved evt. videre studier.

Skriftet indgår således på værdig vis blandt de lokalhistoriske skrifter, man vil vende tilbage til, når spørgsmål om håndværket, og specielt håndværket i hertugdømmet Slesvig skal belyses.

P. Groth Bruun

Jens Christian Forman: Den internationale Kommissions neutraliseringsforanstaltninger ved folkeafstemningen i Sønderjylland 1920.

U. år, u. st. [Århus 1976] 171 s., stencileret.

En omfattende litteratur med meget forskelligt udgangspunkt har siden 1920 beskæftiget sig med de to folkeafstemninger 10. februar og 14. marts 1920, der afgjorde den nuværende deling af Slesvig efter principper, fastlagt i Versaillesfreden. Denne bog, der i sin oprindelige form var en specialeopgave i historie ved Aarhus Universitet i 1971, har Den internationale Kommission (CIS) som hovedemne, nærmere betegnet det centrale spørgsmål, om CIS' administration i afstemningszonerne formåede at løse den svære opgave at give begge parter fair play, således at afstemningsresultatet blev repræsentativt for folkeviljen. Både fra tysk og til dels fra dansk side har ikke alene fredstraktatens bestemmelser, men også CIS' administration været udsat for skarp kritik. Det er især sket i forbindelse med afstemningen i 2. zone, for i zone 1 var afstemningsresultatet givet på forhånd, og det gav en mindre forbitret afstemningskamp, således som det også fremgår af Formans fremstilling.

Forman analyserer spørgsmålet på en meget bred baggrund og inddrager hele CIS' funktionsperiode fra 8. aug. 1919 til 16. juni 1920. Analysen er baseret på et omfattende trykt og utrykt kilde-materiale, bl. a. den del af CIS' arkiv, der findes på mikrofilm i Rigsarkivet, kommissionspræsidentens indberetninger til den engelske

udenrigsminister, diverse materiale fra det tyske udenrigsministerium og endelig afstemningsarkivet i Stadtarchiv Flensburg. Til gengæld er der ikke gjort noget forsøg på at inddrage materiale fra private personarkiver i Rigsarkivet og landsarkivet i Åbenrå. Muligvis ville sådanne undersøgelser heller ikke have givet resultater, der stod i et rimeligt forhold til den formentlig meget besværlige og tidskrævende arbejdsindsats; men de kunne måske alligevel have uddybet billedet af de danske reaktioner på CIS' virksomhed. Det afgørende må imidlertid være, at Formans bog er blevet et meget væsentligt arbejde, ikke blot om CIS i snævrere forstand, men om afstemningstiden i det hele taget, præget som den er af forfatterens omfattende viden, sikre, kritiske dømmekraft og klare fremstilling. Således er den f. eks. blevet et væsentligt korrektiv til en af de nyeste tyske bøger om emnet, Hans Dietrich Lehmann: *Der »Deutsche Ausschuss« und die Abstimmungen in Schleswig 1920* (1969) og dermed også til senere tyske arbejder, der bygger på denne bog. I eksempel efter eksempel dokumenteres overbevisende de store metodiske svagheder og partiskheden i Lehmanns fremstilling. Men Forman er også kritisk over for danske angreb på CIS, således som de f. eks. skarpt er formuleret i Ernst Christiansens bidrag til *Slesvig delt* (1922). Han konkluderer, at CIS' forholdsregler stort set var rimelige ud fra de givne forudsætninger, og inddrager til slut til sammenligning de tilsvarende østlige afstemningskommissioners arbejde, der fik et mindre heldigt forløb end den slesvigske.

Forman mener, at det i vore dage også er den udbredte opfattelse i danske og tyske kredse, at CIS' neutraliseringsarbejde og virksomhed i øvrigt før og efter afstemningerne var ganske vellykket. Dette kan dog næppe gælde de snævrere historikerkredse, sådan som Lehmanns bog netop viser, og på dansk side er spørgsmålet måske heller ikke helt uddebatteret. Derfor bør Formans, i denne sammenhæng måske lidt kontroversielle, bog vække stor interesse både på dansk og tysk side, og den vil være væsentlig for alle, der interesserer sig for grænsedragningen i 1920 og de faktorer, der bestemte afstemningsresultatet i zone 2. Derfor må man beklage, at bogen kun er kommet i et begrænset, duplikeret oplag, der tilmed ikke kan købes på normal vis. Det er ikke umiddelbart forståeligt, at udgiverne, det tidligere århusianske grænseforskningsprojekt, med henvisning til bogens »meget minutøse analyse«, har valgt en så selvudslettende publikationsform, der er helt uretfærdig over for det væsentligste danske arbejde om afstemningerne i en årrække. Såfremt det meget begrænsede restoplæg tillader det, stiller projektet dog eksemplarer til rådighed for særligt interesserede ved henvendelse til lektor J. P. Noack, Institut for Historie, Aarhus Universitet, 8000 Århus C. Det må stærkt anbefales at forsøge denne mulighed.

Dorrit Andersen

Johan Peter Noack: Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen.

Dansk udenrigspolitisk Instituts skrifter nr. 6, København 1975. 213 s.

Universitetslektor Johan Peter Noacks bog om det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen placerer sig naturligt blandt de seneste års historiske og samfundsvidenskabelige forskning omkring sønderjyske og grænsepolitiske emner efter 1920. Der tænkes her først og fremmest på Sven Tägils bog om Tyskland og det tyske mindretal 1933–39 og Bjarne W. Frederiksens analyse af den danske sydslesvig-politik efter det tyske sammenbrud i 1945. Nu er Noacks bog udkommet i »Dansk udenrigspolitisk Instituts skrifter«, hvilket placerer det tyske mindretals politiske bestræbelser i en udenrigspolitisk sammenhæng, omend der dog her bliver tale om udenrigspolitik i besættelsestidens særprægede form.

Som titlen antyder har Noack sat det tyske mindretal i centrum. Noack har disponeret afhandlingen tematisk efter mindretallets prioritering af politiske mål. Efter en indledning, hvor problemstillinger fremføres, og kildematerialet, udviklingen i mellemkrigstiden og de tyske grænsepolitiske instanser præsenteres kortfattet, er bogens hovedafsnit en analyse af mindretallets væsentligste politiske mål, en revision af grænsen af 1920. Dernæst følger et sidemæssigt lidt kortere kapitel om hvervningerne til Waffen SS og problemerne omkring de paramilitære korpsdannelser udgået fra mindretallet. Herefter behandles mindretallets sekundære politiske mål: den nazistiske ensretning og den organisatoriske opbygning, Kreditanstalt Vogelgesang og de tyske banker, autonomiplaner, oprettelsen af det tyske kontor under Statsministeriet, forhandlinger om skole- og kirkeautonomi. Et selvstændigt kapitel vies de sidste krigsår, hvor den politiske polarisering inden for mindretallets rækker fremstilles. I en slutning samles og drøftes afhandlingens resultater, hvorpå der så følger 4 ekskurser, hvor blandt andet Hitlers udtalelser om grænsespørgsmålet og årsagerne til, at Nordslesvig ikke blev genindlemmet i Tyskland, undersøges.

Noack har stået over for den væsentlige hindring, at mindretallets eget arkiv ikke har været til disposition for undersøgelsen. Mindretallet destruerede selv dette arkiv i forbindelse med besættelsens ophør. Derfor har Noack i særlig grad været henvist til at benytte arkivalierne fra det tyske udenrigsministerium, Auswärtiges Amt. En betydelig del af dette aktmateriale har allerede været publiceret i den Parlamentariske Kommissions betænkning bd. 14. Dette materiale er suppleret med yderligere, senere tilgængeliggjort, dokumentstof af tysk proveniens. En væsentlig hemske har desuden været, at Volksdeutsche Mittelstelle's (Vomi) arkiv også er gået til grunde under krigen. Dette tyske organ varetog nemlig en række spørgsmål omkring mindretallets interne forhold. Ialt finder Noack dog dette ma-

teriale tilstrækkeligt repræsentativt til at kunne besvare de formulerede problemstillinger, hvilket den efterfølgende fremstilling da også giver et godt indtryk af. Netop manglen på partiinternt dokumentstof gør dog, at selv om titlen nævner det tyske mindretal som hovedaktør, koncentrerer fremstillingen i realiteten om selve mindretalsledelsen, der opfattes som repræsentativ for holdningerne inden for hele mindretallet.

Noack har lagt to hovedsynspunkter til grund for afhandlingen. Det første er, at det er en politisk fornuftig opfattelse, at spændingen omkring den dansk-tyske grænse holdes på et så lavt niveau som muligt, og det andet er, at de demokratiske organisationsformer er mere efterstræbelsværdige end »totalitært-diktatoriske«. Disse synspunkter er generelt accepterede i det danske samfund og kan derfor ikke siges at være vidtgående. Dog er de sikkert ikke de eneste synspunkter, som ligger til grund for forfatterens videnskabelige forklaringer.

Ud fra disse hovedsynspunkter betragter Noack det som en central opgave at lokalisere de konfliktfremkaldende og de stabiliserende faktorer i besættelsestidens grænsekonflikt og at undersøge forløbet af mindretallets organisatoriske politiske ensretning. Dette stiller naturligvis som forudsætning, at det samtidig klarlægges, hvad der var mindretalsledelsens politiske målsætning, og hvilken taktik den fulgte for at virkeliggøre denne. Derefter rejser Noack en række afledede spørgsmål til uddybning. Han sætter sig som mål at afdække, hvor afhængig mindretallet i politisk forstand var af den tyske besættelsesmagt, og hvorledes forholdet mellem mindretal og tyske myndigheder udviklede sig. Problemstillingerne må siges at være særdeles relevante for forståelsen af mindretallets situation under besættelsen. To ellers væsentlige emner har Noack valgt at holde udenfor. Det drejer sig om mindretallets økonomiske udnyttelse af besættelsessituationen og en nærmere undersøgelse af mindretallets sociale struktur; den sidste er udeladt som følge af mangel på egnet kildemateriale. Disse rejste problemstillinger forfølges med grundighed.

Noacks undersøgelse munder ud i den konklusion, at konfliktintensiteten var størst i juni 1940, det såkaldte junirøre, og i sommeren 1941 efter det tyske angreb på Sovjetunionen. Det kan også siges således, at det var de to tidspunkter, hvor mindretallets forventning om en ensidig tysk grænserevision kulminerede. De faktorer, som Noack mener intensiverede spændingen, var først og fremmest forskydninger i de storpolitiske konjunkturer og den politiske og organisatoriske ensretning samt den totalitære ideologi. Partiledelsen gav i et vist omfang efter for pression fra mindretallets menige rækker; det var reaktion fra danske og tyske myndigheder, der forhindrede, at situationen løb ud af kontrol.

Som bekendt led mindretalsledelsen nederlag på dets primære politiske mål, en grænserevision. Hitler-Tyskland lod sig ikke formå til

at gennemtvinge noget sådant, væsentligst fordi forhandlingspolitikken i Danmark ikke ønskedes bragt i fare. Desuden mener Noack, at Tyskland desuden frygtede, at en grænserevision ville støde opinionen i USA stærkt; men der er nu langt fra Skelbækken til Potomacfloden. Noack er ikke heldig med at sætte dette hensyn ind i en for læseren forståelig sammenhæng. Han konkluderer endvidere, at det danske flertal også havde betydning, og i forhold til disse to hensyn udgjorde planerne om Danmarks indpasning i et storgermansk rige, efter hans mening, kun et sekundært moment.

Her kommer den væsentligste svaghed ved Noacks bog frem. Den tyske besættelsespolitik og virkningerne af mindretallets pres sættes ikke ind i en samlet tysk udenrigspolitisk ramme. Opfattelsen af den amerikanske opinions betydning støtter sig til den vurdering, som den danske historiker Henning Poulsen har fremlagt i sin disputats om »Besættelsesmagten og de danske nazister« med støtte i den tyske historiker Andreas Hillgrubers værk om Hitlers strategi 1940/41. Denne vurdering har nok relevans for besættelsessituationen; men den forudsætter samtidig, at det nazistiske Tysklands ekspansive krigspolitik havde et langsigtet mål, et storgermansk rige. Noack diskuterer i ekskurs 2 (s. 187ff) årsagerne til, at Nordslesvig ikke blev genindlemmet i Tyskland. Her modstilles Troels Finks forklaring, som fremført i »Sønderjylland siden genforeningen i 1920«, og Henning Poulsens forklaring. Hovedproblemet reduceres derved til, om det var »aktuelle politiske hensyn til forhandlingspolitikken og de faktorer, der har været bestemmende for dens etablering og opretholdelse« (Poulsen) eller »ideologisk betingede hensyn til regimets fjernmål, planer om et storgermansk rige« (Fink). Noack lægger klart eftertrykket på det førstnævnte synspunkt. Imidlertid er det meget vanskeligt at se, at det overhovedet er meningsfuldt at adskille på den måde, som Noack her har gjort. Spørgsmålet er, om de to forklaringer ikke hører intimt sammen. For Henning Poulsen bliver det nazistiske regimes fjernmål, det storgermanske rige, af stor betydning for besættelsesmagtens adfærd i anden halvdel af 1940, bl. a. for hvervningerne til SS; men i den sammenhæng polemiserer Noack mærkværdigvis meget grundigt med Henning Poulsens opfattelse.

Noacks »ideologiske hæmninger« kommer frem ved behandlingen af hvervningerne til Waffen SS. I spørgsmålet om hvervningerne argumenterer Noack som nævnt for en anden opfattelse af årsagerne til SS-hvervningerne i Danmark end den, som Poulsen overbevisende har fremlagt. Noack skriver således s. 93: »Også her står man over for at skulle afveje behovet for mere mandskab mod et ideologisk moment«. Efter en række forbehold over for »ideologiske momenter« konkluderes: »Havde resultaterne betydet mindre end ideologien, havde man vel også været tilbøjelig til at udfolde det betydeligt større mål af omhu og takt, som en så delikat sag krævede«. Vel, det

er ingen hemmelighed, at SS ikke lagde den store taktfølelse for dagen ved hvervning af mandskab til Waffen SS. Imidlertid ligger nøglen til forklaringen på SS's adfærd i den ideologiske målsætning, de storgermanske tanker, der ikke levede megen plads for mindretallets og de danske nazisters sarte nationale følelser. Netop det tilsyneladende ubehændige i SS's praksis har ladet Noack friste til at give det u håndgribelige storgermanske rige en underordnet betydning i forhold til »SS kanonføde«. Adfærden på andre områder kan naturligvis ikke uden videre overføres til denne sammenhæng, men at der tilsyneladende var hold i de mere kontroversielle nazistiske mål, turde være bevist ved den konsekvens, hvormed man under krigens tryk løste »jødespørgsmålet«.

Forfatteren kommer desuden frem til, at den holdning, som parti-ledelsen indtog i grænserevisionsspørgsmålet, var dikteret af opinionen i mindretallet. Ledelsens dilemma var, at de tyske myndigheder krævede ro om grænsen, mens mindretallet krævede mellemkrigs-tidens revisionistiske forventninger indfriet, når tyskerne nu havde magten i Danmark. Mindretalsledelsen balancerede her og forsøgte at kanalisere aktiviteten ind i organisatoriske baner. Efterhånden som krigsudsigterne tegnede sig mørkere for en tysk sejr, aftog dette pres, og mindretallet begyndte langsomt at distancere sig fra besættelsesmagten og nærme sig det danske samfund igen. Grunden til, at mindretalsledelsen accepterede hvervningerne, finder Noack i lydig-hedsforpligtelsen over for Tyskland og i, at ledelsen havde vovet sig så langt ud, at et tilbageskridt ville betyde et stort prestigetab. Mindretallet ønskede at oparbejde en good-will hos de tyske myndigheder med henblik på den dag, hvor grænsespørgsmålet blev modent til en endelig løsning. Men mindretalsledelsen så også en fare i hvervningerne, der på længere sigt kunne betyde en svækkelse af den nationale styrke. Efterhånden blev det også klart, at SS ikke ville støtte grænse-revisionskravet. SS tænkte som tidligere nævnt ikke i traditionelle grænsepolitiske baner. Større forståelse for mindretallets synspunkt fandtes i Auswärtiges Amt. Mindretalsledelsen løste delvis problemet omkring hvervningerne ved at erklære et øget antal for »unabkömmlich«. Retningslinjerne til brug ved udvælgelsen af de uundværlige skulle sikre, at folkegruppens økonomiske og politiske positioner ikke kom i fare. Det førte til kritik af ledelsen for social diskriminering ved udvælgelsen. Her er vel egentligt et strålende eksempel på, hvilken indflydelse mindretallets politiske principper fik i praksis. I modsætning til Sven Tägil og til dels også Troels Fink kommer Noack til den vurdering af mindretallets nazificering og ensretning, at den ikke kunne anses for afsluttet ved krigens begyndelse. I løbet af besættelsen lykkedes det ifølge Noack at opnå et mere enigt fodslag. Ensretningsbestræbelserne var knyttet til forsøgene på national ekspansion, som skulle øge mulighederne for en grænserevision.

Da den tyske militære offensiv var kørt fast i slutningen af 1941, begyndte mindretallet i højere grad at søge de sekundære mål virkeliggjort. Mindretalsledelsen ønskede en autonom status inden for den danske stats rammer. Det blev i 1943 til det tyske kontor under Statsministeriet og en begyndelse på forhandlinger om mere selvstændige kirke- og skoleforhold. Efterhånden tiltog den polarisering, som Noack fremhæver som karakteristisk for besættelsestidens slutfase. Her kan man dog sige, at der kun var tale om den opinion, som kom offentligt frem. Hvorvidt denne polarisering har været lige så udtalt i de meniges rækker, gives der ingen nærmere undersøgelse af. Dog fremhæver Noack, at oppositionen, de detroniserede konservativt-nationale, først kom frem til overfladen, da Tyskland for alvor var på tilbagetog. Som forklaring herpå nævnes, at denne opposition ikke på afgørende punkter var uenig med den nazistiske partiledelses målsætning.

I slutningen skriver Noack, at det ville være en naturlig konsekvens af partiledelsens politiske nederlag i besættelsens første år, at den trådte tilbage. Dette skulle have skabt mulighed for en ændring af mindretallets politiske målsætning, således at mindretallet ikke kom til at yde ofre på falske præmisser. Noack peger på, at dette bl. a. havde begrundelse i den nazistiske ideologis veludviklede førerrolle, hvor der ikke var mulighed for at indrømme en fejlagtig politik. Her kan man spørge, hvor sigende en sådan betragtning er. Det forudsætter generelt en betydelig større politisk uafhængighed hos partiledelsen end den, som ledelsen tilsyneladende har haft, især hvis det kunne medføre prestigetab hos besættelsesmagten. Netop mindretallets økonomiske afhængighed har sikkert begrænset dets handlemuligheder stærkt. Imidlertid er det også spørgsmålet, om man i det hele taget kan tale om »en forfejlet politik«. Hvilke alternativer havde det nazistiske mindretal i den situation, hvor Danmark var besat af den tyske værnemagt? Problemet ligger nok så meget i, at de tyske myndigheder slet ikke gjorde mindretallet tilstrækkeligt klart, at den revisionistiske fase af tysk udenrigspolitik for alvor var gået ind i en ekspansionistisk. En traditionel grænsepolitisk problemstilling holdt udenrigstjenesten fast ved af pragmatiske årsager.

Efter en længere udredning af forholdet mellem Auswärtiges Amt og Vomi sammenfatter han sin afvejning af de to organers indflydelse således (s. 29): »Alt i alt er der altså næppe grund til i Volksdeutsche Mittelstelle at se en formidabel rival til Auswärtiges Amt, og da slet ikke for besættelsestidens vedkommende. Ganske vist var Vomi en del af Himmlers frygtede SS, men det synes modelleret som redskab for en udenrigspolitik linie, Hitler allerede før besættelsen var skredet langt hen over«. Til denne konklusion kan man meget rimeligt spørge, om det ikke også gjaldt det tyske udenrigsministerium. Krigsårene medførte i de indretyske magtrelationer en højkon-

junktur for Himmler og hans omfattende SS-apparat. At udenrigsministeriet havde så fremskudt en position i Danmark, skyldtes nok så meget den ordening, forhandlingspolitikken, som etableredes den 9. april 1940. Den vurdering, som Noack her står alene med, stemmer ikke overens med Sven Tägils og Troels Finks bedømmelse af Vomi's (SS's) indflydelse. Noacks påstand om, at Vomi kun havde perifer indflydelse, bygger på det tyske udenrigsministeriums dokumentmateriale. Men den formelle kompetancedeling mellem Vomi og Auswärtiges Amt tyder ikke herpå.

Et væsentligt argument for Auswärtiges Amt's styrkeposition er den kendsgerning, at udenrigsministeriet havde et etableret administrativt apparat og informationskanaler til rådighed, mens Vomi kun havde en mindre faststruktureret kontaktflade til mindretallet. Det er dog en kendt sag, at et administrativt apparat ikke nødvendigvis behøver at være ensbetydende med politisk indflydelse, og da slet ikke i Det tredje Rige. Ganske vist stod Auswärtiges Amt for udførelsen (og ikke som man får indtryk af side 21 udformningen) af den tyske besættelsespolitik i Danmark, og Vomi måtte holde sig inden for de rammer, som kunne sikre forhandlingspolitikken opretholdelse, indtil andet måtte blive besluttet på højeste plan. Her var begge tyske instanser henvist til samarbejde. Vomi havde som sagt med mindretallets interne forhold at gøre; men både umiddelbart efter den tyske okkupation informerede Vomi's repræsentant mindretallet om, at grænsespørgsmålet ikke måtte rejses, og ved den definitive omlægning af mindretallets politik i december 1940 holdtes det afgørende møde i Vomi. Vomi blev desuden ophøjet til et SS-Hauptamt i 1941 og burde nok i højere grad have været vurderet i sammenhæng med det samlede SS-apparat, som først og fremmest koncentrerede sig om de politisk betingede hvervninger til Waffen SS.

Den tematiske, og ikke den traditionelle kronologiske fremstillingsmåde, som Noack har disponeret sin afhandling efter, er ikke helt vellykket. Ved at adskille behandlingen af grænserevisionskravet og hvervningerne til Waffen SS bliver det nødvendigt med gentagelser, og det stiller store krav til læseren for at fastholde overblikket; men væsentligst er det, at den indre sammenhæng mellem emnerne fortoner sig.

Noack har et grundigt kendskab til sit emne og det relevante kilde-materiale, som også har givet bogen en plads i den videnskabelige litteratur om besættelsestiden. En styrke ved Noacks bog er analysen, hvor han i forskellige sammenhænge opstiller og diskuterer alternative fortolkningsmuligheder af mindretallets taktiske overvejelser over for besættelsesmagten. Det er en videnskabelig dyd ikke at undlade at tage mulige forklaringstyper under behandling. Undertiden synes det dog at blive for omstændeligt, men det animerer læseren til debat og modsigelse, hvilket er positivt.

Det er uheldigt, at Noack i så høj grad »afideologiserer« de tyske krigsmål, den tyske besættelsespolitik og til dels også mindretallets politik. I arbejdet med besættelsestidens historie kan man ikke komme uden om en stillingtagen til den nazistiske ideologi og dens betydning, også selv om man herved skulle komme til at nærme sig retsopgørets problematik.

Bjørn Rosengreen

Anders Ture Lindstrøm: Landet Slesvig-Holstens politiske historie I hovedtræk 1945–1954.

Flensborg 1975. Udgivet af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. 200 sider.

For en ung dansk historiker kan det synes en vovelig sag at skrive en selvstændig bog om et nabolands nyeste historie; men Anders Ture Lindstrøm har haft gode forudsætninger for et sådant arbejde, idet han selv voksede op syd for grænsen netop i de kaotiske år efter 1945 og siden som stipendiat ved det danske centralbibliotek i Flensborg har fået adgang til værdifuldt kildestof om emnet. Det drejer sig først og fremmest om Hans Hedtofts Sydslesvig-papirer og Sydslesvigsk Forenings arkiv; det havde været endnu mere spændende, hvis det havde været muligt at få tilsvarende stof fra SPD's og CDU's partiarkiver. I bogens omfattende litteraturliste savner jeg enkelte ting, bl. a. Hermann Clausens erindringsbog fra 1966 om byen Slesvig efter de to verdenskrige.

Lindstrøm nøjes ikke med at skildre nationalitetskampen i Sydslesvig, men giver en samlet fremstilling af hele den politiske udvikling, både den indre og den ydre, for det Land Schleswig-Holstein, som bortset fra oprørsårene 1848–50 aldrig har eksisteret som land, før den britiske militærregering oprettede det i 1946. Såvidt jeg kan se ud fra mit kendskab til tingene, er Lindstrøm sluppet godt fra opgaven. Han deler sol og vind lige mellem de skiftende regeringer i Kiel. Først den svære start under den tiltalende kommissariske ministerpræsident Steltzer. Så SPD's meget vanskelige regeringsår 1947–50 med frygtelig nød, flygtningeelendighed og rekordarbejdsløshed, der toppede i vinteren 1949–50, da Flensborg by havde 33 % arbejdsløse foruden krigsinvalidere, krigsenker og andre med offentlig understøttelse; Lindstrøm får dog ikke rigtig fortalt om regeringsskiftet fra Lüdemann til Diekmann i 1949. Derefter CDU's dominans, der nu har varet over 25 år. Den byggede i starten delvis på CDU's held med netop at komme til magten kort efter, at den tyske elendighed havde kulmineret, men skyldes også som fremhævet en dygtig og målbevidst indsats, især af den energiske og hårdhændede ministerpræsident Fr. Lübke fra 1951. Han havde i modsætning til andre

CDU-ministerpræsidenter ikke været nazist og optrådte endda i begyndelsen af 1946 som udpræget danskvenlig og blev valgt til stedfortrædende landråd i Flensborg amt med dansk støtte, men afslørede sig senere som danskhedens fjende nr. 1.

At Slesvig-Holsten overhovedet blev til et særligt »land«, skyldes briternes ønske om at bygge et nyt demokrati op på et stærkt lokalt selvstyre i bevidst modsætning til det tidligere prøjsiske centralstyre, en helt rigtig tanke, som også prægede den nye (vest)-tyske grundlov af 1949. Også det britiske ønske om at fejle den nazistiske ledelse væk i kommuner, kredse og lande var helt i orden, men lykkedes kun delvis. Briterne gabte over alt for meget ved at prøve at »afnazificere« alt og alle ved en »Fragebogen« med over 100 spørgsmål (i 6 eksemplarer – i en papirfattig tid!) foruden den helt store for dem, der skulle godkendes som embedsmænd. Inden længe var militærregeringens folk ved at kvæles i disse papirbunker, som også var umulige at kontrollere; bl. a. registreredes der mærkværdigt få tidligere nazister blandt de mange østtyske flygtninge. Det hele udviklede sig til en farce, og efter CDU's magtovertagelse i 1950 sad ganske store nazister snart igen på ledende poster både som politikere og embedsmænd. Det er karakteristisk, at Flensborgs nazi-overborgmester fra 1936–45 Kracht blev »leitender Landesdirektor« i Kiel (svarer til departementschef i Statsministeriet i København), mens antinazisten Pagel blev afvist som ministerpræsident, fordi han havde familieforbindelser i England. Man har undskyldt sig med, at det kun var de energiske gamle naziembedsmænd, som kunne få gang i Tyskland igen – især, da USA ville remilitarisere det afvæbnede Tyskland som værn mod Sovjet –; men det var en dårlig undskyldning. I 1945 havde de jævne tyskere fået nok af nazisterne, og der fandtes tilstrækkeligt mange gode folk, som kunne bruges på ledende poster. Det bevistes bl. a. i Flensborg, hvor det dansklede bystyre, som fik denne store by på fode igen ved en ærlig indsats i de uhyre svære år til 1951, ikke omfattede en eneste, som havde været medlem af nazipartiet.

Forfatteren skildrer ret udførligt CDU's udvikling og endnu nøjere SPD's. Derimod nævner han knap nok kommunist-partiet i Slesvig-Holsten, måske fordi det var så lille, at det let kan overses. Men det er just det bemærkelsesværdige. I 1932 fik KPD 13–14 % af stemmerne i Sydslesvig og Holsten, og man kunne have troet, at partiet ville stå endnu stærkere, efter at Hitlers »tusindårsrige« var brudt sammen. Det gik modsat. Ved valget i 1947 fik KPD mindre end 5 % af stemmerne, sikkert nok fordi mange tyskere nu havde personligt kendskab til Sovjet-forhold, bl. a. flygtningene fra Østtyskland, og absolut ikke ønskede nogen russisk besættelse. Særlig lav var den kommunistiske procent i Sydslesvig, hvor især arbejderne fylkede sig under de danske faner og derved holdtes samlet på en sikker de-

mokratisk linie; i Flensborg var der ikke engang 2 % kommuniststemmer. – På den baggrund forekommer det senere forbud mod kommunistpartiet i Tyskland hysterisk og dumt ligesom den nye lov mod »ekstreme« bevægelser, hvis praktisering mod venstre-orienterede virker særlig grell på baggrund af de foregående tiårs manglende opgør med forhenværende stornazister.

Bogen skildrer meget godt det enorme flygtningepres. Slesvig-Holstens flygtningeprocent var langt højere end de andre vesttyske lande, og i det mindre krigshærgede Sydslesvig var den endnu højere end i Holsten. Rekordene havde Rantum kommune på Sild med 10 flygtninge for hver fastboende. Det var baggrunden for, at flygtningene netop i dette land fik en så stærk stilling med deres eget parti i landdagen, BHE, at de kunne tiltvinge sig store, langvarige særfordele, som betød en yderligere forringelse for de hjemmehørende, hvis unge nu selv i stort tal måtte rejse bort fra deres hjemstavn. Flygtningene blev i det hele taget ikke vel modtaget i Vesttyskland; Bøgh Andersen sagde med rette: »Man kan nu se, at tyskerne ikke er et folk, men kun et sprogfællesskab«. Men i Sydslesvig kunne flygtningene bruges mod danskerne. Der skulle bygges »en vold af flygtningebønder langs grænsen«, og som nævnt i bogen erklærede Lübke i 1953, at de nye landbrug under »Program Nord« kun ville blive givet til tyskere.

Lindstrøm placerer den stærke danske rejsning i Sydslesvig som en af Kielpolitikernes helt store hovedpiner ved siden af efterkrigstidens mange problemer. Jeg kan her referere 3 vigtige udtalelser fra ledende tyskere. En af vore skarpeste modstandere i Kiel, finansminister Schenck, sagde engang i de hårde kampår noget meget klogt og rigtigt i en tysk forsamling; det kan kort gengives sådan: »Det er forkert og dumt at kalde de dansksindede sydslesvigere forrædere eller Speckdänen. De er ikke tyskere på samme måde som holstenerne eller andre stammer sydpå, men blev efter 1864 indlemmet i Prøjsen, hvad flertallet af dem affandt sig med (»Staatsangewöhnung«). Nu i 1945 opløstes dette statsbånd for første gang siden 1866, og i den situation går slesvigerne den vej, deres instinkt fører dem, og det er for 75 % af dem nordpå.« – Lübke takkede nogen tid før sin død i 1954 offentligt flygtningene og briterne, fordi de havde reddet Sydslesvig for Tyskland. Han nævnte ikke den vigtigste årsag, nemlig København. Den fremhævedes derimod i »Flensburger Tageblatt«s overskrifter, f. eks. »Dänemark will nicht«. – Redaktør Hanno Schmidt, hvis bror i øvrigt gik i dansk skoletjeneste, sagde engang efter 1955 i et fortroligt øjeblik til den danske byrådsfraktions formand Fr. Mommsen, at han ikke fattede, hvordan det gik til, at Flensborg ikke blev dansk efter 1945. »I kunne have klædt byen i rødt og hvidt fra nord til syd og fra øst til vest. Der var ingen tysk modstand.«

Bogen giver en særligt værdifuld beretning om SPF, Flensborg bys socialdemokratiske parti, som efter 1945 nægtede at gentage partiets parole fra 1920: »Stem tysk« og holdt fast ved at lade sine medlemmer vælge frit mellem dansk og tysk. Derfor blev SPF i juni 1946 ekskluderet af det vesttyske SPD's formand Kurt Schumacher, som blev forledt dertil af de skrappt nationale SPD-folk i Kiel. Dette drastiske skridt medførte, at næsten alle de flensborgske arbejdere lige til 1954 stod samlet i den danske bevægelse med det klare ønske at få byen genforenet med Danmark. Men på grund af den britiske grænsespærring var det i de første år svært for SPF at få personlig forbindelse med det danske socialdemokrati. Til Lindstrøms oplysninger herom kan jeg føje, at den senere kirkeminister Frede Nielsens første besøg syd for grænsen fandt sted i marts 1946, at Reiser og Münchow i december samme år for første gang var i København til møde med Hedtoft m. fl., og at Hedtoft den 12/6 1947 for første gang besøgte Flensborg.

Hedtoft og andre ledende danske socialdemokrater var i private samtaler nogle gange inde på tanken om en grænse syd om Flensborg, men partiet som sådant fastholdt parolen fra maj 1945 »Grænsen ligger fast«, skønt det for mange af dets medlemmer ligesom for mange radikale var svært at fornægte selvbestemmelsesretten i praksis. Baggrunden herfor var, at den indrepolitiske situation i Danmark var låst fast i den golde strid for og imod Knud Kristensen lige til slutningen af 1947, og snart derefter gjorde den storpolitiske udvikling det umuligt at få Storbritannien med til et sådant indgreb mod Tyskland. Det sidste er nok baggrunden for Hedtofts holdning under en vigtig episode i 1951 – altså et par år efter, at »toget var kørt« fra sydslesvigerne, storpolitisk set; den nævnes ikke i bogen og er altså næppe refereret i Hedtofts papirer, men er omtalt af den danske SPF'er W. L. Christiansen i Flensborg Avis 22/1 1976. Mit notat herom er fra 1/6 1951, altså noget tidligere end hans, men stemmer i øvrigt godt med det, idet vi bygger på samme kilde, den socialdemokratiske tillidsmand Svend Sørensen fra København. Han fortalte, at Schumacher under Hedtofts Tysklands-besøg midt i februar 1951 havde tilbudt SPD's støtte til alt, hvad Hedtoft ønskede i grænsespørgsmålet: »Du kannst alles haben, das Selbststimmungsrecht, einen Paragraphen 5 oder sonst was«, men at Hedtoft havde sagt nej. Schumacher var da forøvrigt også kun oppositionsfører i Bonn ligesom Hedtoft i København.

Det afgørende for grænsespørgsmålet var altså Københavns nej og for SPF's skæbne afvisningen fra det danske socialdemokrati, som også fremhævet af Lindstrøm. Efter et møde den 28/3 1953 med SPF's ledelse noterede jeg, at en fra Reiser-fløjen havde sagt, at hendes stilling var afgjort af partifællerne nordpå, som sagde: »Vi vil slet ikke have jer. Sørg for at komme tilbage til SPD«. Den hårde

og uforstående afvisning fra København var en bitter skuffelse for det store flertal af flensborgerne, som efter Hitlertidens oplevelser inderligt ønskede at følge Nordslesvigs eksempel fra 1920.

Frants Thygesen

Andreas Gayk und seine Zeit 1893–1954. Erinnerungen an den Kieler Oberbürgermeister.

Udg. af Jürgen Jensen og Karl Rickers. Karl Wachholtz Verlag. Neumünster 1974. 267 sider, ill.

Den politiske økonomiske og sociale udvikling i Slesvig-Holsten 1918–33, 1933–45 og i tiden efter 1945, da Slesvig-Holsten og det øvrige tyske område af de allierede blev befriet for nazismen og fik en chance for at vende tilbage til civilisationen, er endnu langtfra tilstrækkeligt belyst. Stoffet er spændende nok, men trænger til mere udfordring. Det gælder for slesvig-holstensk regionalhistorie 1933–45, som man i Slesvig-Holsten tilsyneladende slet ikke ønsker at beskæftige sig med; det gælder også for udforskningen af tiden efter 1945.

Personalhistorisk gælder det, at der findes et betydeligt antal politikere, embedsmænd, erhvervsmand og andre notabiliteter, som man gerne vil se bearbejdet seriøst, så man kan se deres udvikling gennem tyverne, trediverne, fyrrerne og for nogles vedkommende halvtredserne.

Det vil f. eks. være af stor interesse at se mere udførlige skildringer af slesvig-holstensk landbrugs ledende skikkelser i dette århundrede. Mænd som Jensen-Oksager og Fr. W. Lübke har måske nok fået den politiske respekt, som deres indsats i tysk tjeneste måtte berettige til. Men den nøgterne og nuancerede historiske vurdering, som de har krav på, har man ikke set meget til.

Heller ikke den slesvig-holstenske arbejderbevægelses mænd har nydt godt af tilstrækkelig seriøs opmærksomhed, selv om en forfatter som Franz Osterroth har slidt bravt i det for at skabe en egentlig basis for den slesvig-holstenske arbejderbevægelses historie. Det er derfor både med interesse og tilfredshed, at man ser fremkomsten af en mindebog om en af efterkrigstidens slesvig-holstenske politikere af virkelig format, bogen om socialdemokraten Andreas Gayk.

Mindebogen omfatter 26 bidrag af folk, der har kendt ham, deriblandt personligheder som tidl. ministerpræsident Bruno Diekmann, professor Fritz Baade, professor Michael Freund og forvaltnings-eksperten og politikerne Dr. Hans Muthling.

Tillige har professor Kurt Jürgensen i en introduktion til erindringskapitlerne om Andreas Gayk givet en både solid og nuanceret skildring af tiden efter 1945. I sin korthed giver dette introduktionskapitel både en god indføring i britisk besættelsespolitik og dennes

indvirkninger på det slesvig-holstenske samfund og i den almindelige indenrigspolitiske udvikling i det tyske samfund.

Derunder skal det i forbiarten nævnes, at professor Kurt Jürgen- sen er en af de meget få tyske historikere og politologer, der gør sig seriøse anstrengelser for at få et mere afbalanceret syn på den danske bevægelse i Sydslesvig i de forskellige faser efter 1945. Det bør notes, ikke mindst fordi man flere steder i resten af mindebogen finder ansatser til den traditionelle tysk-nationale historieopfattelses mangel på forståelse for »wie es eigentlich gewesen«.

Det er let at være konstruktiv og positiv i en periode, hvor alt går godt. Det var Andreas Gayks lod at måtte yde sit ypperste i de uden overdrivelse værste tænkelige situationer, i genopbygningsårene umiddelbart efter 1945.

Bogen giver et godt indtryk af, hvordan Andreas Gayk udviklede ikke blot den sejhed og styrke, som det lykkedes ham at overleve med gennem Weimarrepublik og Hitlerår, den giver også et godt indtryk af, hvor svært Gayk i grunden selv havde det de sidste år før 1933, i Weimarrepublikkens sidste år, hvor nogle ville slås for Weimar, andre blot gik undergangen i møde. Andreas Gayk, krigsveteran, journalist, efter 1933 repræsentant i medicinalvarer, var i tiden efter 1945 foregangsmand i værket med at rydde op efter de andres beskidte arbejde. Det var ikke let at rydde op efter 12 års nazistisk ødelæggelse af det slesvig-holstenske samfund. Andreas Gayk spillede både som politisk organisator af den hårdt medtagne arbejderbevægelse, som erfaren kommunalpolitiker og som landspolitiker en bærende rolle i det slesvig-holstenske SPD. Han var overborgmester i Kiel 1946–54 og kæmpede som sådan som en løve for sin bys interesser. Han markerede sig ikke blot i Slesvig-Holsten, men over hele det besatte Tyskland, som en sej og hvas kritiker af allieret besættelsespolitik i den udstrækning, han mente, at den allierede politik gik vitale tyske interesser for nær og f. eks. truede den materielle basis for det spæde demokratiske udvikling. Gayk førte fra 1946 an i protestdemonstrationer, da briterne med stor energi sprængte eller afmonterede Kiels industrianlæg, ikke mindst skibsværfterne. Kiels borgere frygtede, at Kiel skulle reduceres til fiskerby.

Gayk var en udogmatisk lidenskabelig og temmelig hensynsløs politiker. Han har en del af æren og ansvaret for, at tonen er blevet så kras i slesvig-holstensk politik, at landdagspolitikken er så barsk og bitter.

Andreas Gayk blev ikke ministerpræsident i den første socialdemokratiske landsregering (1947–50) i Slesvig-Holsten. Men han spillede en væsentlig rolle i al dens politik, var en mægtig baggrundsfaktor.

Da SPD efter valget i 1950 gik i opposition, fortsatte han med at spille en rolle, i den udstrækning hans gradvist forværrede helbredssituation tillod det.

Havde han ønsket det, kunne han have spillet en større politisk rolle, også på vesttysk forbundsplan. Men Gayk, der i sin tid havde foretrukket det nære, Kiels genopbygning og Kiel som politisk bastion, ønskede ikke at forlade sin regionale basis.

Det tyske politiske klima før og efter 1945 har sjældent givet spillerum for større tolerance eller frisind, heller ikke hos de demokratiske tyskere. Det så man i tiden o. 1945 hos både tyske borgerlige og socialdemokrater i forhold til den danskorienterede bevægelse i Sydslesvig, de traditionelle tysk-nationale forsvarsmekanismer satte hurtigt ind.

Kapitlet Andreas Gayk og de dansk-tyske relationer er et afsnit for sig i den danske og den tyske arbejderbevægelses historie, som langt fra er tilstrækkelig udforsket. Ernst Siegfried Hansens bidrag i mindebogen er ret beskedent, elegant formuleret, men lidet informativt. Det kan undre, at Ernst Siegfried Hansen ikke har benyttet lejligheden til at øse af sin rige viden og bl. a. fortælle lidt mere om Gayk og forholdet mellem SPD og SPF (de dansk-orienterede socialdemokrater i Sydslesvig).

Derimod ser man i hans afsnit klart udviklingen fra Gayk som Schumachers nære kampfælle mod dansk separatisme i 1946 til den gradvise overgang mod en mere forsonlig holdning både over for SPF og den danskorienterede bevægelse. Gayk spillede en stor og fra alle sider meget anerkendt rolle, da der skulle skabes rygdækning for Kiel-erklæringen.

Der savnes imidlertid en kølig erkendelse af Kiel-erklæringens faktiske betydning – eller rettere sagt mangel på samme. Læser man Ernst Siegfried Hansens afsnit igennem, får man nærmest indtryk af, at punktum på mindretalsproblemerne syd for grænsen var sat i 1949, at Bonn-København-erklæringerne nærmest var senere formaliteter. Derved forbigås elegant, at Gayk også spillede en rolle som modstander af den smålige chikanepolitik under Fr. W. Lübke.

»Andreas Gayk betød meget både for stabiliseringen af det slesvigholstenske samfund og styrkelsen af demokratiet«. Mindebogen her giver talrige facetter af ham i hans talrige gøremål. Den er ikke det sidste ord, men et værdigt bidrag til belysning af Andreas Gayk og hans rolle i den slesvig-holstenske arbejderbevægelse og det slesvigholstenske samfund.

Bogen er tillige påmindelse om, at vi trænger til at få mere at vide om de første 10–15 år i Slesvig-Holsten. Der kan siges mange kritiske ting om Slesvig-Holstens udvikling efter 1945, men det er værd at gøre opmærksom på, at rekonstruktionens mænd – fra Gayk til Lübke – gennemførte så mange og så betydningsfulde ting, at der er betydelige opgaver tilbage både for danske og tyske historikere.

Anders Ture Lindstrøm

Harboe Kardel: Grenzlandmelodie in Dur und Moll – Erlebnisse eines Journalisten auf dem deutsch-dänischen Parkett

Karl Wachholtz Verlag. Neumünster 1975. 142 s., ill.

Da Manfred Spliedt sidste år udsendte sin udfordrende bog om det tyske mindretal »Sådan en dum knægt« (Gyldendal), kunne man have ventet en reaktion fra tysk side. Den udeblev.

Dr. Harboe Kardel, der i følge Spliedt og den danske særdomstol var én af de belastede dengang, kommer i sin erindringsbog ganske vist ind på nazificeringen af mindretallet, som han i sin egenskab af chefredaktør for »Nordschleswigsche Zeitung« i den kritiske periode fulgte på nærmeste hold. Men han skal ikke beskyldes for at være fremkaldt af Spliedt. Hans bog forelå i manuskript, før »Sådan en dum knægt« udkom, og Kardel kan støtte sig til sine gennem 50 år førte dagbøger. Hans betragtninger er tilmed ganske upolemiske, og for så vidt angår fødselshjælpen for nazismen i Nordslesvig, kan de ikke på nogen måde tilfredsstille Spliedt eller for den sags skyld os andre. Det er bløde hvidevarer. Kardels erindringer blev straks ved udgivelsen mødt med nogle kritiske indlæg. De beskæftigede sig mest med det, der ikke stod i bogen.

Men en mand, der skriver, at han hver dag har takket Gud, fordi han fik lov til at leve som journalist i et grænseland, og at han altid har holdt mest af samvær, hvori både tyske og danske deltog, har naturligvis krav på at få sin levnedsbekrivelse bedømt også efter andre kriterier end de rent politiske. Menneskeligt tegner bogen billedet af den wilhelminske studentikose type (»Oh, alte Burschenherrlichkeit«), der som en selvfølge meldte sig frivilligt ved krigsudbruddet i 1914, deltog i grænsekampen på tysk side – for så endnu engang i 1943 at trække i tysk uniform, nu ulykkeligvis som bevæbnet »Zeitfreiwillig« midt i det danske Åbenrå. Det var en »dialog« med andre, håndfaste midler. Muserne tav.

Harboe Kardel fødtes 1893 i det holstenske Nortorf som søn af en lærer, der år 1900 blev rektor for realskolen i Tønder. Han blev student i Husum og drog, som nævnt som ganske ung med artilleriet i felten, i øvrigt imod faderens ønske. Efter krigen studerede Kardel i Kiel, og med erhvervet doktorgrad blev han i 1922 medarbejder ved det af Ernst Schröder oprettede Korrespondenzbureau Nordschleswig. Kardel stiftede første gang bekendtskab med nationalsocialismen ved et møde 1924 i Münchens »Bürgerbräukeller«. Taleren var general Erich Ludendorff. »Jeg var klar over, at der her blev drevet katastrofepolitik«. Det kan man kalde tidlig erkendelse, den skulle så blot have holdt sig lidt længere. Først nu, da det hele er overstået, tilstår forfatteren... »Også som medløber blev jeg medskyldig i katastrofen, som til sidst rev hele folket i afgrunden«.

I 1927 sørgede den tyske folketingsmand i Nordslesvig, pastor

Johs. Schmidt, Vodder, for, at Harboe Kardel blev redaktør af bladet »Neue Tondernsche Zeitung«, et blad, skriver han, som han fik lov til at forme ud fra sit eget, inderste væsen, dvs. ved at tale helt personligt til læserne. »Jeg havde ingen personlig ærgerrighed. Jeg ville skrive, publicere, forarbejde det oplevede«.

Da Kardel i 1934 blev chefredaktør for »Nordschleswigsche Zeitung« i Åbenrå, var han derimod fra starten »bundet til en ensrettet propagandas ledemotiver. Jeg ville gerne have skabt et bredt forum for alle meninger, men forholdene tillod det ikke«. Set med danske øjne når tilbageblikket her sit brændpunkt. Hvem var det, der »ensrettede« bladet? Hvor kom ordren fra i et frit land, der ikke kendte til pressecensur? Hvorfor kunne »alle meninger« ikke komme til orde i et blad, der udkom i et frit, demokratisk land? Hvordan gik det til, at frie mænd i Nordslesvig, der aldrig havde været bange for at tage bladet fra munden i forholdet til danske modstandere, nu lydigt underkastede sig den nazistiske udlandsorganisations »hellige, ukrænkelige, love, der gjaldt i Brasilien på samme måde som i Nordslesvig«?

Desværre får læseren ikke svar på disse spørgsmål, når man da ser bort fra en oplysning om, at den egentlige leder af mindretalsbladet »N. Z.«, Ernst Schröder, Flensborg, der formidlede tilskuddene fra Tyskland, i 1938 kort og godt opløste bladets tilsynsråd på 13 medlemmer og indsatte et nyt på fire. Disse fire var: Ernst Schröder (formand), Rudolf Stehr (næstformand), lærer Ketel Jensen, Sønderborg, og gdr. Hans Fürsen, Åbenrå. Lærer Paul Gläser, Tønder, der hørte til de afskedigede, udbød under forhandlingen opbragt: »Det er jo Schuschnigg-metoder!« Allerede i 1937 var der blevet grundlagt en afdeling for presse og propaganda under ledelse af Rudolf Stehr.

I det lange løb kunne Harboe Kardel heller ikke selv holde skanden. Det blæste koldt på nazismens tinder. Han blev som chefredaktør afløst af Ernst Siegfried Hansen. Det skal sikkert opfattes symbolsk, når Kardel nævner, at selv de gamle møbler i redaktionen blev smidt ud i gården »under de nye unge herrers reformiver«. Det har altså været et generationsskifte med appel! Kardel skrev i sin sidste ledende artikel: »Vi vil igen bygge op, hvad krigen har ødelagt. Vi vil forsøge at nå til en ny forståelse«. Endvidere protesterede han, da Wilhelm Jürgensen (»Asmus von der Heide«) prøvede at indkalde til en sørgefest efter Hitlers død. Efter 5. maj 1945 fulgte den ventede arrestation og idømmelse af fire års fængsel i Fårhuslejren. Her sætter bogen punktum.

Erindringerne i dur og moll kan især læses som et kildekrift om de mange rivaliserende nazi-bevægelser i Nordslesvig, der først i 1938 ved magtbud syd fra blev samlet og ensrettet under dyrlæge Jens Møllers ledelse. Disse forhold er belyst af historikere ude fra, men får i Kardels personlige form en direkte tragisk karakter. Hans op-

levelser i tiden 1933–1945 kunne som motto have haft Goethes ord fra »Trolldmandens lærling«:

»De kræfter, som jeg kaldte,
dem bliver jeg ej løs«.

Eskild Bram

Niels Bøgh Andersen: Feltdegn fra Harreslev Mark.

Gyldendal 1975, 261 sider, ill.

I sin første bog, *Fiskersøn fra Aventoft*, fastslog Bøgh Andersen som sin erfaring, at hans fantasi kom i bevægelse, når han kom ud for noget uforståeligt. I sin nye bog supplerer han denne erkendelse med en bemærkning om sin medfødte nysgerrighed. Og hvad enten han under sin deltagelse i den anden verdenskrig har mødt noget, han ikke forstod eller noget, der vakte hans nysgerrighed, skal det siges, at begge dele har været forudsætningen for, at skildringerne af hans personlige oplevelser er blevet så levende og interessante.

Han blev på session taget som infanterist, skønt han var platfodet og havde et ikke særlig godt hjerte. Det må alligevel have været godt, om end på en helt anden måde end Topelius' Svend Duvå's, for det kom ud for adskillige strabadser og nerveoprivende oplevelser. Han havde efter uddannelsen i Memel den lykke at blive divisionspræstens medhjælper, eller som han selv kalder sig: »feltdegn«. Derved fik han lejlighed til at betragte krigen lidt mere fra kulisserne end den almindelige frontsoldat. Krigens gang så han ud fra sin egen opfattelse og sin egen private strategi. Det blev til et væld af iagttagelser og til personlige refleksioner. Men det medførte også, at han lærte land og folk at kende indenfor de spredte egne, krigen førte ham til. Så mangfoldige er hans oplevelser, at det vil være umuligt i hans meget brede fortælleform at følge ham fra sted til sted.

Vi følger ham fra en mellemstation i Frankrig til Rusland, til begivenhederne under tilbagetoget fra Moskva, til oplevelser i skyttegraven, fra den ene forlægning til den anden, til Ukraine, og da det store nederlag ligger klart for dagen, over Polen tilbage til vestfronten, hvor han bliver taget til fange og overføres til England. Fra hvert sted har han meget at fortælle, om folk han mødte og alt, han fik øje på. Fra opholdet i russiske landsbyer har han skildret bondefolkets tænke- og væremåde og sit forhold til menneskene overordentlig interessant. Han lærte sig selv nogenlunde at beherske det russiske sprog, at glæde sig over landskabelige skønheder og siger, at han har ladet et stykke af sit hjerte blive i Rusland. For den sags skyld kunne hans bog godt blive oversat til russisk.

Man har, men ganske fejlagtigt, villet sammenligne Bøgh Andersen med »den gode soldat Svejk«. Det er han en alt for god iagttager

til, selv om han som »feltpræst« og på sine ture i »Himmelvognen« sammen med sin gode ven Hannes har drevet det vidt på egen hånd og har »rekvireret«, hvad der var brug for til husbehov. Det gælder også hesten »Peter«. Om den siger han, at den har frelst hans liv, bl. a. når den ud fra en sjette sans nægtede at fortsætte, når faren truede. Under tilbagetog satte den derimod farten op.

Bøgh Andersen var, som han skriver, 2¹/₂ år i kirkelig krigstjeneste, men krigen var ikke hans krig. Hans indsats var afhængig af, hvor han kunne få sig selv placeret, for det gjaldt om at slippe levende hjem. Feltpræsten var en servil nazist. Bøgh Andersen, der ellers hadede nazister, kom dog helt godt ud af det med ham, men forsvandt under hans dårlige prædikener. Han undskyldte sig med, at han nødigt ville miste den sidste rest af sin barnetro.

Han mødte både nazigale og respektable tyske officerer, navnlig satte han pris på divisionsgeneralen, der gjorde alt for at hindre jødeprogromer. Engang bad generalen ham fra Flensborg Avis oversætte, hvad bladet skrev om krigen. Det blev til, hvad Bøgh Andersen havde hørt i den udenlandske radio, som han lyttede flittigt til. I øvrigt havde han respekt for en kreds af gamle prøjsiske officerer, som søgte at hindre de frygtelige ugerninger, der blev begået i Rusland, både mod jøder og mod befolkningen. Det må være noget af et mirakel, at Bøgh Andersen slap fra at true en tysk officer med sin revolver og kaldte ham et svin, fordi han behandlede en flygtning brutalt.

Så var der partisanerne, som ingen var sikre for, og så var det alligevel dem, der sørgede for, at degnen fik sit kirkealter, som han havde mistet under flugten på midtfronten, sendt til Ukraine. Det er blot en enkelt ting af mange mærkelige tildragelser i bogen, som sammen med de talrige iagttagelser og rammende associationer gør den så indholdsrig, at der er stof nok til en halv snes romaner. Dertil kommer Bøgh Andersens interesse for kunstværker af enhver art, som han har en vis sporsans for at kunne opdage overalt. Flere af de tegninger, bogen indeholder, viser desuden, at han på dette område er kunstner.

I marts 1944 kom Bøgh Andersens stab og dermed også dens krigskirkelige afdeling til Danmark. I de få måneder, den var indkvarteret på Bramminge-egnen, fik han lejlighed til at besøge 30 kirkesogne i Syd- og Sønderjylland og være med til tysk gudstjeneste i dansk kirke. Da han talte dansk, var egnens folk mistroiske over for ham, indtil de fik at vide, at han var dansk sydslesviger. Han fik mange gode venner og bekendte, men måtte også vogte sig for stikkere og for Gestapo. Herom har han adskilligt at fortælle, bl. a. også om sin forbindelse med modstandsbevægelsen.

Det blev på flere måder et bevæget ophold i Danmark. 1. maj var han i Åbenrå med til at begrave 7 engelske flyvere og mødte ved

den lejlighed den tyske sognepræst pastor Beuck, der, da han hørte, Bøgh Andersen var dansk sydslesviger, udtalte »Gott beschütze Sie und bewahre Sie«. Men en måned senere var det slut med tiden i Danmark. Vejen gik nu over Belgien, Holland til Normandiet. Herom har Bøgh Andersen adskilligt interessant og spændende at fortælle, inden krigstjenesten for hans vedkommende blev afsluttet. Den 16. juli 1944 blev han i Villedieu ved Chambois taget til fange af cubansk-amerikanske soldater. Det første skridt på vej mod England var taget, og dermed var hans forventning sket fyldest. Først måtte han dog igennem forskellige fangelejre, og her havde man ingen forståelse for, at en dansk sydslesviger var i tysk uniform. Først da han fortalte, at han 1934 i Kensington Garden havde kysset en engelsk sygeplejerske, hjalp det med forståelsen. Det kneb dog stadig med at få den engelske skepsis fjernet. Først efter mange besværligheder og ved hjælp af Special Forces' danske medlemmer lykkedes det at få ham på fri fod og iklædt som civilist. I den følgende tid blev han indlemmet i den kreds af danske i London, som var optaget af, hvordan forholdene i grænselandet og Europa skulle ordnes efter det forventede tyske nederlag. Det er et kapitel for sig, som har krav på en mere præcis historisk redegørelse. Et enkelt, som vi nu kan se, dilettantisk forslag, gik ud på, at Kieler-kanalen skulle stilles under allieret eller dansk kontrol med Danmarks ret til at kræve en senere nyordning af landet ned til Dannevirke. Det blev Special Forces danske medlemmers program, som Bøgh Andersen hverken kunne sige ja eller nej til, måske fordi han havde fået fornemmelse af, hvorledes England endelig ville stille sig til det. Udenrigspolitik er nu engang ikke hvermands sag.

Under resten af krigen måtte han blive i England. Først fem dage efter Danmarks befrielse var han hjemme i Sydslesvig igen.

Morten Kamphövener

Peter Beck: Ung mand fra Sundeved.

Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland 1975. 127 sider, ill.

I en ny erindringsbog har lektor Peter Beck igen fortalt om sin barndom og ungdom. Han kalder sin bog Ung mand fra Sundeved, men det er nok den gamle Beck, der har fremkaldt minder og oplevelser, som har fulgt ham livet igennem og har holdt sig lige så friske som levende. Han er en god iagttager med øre for det særpregede i tale, væsen og væremåde. Her ud fra har han givet et sundevedsk kulturhistorisk bidrag af stor værdi. Han fortæller uden videre hensyn til stilkunst og andre æstetiske sædvaner, frisk og ligefrem, og det har sikkert været ham ubevidst, at det netop har givet skildringen særlig værd.

At det er gået lidt ud over kompositionen, kan falde ind under samme vurdering. Men det kan ikke hindre en kritisk bemærkning om, at de nye erindringer om barndoms- og ungdomsminderne burde være bragt sammen med skildringerne i det første bind, eller måske indføjet i disse. Det kan udgiveren måske bære medansvaret for, men derved kommer de mere personlige optegnelser om hans skoletid i Kolding og Sønderborg og studentertiden i København til at stå som et appendiks til det Sundeved, der stadig lever så stærkt i hans bevidsthed. Alligevel vil skildringen af studieårene i København blive stående som et godt udtryk for en ung sønderjysk bondesøns oplevelser under helt andre forhold. Han fortæller om mennesker, han har mødt, om oplevelser, om medstuderende og professorer, af hvilke Vilhelm Andersen har gjort stærkest indtryk på ham. Dette afsnit burde nok være bragt sammen med erindringerne fra hans tid som lærer ved Tarm gymnasium, som er udgivet fra et andet forlag.

Nu læser man imidlertid med særlig interesse om overgangstiden fra tysk til dansk styre med deres besværligheder og mærkværdigheder, ændrede forhold med omstilling på mange måder, valutamæssige og meget andet. Nogle vil måske undre sig over, de primitive, nøjsomme forhold almuen levede under så sent som 1906, ja helt op til genforeningen, selv om den var godt økonomisk funderet. Efter genforeningen gjorde der sig i så henseende nye forhold med driftsændringer og tekniske forbedringer gældende. Damptærskværkernes tid var forbi. Det får Beck til at mindes installationen af et sådant, da maskinbyggeren beklagede, at hans dygtige svend på grund af sygdom ikke kunne hjælpe til. Han hed Jes Christiansen og blev senere direktør for Sønderjyllands Højspændingsværk.

Nøjsomhed med guds frygt er en vinding, sagde Paulus, og den regel blev også fulgt i Ullerup. Ikke blot fordi morgenmaden på en gård bestod af boghvedegrød. Dermed fulgte dyrkning af boghveden, der blev »snurret« i toppen. Beck har endnu dens fine duft i næsen og de nektarsøgende biers summen i øret. Men under disse forhold herskede der, trods nøjsomhed, et jævnt og muntert liv. Familierne blev opdraget til fornuftig sparsommelighed. Stina Kjær advarede mod at prale af folk, da de så blev »føje«, d. v. s. storpralende. Selv levede hun beskedent i et lille hus, efter at hun havde bortforpagtet en gård, hun havde arvet. Hun var godgørende og døde som sognets rigeste pige, efterladende sig en formue på op mod 800.000 kr.

Lektor Beck holder naturligvis af det sundevedske folkemål, og det hænger til gengæld ved ham. Hvis man ikke ved, hvad »et jet« er, forklarer han, at det er et eller en til. Stor visdom ligger der også i ordene: »Gammel klogge å pigge skal en væ fåsægte med«. Man kan levende forestille sig kromand Hans Norn, som han skildres, siddende ene i sin krostue med piben i munden, og på den tyske andenlærer Fr. Christensens (den senere bibliotekar og hjemstavnsfor-

sker) spørgsmål om han hos ham kunne få sin daglige »unnen«, stak hovedet frem over avisen med ordene: »De må do snak me æ kvind-folk om«.

Så lille Ullerup var, er verden ikke større. Den tyske kommune-forstanders søn kom til postvæsenet og kom som postmand med på kejser Wilhelms Norgestogt. Han endte som postmester helt nede i det holstenske. Og hvad med Ole Nilsson i Egersund? Han var fra Växjö i Småland. Hans ældre halvsøster er Christina Nilsson, den verdensberømte svenske nattegal!

Det var dengang alt det, Peter Beck har fortalt om, men det vil hos mange blive til en genoplevelse i erindringen, selv om meget, også i de ydre forhold, er blevet anderledes. Ullerup bys bagside er blevet til forside, men kirken ligger der endnu, omgivet af gårde og huse. Sognets anden kirke fandtes i det nu forsvundne Philipsborg. Sådan hvisker historien i krogene, og lektor Beck har meget at fortælle med forståelse for det særprægede i væremåde og tonefald.

Som i historien om Peter Chr. Hanssen, der var sendt til Ullerup for at fange frøer i morbroder Johan Iversens dam. Turen foregik til søs med fjorddamperen »Rota«. På hjemvejen gik han ned i kahytten og efterlod spanen med frøerne på dækket. Men da »Rota« kom i slinger ved Varnæshoved, væltede spanen, og frøerne hoppede rundt på dækket, hvilket foranledigede styrmand Møller til at råbe ned i kahytten: »Ven æ de, dæ rejse mæ pajde?«

Det er både hørt og set! Og sådan er alle de små morsomme træk i denne bog, karakteristiske og fornøjelige.

Morten Kamphövener

Bognyt

Historikeren Aage Friis 1870–1949. Privatarkiv, historiske samlinger og bibliografi. Foreløbige arkivregistraturer, ny serie nr. 11.

Udgivet af Rigsarkivet 1975. 119 + 65 s.

På Rigsarkivet i København findes foruden en række fremtrædende sønderjyders privatarkiver flere andre personarkiver af betydning for sønderjysk historie. Et af de vigtigste heraf er nok professor Aage Friis' meget store arkiv, for Friis havde både før og efter genforeningen stor indflydelse på det nationale arbejde. Han har ført en omfattende korrespondance bl. a. med en større personkreds i Sønderjylland, som det fremgår af registraturrens brevskriverfortegnelse. Denne skæmmes forøvrigt noget af flere fejl i navnene og ufuldstændige identificeringer for de sønderjyske korrespondenters vedkommende.

Forhåbentlig vil der snart blive udgivet flere registraturer over Rigsarkivets personarkiver af interesse for Sønderjyllands historie, f. eks. over Regenburgs og H. V. Clausens privatarkiver.

D. A.

Det radikale Venstre 1903 – ca. 1959. Foreløbige arkivregistraturer, ny serie nr. 10.

Udgivet af Rigsarkivet 1975. 82 s.

For første gang er der udsendt en registratur over et af de vigtigste politiske partiers arkiver, nemlig Det radikale Venstres. Partiet har afleveret et righoldigt arkiv til Rigsarkivet og dermed et væsentligt kildemateriale til Danmarks nyere politiske historie, herunder i øvrigt også materiale vedr. det politiske arbejde på lokalt plan. Adgangstilladelse til arkivet kan søges gennem partisekretæren.

D. A.

Privatarkiver. Redaktør, folketingsmand Anders Lebeck (1869–1926) og Redaktør, folketingsmand A. Svensson (død 1963).

Foreløbige arkivregistrarer, udgivet af Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele, Åbenrå 1976, henholdsvis 25 s. og 51 s., dupl.

Det er to af de spændende privatarkiver, der herved åbnes et indblik i. Det fremgår, at A. Svensson som venteligt har ført en særdeles omfattende korrespondance om de nationale forhold før og efter genforeningen. Hans skiftende pressetilhørsforhold og hans folketingsarbejde afspejler sig i korrespondancen, der også rummer væsentlige afsnit om arbejdet med den konservative højskole på Hindsgavl. Der er et betydeligt stof til belysning af forholdet til Christmas Møller, dennes stilling til det sydslesvigske spørgsmål efter 1945 og forholdene omkring hans opstilling som løsgænger ved folketingsvalget i 1947.

Anders Lebeck var kasserer for Skoleforeningen fra 1911 til sin død 1926. En del af arkivalierne er overført til Skoleforeningens arkiv, men det i fortegnelsen optagne stof vidner om den nære tilknytning til efterskolens og højskolens folk. Redaktørperioderne ved Hejmdal og Dannevirke afspejler sig, hans tid som folketingsmand for Venstre i Åbenråkredsen (1920–24) ligeledes. Størst interesse må nok knytte sig til nr. 27–53, der rummer resultaterne af omfattende sogneundersøgelser vedrørende ejendomme, ejernes økonomiske forhold og nationale sindelag, udført i tiden 1924–26, en pendant til H. V. Clausens undersøgelser fra tiden før 1. verdenskrig.

Assistent Inger Biehl Hansen og stud. mag. Peter Keller Hansen har udført arkivfortegnelserne under tilsyn af landsarkivaren. Sådanne fortegnelser skærper appetitten, men mætter den ikke i samme omgang. Der er 80 års ventetid på privatarkivers stof, hvis ikke særlig tilladelse til benyttelse opnås.

K. F.

Ministermødeprotokol 1908–1909.

Konseilpræsident Niels Neergaards referater ved Tage Kaarsted. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie. Universitetsforlaget i Aarhus 1975. 44 s.

I indledningen til denne lille publikation understreger professor Kaarsted, at mens de officielle statsrådsmøder refereres særdeles omhyggeligt, er de reelt langt mere betydningsfulde ministermøder kun sporadisk refereret. Kaarsted har tidligere udgivet kirkeminister Th. Povlsens referater fra tiden 1916–1918 og bebuder udgivelse af protokoller fra 1923–1924 og igen fra 1929. I protokolatet fra dette Niels Neergaards første ministerium ses sønderjyske forhold kun behandlet én gang, nemlig 8. marts 1909: »Udenrigsministeren gav meddelelse om den sidste udvikling i Sønderjyl-

land og dertil knyttede forhold.« Det må skønnes at være eftervirkninger af Optantkonventionen og indre danske brydninger i Nordslesvig, udenrigsministeren, gesandt greve C. W. Ahlefeldt-Laurvig har redegjort for.

K. F.

Kr. Bording: Dagbog over Danmarks første socialdemokratiske ministerium 1924–26.

Ved Karen Marie Olsen og Hans Sode-Madsen, Jysk Selskab for Historie 1976. 131 s.

Når man igennem en årrække har undervist i moderne Danmarkshistorie efter lærebøgers fremstilling – også i perioden 1924–26 – er det en charmerende oplevelse at få et kig ind bag kulisserne, sådan som de kortfattede notater fra landbrugsminister Kr. Bordings hånd giver det fra ministermøderne i det første ministerium Stauning. Det er så meget mere fortjenstfuldt, at udgivelsen har fundet sted, som selve ministermødeprotokollen til nu ikke har været mulig at opspore. Man følger den førte politik fra april 1924 – december 1926 med dens tre tyngdepunkter: Valutakrise, arbejdsløshed og afrustningssag. Man funderer over, om personsager mon spiller samme rolle på ministermøder idag som da. Det er uforblommede oplysninger, der gives, og bl. a. undervisningsminister, fru Nina Bangs hang til politiske udnævnelser bekræftes gennem fremstillingen. Vanskelighederne med Det radikale Venstre som støtteparti træder klart frem. Af specielle sønderjyske problemer berøres undervejs: Afvandingen af Tøndermarsken (Bordings egen sag), specielle kreditydelser, Cornelius Petersen – sagen, hjælp til fremskaffelse af boliger til tjenestemænd, specielt i Sønderborg, og spørgsmålet om bedre adgang for flensborgere til Kollundskoven. Der udvises på ministermøderne stor forsigtighed i forholdet til den tyske nabo, bl. a. i holdningen til Grænseforeningens ønsker. Man kan herudover glæde sig over at erfare, at restaureringen af fregatten »Jylland« var på ministermøde i 1925, og at Kr. Bording som seriøst forslag til bekæmpelse af arbejdsløsheden anfører oprensning af Kildesøen i Dyrehaven. Bording synes meget objektiv i sine optegnelser; man fornemmer af og til en vis undren over for Nina Bangs og Steinckes fremfærd.

K. F.

Erik Skram: Hlinsides Grænsen. Erindringer fra Sønderjylland efter 1864. Med forord og kommentarer af Inge Adriansen og Jørgen Slettebo.

Jul. Strandbergs Forlag 1976. 159 s., ill.

Forfatteren Erik Skrams skildringer fra Sønderjylland udkom oprindelig i 1888 og genudgives nu i fotografisk optryk, men desuden forsynet med et forklarende forord, kommentarer, register og en række illustrationer fra

det 19. årh. Bogen indledes med et længere afsnit om forfatterens oplevelser som frivillig i krigen 1864; men motiveringen for genudgivelsen må først og fremmest findes i de efterfølgende rejseskildringer fra den afståede landsdel, hvor der meddeles talrige iagttagelser, der kan have værdi for lokalhistorikeren især på grund af de kulturhistoriske oplysninger. Det er da også det kulturhistoriske og topografiske, som udgiverne særlig interesserer sig for i kommentaren, hvor det egentlige historiske stof til gengæld behandles lovlig nonchalant. Det er således ikke rigtigt, at Istedløven blev ført til Danmark i 1920. Det skete først i 1945. Der var heller ikke et ubetinget dansk flertal i Flensborg ved rigsdagsvalget 1881. Det opnåedes ikke ved hovedvalget, men først ved omvalget og da takket være splittelse i den tyske lejr. Rigsdagsmand Junggreens borgerlige erhverv var ikke journalist, men tobaksfabrikant, o. s. v. Men Erik Skrams tekst klarer sig også udmærket uden kommentarer, og denne smukt udstyrede genudgivelse vil utvivlsomt være til glæde for mange.

D. A.

Helle Askgaard: En fabrik og dens omgivelser.

Serien Samfundsgeografi. Gyldendal 1975. 44 s., ill.

Helle Askgaard, der bl. a. vil være sønderjyske læsere bekendt for sin bog *Den sønderjyske industris udvikling 1920–1970* og for sit væsentlige bidrag til værket om *Sønderjyllands Højspændingsværk 1922–72*, har nu forfattet ovennævnte lærebog om Danfoss og udviklingen i Nordborg kommune til brug for geografiundervisningen i gymnasier og på seminarier. Selv om det pædagogiske sigte er det helt overordnede i bogen med indlæring af bestemte arbejdsmetoder og begreber, der kræves i læseplanerne, vil bogen dog nok have interesse for både den lokalhistoriske og alment samfundsinteresserede læser. Trods al nøgternhed får »eventyret« om Danfoss også sin plads i bogen i tekst og illustration: Mads Clausen ene mand 1933–35, 4 ansatte i 1935, 40 i 1940 og godt 6000 i 1975. Det gamle spørgsmål om det hensigtsmæssige i, at Danmarks største industrivirksomhed ligger i Nordborg kommune rejses på ny. Side 33 skrives der: »Den nærmeste større by er stadig Sønderborg, der 1970 har næsten 30.000 indbyggere. Afstanden fra Sønderborg til København er i luftlinie 200 km, ad landevejen 300 km og med jernbane 350 km.« Det er jo en vældig relevant oplysning i forbindelse med et verdensfirmas kommunikationsbehov!

K. F.

Jaruplund danske skole. 50 år.

Jaruplund 1976. Redaktion: Chr. Karstoft, Kjeld Beck, Wilhelm Goldberg, Brenda Rudebeck. 48 s., ill.

Det er altid værdifuldt for den lokale kreds, når tilstande skildres og minder fastholdes ved et jubilæum som det ovenanførte. Men også i større

sammenhæng har et sådant arbejde værdi. I dette lille hæfte offentliggøres således dagbogsblade og erindringer fra den første danske kursislærer R. H. Thorling, der umiddelbart efter 1920 begyndte undervisningen i dansk i landmand og smørhandler Peter Clausens stue – børn om eftermiddagen, voksne om aftenen.

Undervisningen i selve den danske skole begyndte 2. 6. 1926 med frk. Amalie Rattenborg som lærerinde. Nicolai Büchert fortæller levende om den første danske skoletid og analyserer samtidig den foregående tyske skolegang. Slægterne Büchert og Budach talte både stærkt i arbejdet for skolen og i elevflokket. Elisabeth Budach har fået plads for en lille skildring af sin far Peter Budach. Tidligere lærere og elever fortæller gode træk og giver vurderinger. Der peges således på, at Jaruplund idag i nogen udstrækning er blevet soveby for Flensborg, men også på, at dette nye hold kolonister er blevet godt modtaget af og har lært af de gamle slægter i sammenholdet om skolen. – Der er gode illustrationer med eksakte billedtekster.

K. F.

Ruth og Kaj Sieverts: Das Stallergeschlecht Sieverts in Eiderstedt.

Nordfriisk Instituut, Bredsted 1975. 131 s., dupl.

Udgivelsen af ovennævnte studie er understøttet af Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat II. Oversættelse fra det oprindelige danske manuskript er foretaget af Maria Hickmann, Flensborg. Bogen er tilegnet afdøde overdige greve Johan Redlef Volquardsen.

Det drejer sig, som titlen angiver, om at belyse den sievertske slægts historie. Slægten beklædte stallerstillingen i Ejdersted i ubrudt række fra 1462 til 1578 og igen under Den store nordiske krig i årene 1705–1713, og herudover blev slægten en udbredt præsteslægt i området. Den satte i begge egenskaber sit klare mærke på kirkeinventar og prædikestole. Dens betydning på andre områder, bl. a. for digebygning og digevedligeholdelse belyses.

Bogen bygger på et meget betydeligt trykt stof og et stort arkivalisk materiale. Det er på god måde lykkedes at lade det væld af lokalhistoriske og slægthistoriske oplysninger, der er at finde, træde ind i rigshistoriens og den europæiske histories sammenhæng. Med et udtryk af Poul Kürstein er det blevet en Danmarks-historie, set fra Ejdersted. –

Bogen vil være en god støtte for dem, der vil arbejde videre med den ejderstedske historie. Selv har forfatterægtesparret udmøntet dele af den og det øvrige materiale, det har samlet, i en lang række grundige artikler i sønderjyske dagblade i de senere år.

K. F.

Flensburg. »Einst und Jetzt«.

Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte. Flensburg 1975. 176 s.

Denne historiske billedbog indeholder 202 Flensborgbilleder, hovedsagelig fra tiden efter 1864. Den er bl. a. ment som et billedsupplement til to af selskabets tidligere udgivelser, nemlig Flensborg-historien Flensburg – Geschichte einer Grenzstadt og kildesamlingen Flensburg in Geschichte und Gegenwart, og billederne er hyppigt forsynet med henvisninger til disse to værker. Derudover er det bogens formål at vise, hvorledes byen har forandret udseende under industrialiseringsprocessen og at vise de endnu bevarede typiske gamle gadebilleder, der stadig udgør en del af byens identitet og miljø. Dette formål varetages især i afsnittet om Flensborgs gader dengang og nu, hvor motiverne illustreres med flere billeder fra forskellige tidsaldre. Det er nok bogens mest vellykkede afsnit, og det viser, hvor hårdt udviklingen er gået ud over mange bevaringsværdige miljøer, hvoraf nogle endog er totalt forsvundet. Forhåbentlig vil denne bog bidrage til at skærpe interessen for at bevare det værdifuldeste af det tiloversblevne.

Mere diskutabel forekommer det sidste afsnit Ereignis im Bild, et forsøg på at lave en lille historisk billedbog for tiden fra 1830 til idag i form af et supplement til illustrationerne i Flensborghistorien. Her bringes mange spændende billeder, hvis publicering for så vidt er velfortjent. Dog er udvalget ikke omfattende og repræsentativt nok til, at det er blevet en dækkende historisk billedbog, hvilket måske heller ikke har været udgiverens tanke. Fra et dansk synspunkt kan billedudvalget og især flere af billedteksterne virke temmelig løjerlige. F. eks. kan man på s. 161 undre sig over, at når udgiverne gerne vil bringe et stemmetal for det danske mindretal fra Weimartiden, så anføres stemmetallet fra et rigsdagsvalg, som mindretallet i stort omfang undlod at deltage i.

*D. A.***Nationalmuseets arbejdsmark 1975.**

208 sider, ill.

Årbogen rummer som altid levende og oplysende skildringer af de forskellige sider af Nationalmuseets virke. Et opløftende eksempel på, at det altid kan nytte, er tre artikler, der skildrer den utraditionelle bevaring af herregården Selsø. Stof fra herværende årbøgers arbejdsområde er ikke at notere – udover gengivelse af en herlig plakat fra Cirkus Beck-Olsens første optræden i Sønderborg efter genforeningen i artiklen »Danske cirkusplakater i Nationalmuseet« af Ib Varnild.

K. F.

Guld fra Nordvestsjælland.

Redigeret af Mogens Schou Jørgensen. Udgivet af Holbæk Amts Sparekasse i anledning af sparekassens 150 års jubilæum. Kommission: Historisk Samfund for Holbæk amt. Holbæk 1975. 248 sider, ill.

Et sandt pragtværk med fornemme medarbejdere fra Glob til Piø! Kan kun tænkes fremsendt af Historisk Samfund for Holbæk amt for at vække grøn misundelse hos de øvrige samfund! Så meget guld er dog vist kun fundet i Nordvestsjælland, men det kommer så sandelig til sin ret i denne skildring og dens udstyr. Heldigvis rummer indeværende årgang af Sønderjyske Årbøger vidnesbyrd om, at også sønderjyske pengeinstitutter føler et ansvar over for det lokalhistoriske arbejde. Alligevel anbefales det specielt sparekasse- og bankdirektører, tilsynsrådsmedlemmer og repræsentantskabsmedlemmer at sætte sig ind i, hvad Holbæk Amts Sparekasse her har præsteret.

K. F.

Noter og nyt

Søren Nissen

Midt i vor glæde og den lettelse, der føltes her vesterude efter den overståede evakuering hin stormfulde lørdag eftermiddag, den 3. januar 1976, modtog vi søndag morgen den triste efterretning, at en af de 22 ambu-

30. 4. 1902–3. 1. 1976

lancer, der skulle befordre patienterne fra Tønder sygehus til Haderslev på grund af det glatte føre havde været ude for et uheld i Skovby-krydset. Denne ulykke kom til at koste et menneskeliv. Det var forhenværende gårdejer Søren Nissen fra Harres, der efter en operation skulle ende sit liv på denne tragiske måde. Det berørte os på en smertelig måde, at denne så stoute og livskære mand skulle få en så brat afslutning på sit virksomme liv.

Søren Nissen var født den 30. april 1902 i Harres, og i denne lille landsby kom han til at øve sin indholdsrige manddomsgerning. Efter en uddannelse ved landbruget forpagtede han som 21-årig en gård, som han i 1928 overtog som selvejer. I en årrække var han bestyrelsesmedlem for Brede sogns ungdomsforening og forsamlingshuset, og uden for den snævre hjemkreds virkede han som vurderingsmand for Sønderjysk Kreditforening og blev medlem af repræsentantskabet for Sydbank. Derved kom han i forbindelse med adskillige af egnens beboere, der lærte at sætte pris på ham. Det er dog navnlig for hans store lokalhistoriske interesse, han her skal mindes. Han udgav et hæfte »Min hjemstavn«, en skildring af det lille landsbysamfund, og udarbejdede sammen med Nicolai Svendsen og Cornelius Schmidt et skrift i anledning af Det Blandede Distrikts Landboforenings 100 års jubilæum i 1954. I 1969 blev han formand for Tønder amtskreds under Historisk Samfund for Sønderjylland. Det lå ham altid stærkt på sinde rettidigt at få fastlagt et program for kredsens fremtidige arbejde, og han omfattede dette med en beundringsværdig troskab og interesse. Uden overdrivelse kan det siges, at i ham forenedes den vestslesvigske bondes bedste egenskaber, og dette skabte respekt for hans person og beundring for det store, uegennyttige arbejde, han ydede sin hjemegn.

Werner Christiansen

Landsarkivet 1975

Atter i 1975 kan der meldes om stigning i landsarkivets aktiviteter. Antallet af besøgende på læsesalen, der 1974 var 2676, steg 1975 til 2875. Den mindre nedgang i ekspeditionen til læsesalen fra 17419 i 1974 til 16489 i 1975 kan forklares med det stadigt voksende antal xerokopier af kirkebøger, som er anbragt på læsesalen, og som dennes gæster selv kan ekspedere sig i. Indlån af arkivalier fra andre arkiver er steget fra 71 enheder i 1974 til 179 i 1975, medens udlånet til andre arkiver eller centralbibliotekers læsesale steg fra 424 enheder i 1974 til ikke mindre end 1121 enheder i 1975. De ofte meget tidkrævende udlån af nye arkivalier til administrationen steg fra 54 enheder i 1974 til 63 enheder i 1975.

Den samlede tilvækst var 1975 258 løbende hyldemeter mod 187 hyldemeter det foregående år. Af disse nye afleveringer skal især nævnes supplerende afleveringer til amts- og amtsrådsarkiver fra før 1970. Endvidere er Fårhuslejrens arkiv, og dele af vandbygningsvæsenets 5. distrikts arkiv, byudviklingsudvalgenes arkiver og af Tønder og Åbenrå statsskolers arkiver

blevet afleveret. Den største aflevering af statslig proveniens var fra politimesteren i Sønderborg. Også fra primærkommuner og kommunale institutioner er der sket ret omfattende afleveringer. Af afleveringer fra private institutioner kan nævnes: Sønderjyllands Kreditforening, Sprogforeningen, Aurillacforeningen, forskellige afdelinger fra Det unge Grænseværn og Danske Samfund, Broager Husflidsforening, Rødekro Borgerforening, diverse kvægavlsforeninger fra Haderslev østeramt og Rødding frimenighed (suppl.). Af personarkiver er blandt andet modtaget følgende: Stænderdeputeret H. C. Bladt, rektor i Nakskov Karl N. Bock, gårdejer i Asserballe Ernst Christensen, (suppl.), bankdirektør i Sønderborg H. Müller-Kristiansen, lærer i Broager August Korse, gårdejer i Kassø Jes Nielsen og hustru Amalie Nielsen (suppl.), samt gårdejer i Bovlund Marten Refslund Poulsen (suppl.). Af afleverede manuskripter kan nævnes rentier Holger Franks alfabetiske register til Østerlinnet kirkebøger 1735–1874 og forskellige af hans slægtstavler. Lærerægteparret M. og P. Høiers omfattende optegnelser vedrørende ejendommene i Klovtoft har landsarkivet fået tilladelse til at kopiere.

Arbejdet med udgivelsen af dupliserede arkivfortegnelser er fortsat med fortegnelserne over præstearkiverne i Tønder, Haderslev og Åbenrå provstier. Endvidere kunne fortegnelsen: Private Personarkiver udsendes. Disse arkivfortegnelser kan købes af interesserede for 15 kr. pr. stk. Under forberedelse var fortegnelsen over præstearkiver i Sønderborg provsti, over retsbetjentarkiverne og enkelte specialregistrarer over private personarkiver, som udsendes 1976.

Lige som sidste år har Lærershøjskolens afdeling i Haderslev holdt årskursus over emnet lokalhistorie i almenhistorisk perspektiv, og arkivar Jørgen Witte har efteråret 1975 ledet et af Historisk Samfund for Sønderjylland arrangeret vejledende kursus i slægtshistorisk arbejde.

Kortere kursus med landsarkivets arkivarer som vejledere har været afholdt for liniehold med historie som fag ved Tønder og Kolding seminarier og endvidere har der været 12 rundvisninger af foreninger. Foredragssalen har været benyttet til flere arrangementer, blandt andet films og lysbilledforevisninger, for medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland, Åbenrå byhistoriske Forening og Åbenrå Antikvitetsforening.

Til trods for den meget mærkbare nedskæring i bevillingerne lykkedes det også i 1975 i kortere perioder at kunne aflønne en studentermedhjælper, hvilket har været af betydning for at få historiestuderende til at gå i lag med sønderjyske specialeopgaver. Stud. mag. Peter Keller Hansen har 1975 ordnet og registreret redaktør Anders Lebecks privatarkiv. På konserveringsværkstedet har fru Christa Bomskov en kort tid hjulpet med papirkonservering, og Ernst Hinrichsen er fra 1. april ansat som medhjælper på konserveringsværkstedet.

Som noget ganske specielt skal endvidere nævnes, at d. 22. juli 1975 stiftedes amtskontorchef Viggo Florander og hustru Else Floranders legat. Den til enhver tid værende borgmester i Tønder, direktøren for Handels-

bankens afdeling i Tønder og landsarkivaren for de sønderjyske landsdele udgør bestyrelsen for fonden, hvis midler med tiden skal bruges til støtte for juridiske og historiske studerende og kandidater fra Sønderjylland, dog med fortrin for beboere i det tidligere Tønder amt. Legatet vil med tiden få en formue på et ottecifret tal.

P. K. J.

Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Se årsberetningen side 259.

Studieafdelingen

1975–76

Året har været præget af en stigende aktivitet på studieafdelingens mange arbejdsområder.

Anders Ture Lindstrøms bog, »Landet Slesvig-Holstens politiske historie i hovedtræk 1945–54«, udkom i begyndelsen af oktober 1975. Den fik en pæn modtagelse i presse og tidsskrifter.

Tidl. kontorchef Lars Schubert har afsluttet indsamlingen af manuskripter til »Barn og ung i Flensborg«, fortsættelsen til »Barn i Flensborg 1890–1920« (2. oplag 1973). Renskrivning af de sidste manuskripter og redaktion af billedmaterialet ventes afsluttet i løbet af sommeren.

Tilsynsrådet har antaget et manuskript af Helmut Leckband til udgivelse, en slags fortsættelse på »Krigsfangelazaretet i Tamanskajagaden« (2. oplag 1974).

Arbejdet med bogen om Egernførde er blevet fortsat.

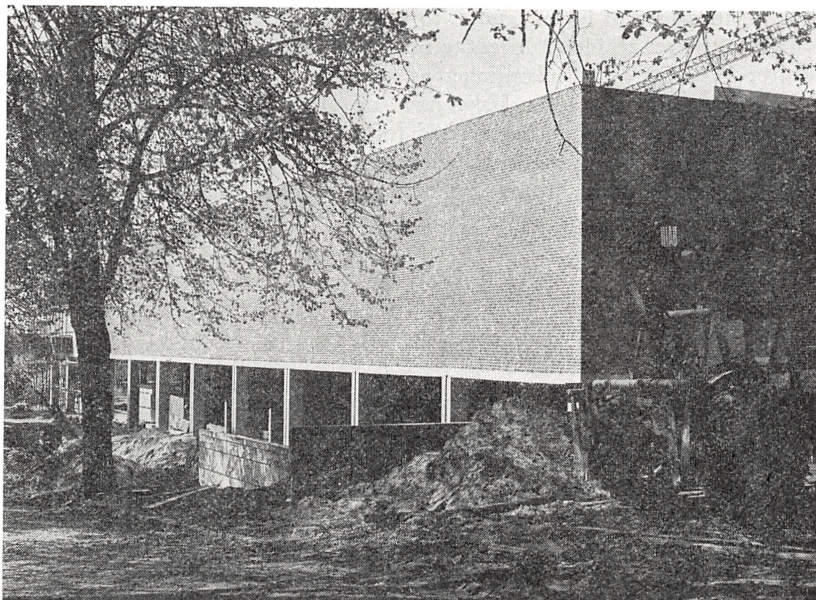
Cand. phil. Carsten R. Mogensen, der har været stipendiat siden 1973, er i færd med at afslutte sin afhandling, »Tyskland og det danske mindretal i Sydslesvig 1933–1939«. Arkivar Dorrit Andersen, stipendiat siden 1. 1. 1976, undersøger den sønderjyske arbejderbevægelses organisatoriske og politiske udvikling fra 1870'erne til 1920. Bibliotekslektor Johann Runge har påbegyndt et manuskript til en Christian Paulsen-biografi. Skildringen vil være væsensforskellig fra dr. Runges afhandling fra 1969–70, der »kun« beskriver Chr. Paulsens politiske udvikling.

En række danske og tyske studerende har søgt og fået vejledning ved deres specialeopgaver, især med hensyn til stofindsamling. Endvidere har danske og tyske lokalhistorikere trukket på Studieafdelingens og Centralbibliotekets muligheder for adgang til information m. v.

J. R.

Haderslev museum

Museets udgravningsvirksomhed blev i efteråret præget af de undersøgel-

*Den nye museumsbygning i Haderslev under opførelse, maj 1976.
(H. H. Rathje fot.)*

ser, som anlægget af motorvejens sydligste stykke gav anledning til. Det kom til at dreje sig om en dobbelt langdysse ved Kiskelund og ved Frøslev fire overpløjede gravhøje og en mindre urnegravplads, som var kommet til at ligge i den 60 m brede vejbane. Af de 4 gravhøje var den ene interessant ved at indeholde hele 5 egekistebegravelser med rige bronzealderfund, deriblandt to spiralringe af guld. Interessant var også, at den første af egekisterne ikke var begravet i jorden, men stillet på en 60 cm høj sokkel af jord omgivet af en lodret kant af sten. Højen ligger tæt ved hærvejen, og her, ved alfar vej, har man på den måde stillet kisten til skue.

Efter endt konservering af fundene blev de vist ved en særudstilling i Bov Sogns museum.

Den i 1974 påbegyndte udgravning af det store voldsted Nørrevold ved Arrild blev fortsat, og yderligere undersøgelse er planlagt til august 1976.

I Sdr. Ønlev blev undersøgt en overpløjet høj, der overraskede ved i sin midte at rumme ikke mindre end 6 grave, alle stammekistegrave, anbragt så tæt over hinanden, at de var vanskelige at skelne fra hinanden. En grav fra slutningen af stenalderen indeholdt et lerkar og flere ravperler, en noget yngre kvindegrav havde en ganske lille stammekiste stående ved siden af sig, og den yngste grav indeholdt en bronzedolk fra bronzealderens begyn-

delse. I nordsiden af højen fandtes to grave, den ene fra yngre bronzealder.

Der har været afholdt 3 foredrag i efteråret 1975 og to foredrag i løbet af foråret 1976, og af særudstillinger er foruden en kunstudstilling vist: »Vi bygger nyt museum«, »Min irske Arv« og »Frits Jürgensen i Haderslev«.

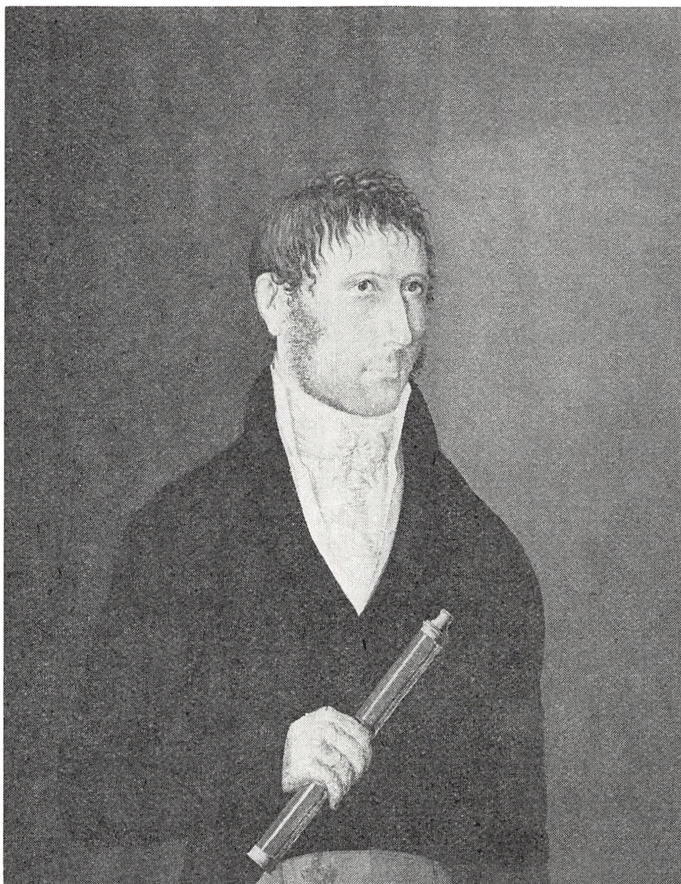
Den alt overskyggende begivenhed for museet er den nye bygning. Den skal foruden administrationen rumme en foredragssal, klasseværelse, cafeteria, konserveringsanstalt og atelier, studierum og bibliotek. Bygningen står nu i fuld størrelse og forventes afleveret i november.

H. N.

Åbenrå museum

Åbenrå museum har i regnskabsåret 1974–75 haft en livlig udstillingsvirksomhed. Fra den 23. 3.–8. 4. 1975 træsnit, ætsninger, tegninger og skulpturer af Nikolaus Wehding og Preben Køie Nielsen. 15. 4.–1. 5. 1975 Per Damm og Birthe Ohsten, motiver fra Færøerne, Lofoten og Grønland. 4. 5.–18. 5. 1975 Nordisk uge, 5 finske grafikere, arrangeret af Sønderjyllands kunstmuseum og Åbenrå museum. 23. 5.–8. 6. 1975. Grafik af Dea Trier Mørch. 23. 5.–1. 6. 1975. Åbenrå Nyhavns 50 års jubilæum, gamle fotografier og planer, arrangeret af Åbenrå havn. 23. 5.–8. 6. 1975. Papirklip af fru Ingrid Fleischer, Åbenrå. 14. 6.–30. 6. 1975. Malerier og tegninger af Christian Günther Hansen, Felstedskov. 1. 7.–13. 7. 1975. Canada-uge, fotoudstilling med canadiske vinterbilleder og børnetegninger. 17. 7.–15. 9. 1975. Grønlandsudstilling. Samlingen udlånt af glarmester Søren Madsen, Tinglev. 9. 8.–15. 9. 1975. »Hvad Gravhøjen gemte« udstilling arrangeret af Åbenrå museum. 30. 8.–28. 9. 1975 »En svensk buket«, værker udlånt af Carl Gruvemann, Åbenrå. 5. 10.–26. 10. 1975. 5 svenske piger og en rose, kunstudstilling fra Sønderjyllands kunstmuseum. 1. 11.–29. 11. 1975. Dansk Britisk Club, engelsk kunst. 7. 11.–30. 11. 1975. Håndarbejdsudstilling. 28. 11.–7. 12. 1975. U-landsudstilling, Salgsudstilling, arrangeret af St. Georgsgilderne. 6. 12.–31. 12. 1975. Fotoudstilling »Gruppe 75«. 10. 12.–8. 1. 1976. Legetøj, udlånt af Svend Aage Faaborg og Arne Pedersen. 10. 1.–25. 1. 1976. Kunstudstilling af Albert Køie-Nielsen. 31. 1.–15. 2. 1976. Vice-skoleinspektør Jørgen Stave og fru Olga Wistisen udstiller malerier, grafik, tegninger og akvareller samt keramik. 6. 3.–28. 3. 1976. Fotoudstilling, fotograf Svend Geerthsen udstiller gamle fotografier fra Åbenrå.

Åbenrå museum har atter i år kunnet glæde sig ved at få mange gaver, hvoriblandt nogle særdeles værdifulde. Et skibsbillede af briggen »Diana«, sejlskude for den grønlandske handel, ført af kaptajn Jes Jensen, født i Barsmark og et maleri af den samme, et smukt fransk taffelur og mange andre gode ting. Ved køb har man erhvervet et stort tinfad af en Åbenråtingyder J. Steincke med tydeligt stempel, en stor sjældenhed og et smukt sølvhovedvandsæg med flusser af Chr. Waidløv Møller, der fik borgerskab i 1854 i Åbenrå. En smuk skibsmodel af Åbenrå-damperen »Delta«

*Billede af kaptajn Jes Jansen, Bodum ved Åbenrå, født 1783 i Barsmark.
Kaptajn på briggen »Diana« af København. Den Kgl. grønlandske handel.
(Gave fra fru Elisabeth Clausen, Rødding).*

hører også til de gaver, museet har været særdeles glad for, da søfart jo er museets speciale. Carl Gruveman har af sin berømte samling skænket museet et udkast til en mosaikrude i Gøteborg kirke af Einar Forseth, »Korsbæreren«. Trods den gode sommer holdt besøgstallet sig på det samme, nemlig 13.844 personer.

H. J.

Museet på Sønderborg slot

Museets besøgstal 1975/76 var ialt ca. 71.000, en beskeden netto-fremgang

på ca. 1.000 gæster. Dette tal dækker imidlertid over en mærkbar forøgelse i antallet af lokale skolebesøg og af større grupper, mens antallet af sommeturister, vel sagtens på grund af det varme vejr, var lavere end året før. Skolebesøget viser samtidig en jævnere spredning på forårs- og efterårs-månederne, men det har stadig en tilbøjelighed til at samle sig om tirsdage og onsdage i en sådan grad, at det kniber at få plads til alle. Forudbestilling for skoler og grupper er nu en nødvendighed, for at museet kan klare omvisningerne.

Den endelige overenskomst mellem staten og Museet på Sønderborg slot om museets anvendelse af slottet er nu godkendt og underskrevet af boligministeren, amtsborgmesteren, Sønderborgs borgmester og museets formand. Det særlige udvalg, der i henhold til denne overenskomst skal administrere den særlige brug af »slotslokalerne« i nordfløjen, er derefter nedsat. Det kom til at bestå af direktør Tage G. Sørensen, boligministeriet, borgmester Harry Christensen, Sønderborg og museets formand, amtsrådsmedlem fru Ruth Nielsen. Museumsinspektøren fungerer som udvalgets sekretær.

Årets store begivenhed var åbningen af nyopstillingens 1. etape. Den officielle åbning med repræsentanter for amts- og byråd, for museets bestyrelse og for håndværkere og med talrige gæster, fandt sted d. 31. oktober. Museets formand, fru Ruth Nielsen, holdt åbningstalen i slottets smukke drabantsal, museets hovedindgang. Derpå forevistes den nye bygningshistoriske afdeling, hvor slottets historie fortælles i 11 tekst- og billedplancher samt 4 bygningsmodeller, mens en række fund fra slotsområdet og bygningsdele også er udstillede. Dernæst fortsattes til undervisningsafdelingen med den store, moderne skolestue og med studierum – det var dog især rummet med skolehistorisk samling og det gamle inventar, der vakte interesse. På 1. sal fremvistes derpå rummene for middelalder og renaissance, hvor især den smukke opstilling af kirkefigurer fra slesvigske kirker var genstand for stor beundring. Åbningen sluttede med et beskedent trakte-ment i museets nyindrettede slotskøkken.

I oktober-november vistes særudstillingen »Vold og Borg«, der fyldte en række lokaler på 1. sal i sydfløjen. Udstillingen, der var udført af Forhistorisk Museum, Moesgaard, var velbesøgt. I tilknytning hertil arrangerede museet og Historisk Samfund for Als og Sundeved en foredragsrække, hvor professor Olaf Olsen, museumsinspektør H. J. Madsen og lektor Else Roesdahl, alle Århus, holdt foredrag om vikingetiden. Foredragene var særdeles velbesøgte med over 150 deltagere hver gang.

Som vanligt har museet modtaget en række gaver og foretaget en del indkøb. Fra fru H. Mundts arvinger har museet som gave modtaget bl. a. to malerier, udført af fru Mundt, og en sofa. Som gave fra Ny Carlsbergfondet er modtaget et maleri af Jeppe Madsen Ohlsen, og Maria Lüders Hansen har skænket et litografi, ligesom museet har købt endnu et litografi af denne kunstner. Med støtte fra Ny Carlsbergfondet har museet desuden købt et maleri af C. W. Eckersberg: »Luftstudie med marine« og en collage af Franziska Clausen. Til tekstsamlingen er modtaget meget omfattende

samlinger fra frk. Karen Withen og fra fru Anna Hald Terkelsen – sidstnævnte en restaflevering fra »Sønderjysk Hjemmevæv.« Både af tekstiler og redskaber er iøvrigt indgået adskillige gaver. Blandt disse kan nævnes biskop Jørgen Hansens bispekåbe og en del faner, bl. a. fra D. S. K. Også den nye mønt- og medallesamling vokser støt både ved gaver og ved køb. Undervisningsafdelingen har som gave modtaget adskillige gamle skolebøger, især tyske og danske historiebøger og en række anskuelsesbilleder.

Undervisningsafdelingen er i øvrigt blevet teknisk udbygget med overhead-projektor og filmfremviser. Især det sidste har været til stor nytte. Afdelingen har indkøbt en del film, bl. a. om 1864, om middelalderborger og om oldtiden. Især filmen om 1864 er blevet flittigt benyttet, især under omflytningen af samlingerne fra de slesvigske krige.

Museumspædagogens arbejde er i øvrigt i stadigt stigende grad blevet en konsulentvirksomhed overfor enkelte lærere, lærergrupper eller hele lærerkollegier.

Fra museet har assistent frk. E. M. Juhler deltaget i DKM's årlige kursus på Try Højskole. Museumspædagog fru I. Adriansen har deltaget i DKM's årsmøde i Odense og i det årlige efterårsmøde på Lakolk. Her var hun desuden koordinator for det forudgående møde for museumsformidling. Inviteret af Nordisk Udstillingsråd har hun deltaget i et seminar i Stockholm og som medlem af »Udvalget for lokalhistorie og undervisning« har hun deltaget i 4 udvalgmøder. J. Slettebo har deltaget i begge nævnte møder i Lakolk, i bestyrelsesmøder i Dansk historisk Fællesforening og i ICOM's arbejdsudvalg vedr. vedtægtsrevision.

Fru Inge Adriansen har i det forløbne år publiceret artikler i »Nordslesvigske Museer« 3 (sm. m. Mette Müller), i »SKALK«, i Sønderjysk Månedsskrift og i Køkkenskolebladet. Sammen med J. Slettebo har hun kommenteret Erik Skrams »Hinsides Grænsen« ved en nyudgivelse af denne bog. J. Slettebo har derudover leveret bidrag til »Sønderjyske historikere efter 1864« og skrevet forskellige anmeldelser. Han har redigeret »Nordslesvigske Museer« 3, og deltaget i redaktionen af »Fra Als og Sundeved« bd. 53 og 54 samt »Fortid og Nutid.«

Lokalerne i slottets nordfløj er også i år blevet flittigt benyttet. Som statsminister Anker Jørgensens officielle gæst besøgte forbundskansler Helmut Schmidt slottet d. 29. august. Såvel de egentlige drøftelser som pressekonferencen og den afsluttende middag var henlagt til slottets nordfløj. Sønderborg Teknikums årsafslutning afholdtes påny i salen, og Sønderborg Musikforening har afholdt 4 koncerter her i sæsonens løb. Yderligere har der været arrangeret 2 koncerter og en koraften. I foredragssalen har været arrangeret møder af Historisk Samfund for Als og Sundeved, Historisk Samfund for Sønderjylland, Danmarks Naturfredningsforening og Bedre Bymiljø. Sidstnævnte har desuden benyttet lokalerne til en serie studiekredse. Brugen af nordfløjens lokaler er således fortsat stigende.

J. S.

Tønder museum

I efteråret 1975 var som meddelt i forrige beretning her i årbogen samtlige restaureringsopgaver i Tønder Museum afsluttede, og porthuset var omsider ført tilbage til den form, det havde 1741, ligesom det endelig var lykkedes at gennemføre en rundgang i det samlede museumskompleks. I løbet af sommeren 1976 er påbegyndt en sanering af slotsbanken uden for kunstmuseumsbygningen. Hundrede års hærværk med bebyggelser som gasværk (1864/65), vandværk (1901–02), elværk (1910–11), gasbeholder (1947) og funktionærboliger (1923) vanskeliggør selvfølgelig en blot nogenlunde tilbageføring, men betingelserne er der, og markeringen af slottets beliggenhed i den skikkelse, det havde førend nedbrydningen omkring 1750, forventes gennemført i løbet af året. Elværksbygningen er ombygget til brug for kunstmuseet (se dette), gasværket og beholderen er helt fjernet, og den ene funktionærbolig forventes nedrevet i overskuelig fremtid. Så der skulle være en mulighed for, at museets omgivelser bliver lige så perfekte som bygningerne. Hvor lidt sporene i øvrigt skræmmer, ses af, at Tønder kommune ventilerer planer om at placere et nyt rådhus klods op af museets hovedfacade umiddelbart foran den gamle voldlinje. At bygningen formentlig ikke når at blive opført, inden den – som gasbeholderen i sin tid – skal rives ned igen, skyldes nok mindre kommunal visdom end ugunstige tider.

Solidt og systematisk fortsættes der med restaureringsarbejder af museets magasinerede genstande. Overraskende smukke møbler kommer frem af ruinerne stykke efter stykke. Jernsamlingsen er nu helt gennemrestaureret, og biblioteket er med assistance af en fagbibliotekar, der har virket som civilværnepligtig, katalogiseret. Fotografisamlingsen er betydeligt udvidet, bl. a. med en stor serie optagelser fra Trøjborg.

Særudstillinger arrangeres normalt ikke, men en række af seminariets sjældne bøger af topografisk indhold er udstillet. Derimod har museet været behjælpelig ved opsætning af fire udstillinger i årets løb: Stormflodsudstillingen (i Tønder, Højer august), et forretningsjubilæum i Tønder, hvor vi udstillede ting fra århundredskiftet, en Grænseforeningsudstilling på Nyborg slot (maj) og en kniplingsudstilling i Handelsbankens hus i Tønder.

Museets samlinger er traditionelt udvidet inden for områderne knipling, sølv, fajance og porcelæn. Her er at fremhæve et sølvbæger af Jürgen Hinrichsen, Tønder (fra gården Freesmark), en tabatiere af A. C. Böetewadt og en sjælden spiseske af Peter Petersen, Højer. Topstykket blandt fajancerne er en blå Eckernförde-terrinen fra Nibøl-området, og to pompøse porcelænsvaser fra formentlig Berlin er erhvervet fra opr. gården Bjerremark. Med tilskud fra Jorcks fond kunne museet købe en skibskiste fra en af de mest navnkundige hvalfangere i området, Bandick Frederik Hansen på Hallig Hooge (huset med kongepiselen), 1755. To meget store sandstenssteler (ledstolper) med inscription fra 1762 og fra Ballum-området supplerer fint de to museet i forvejen ejer fra Daler.

Af museets publikationer foreligger en redegørelse for Tønder bys mo-

numenter (optrykt i museumsårbogen og Sønderjysk Månedsskrift) og en omfattende illustreret museumsvejleder (dansk og tysk udgave).

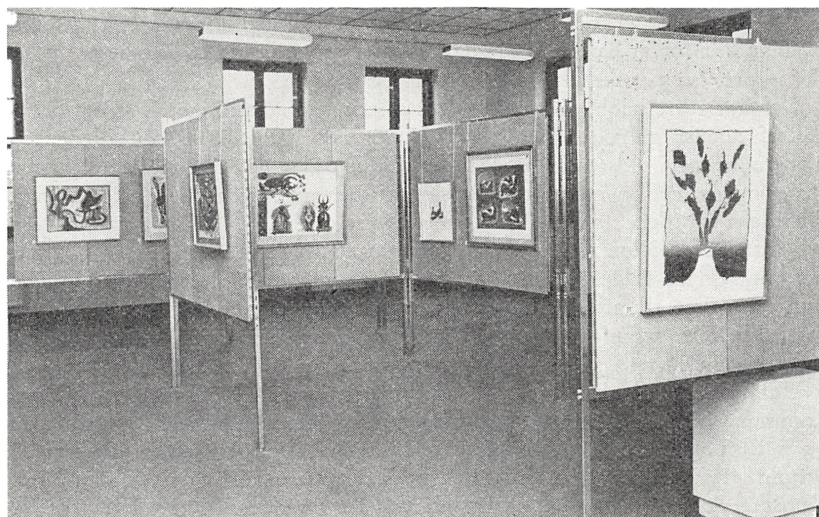
Besøgstallet (= kunstmuseets) var for kalenderåret 1975 28.055 (mod 30.960 i 1974). Det strålende sommervejr mærkes altid føleligt på museumsbesøget, hvilket også gælder for 1976.

S. Sch.

Sønderjyllands kunstmuseum

Den i forrige årsberetning (Årbog 1975, s. 232) beskrevne ombygning af Tønder bys elværk fra 1910/11 blev for første gang taget i brug ved en stor udstilling af den åbenråske kunstsamler, Carl Gruvemans betydelige og imponerende privatsamling 15. dec. 1976. Rummene viste sig perfekte, og kunstværkerne vakte berettiget opmærksomhed. Til udstillingen var udarbejdet et ret stort gennemillustreret katalog på 60 sider.

Men museets hidtil største udstillingssucces var den første større retrospektive udstilling af den nordfrisiske maler, Carl Ludwig Jessen (1833–1917), afholdt i maj/juni 1976. Mere end 200 arbejder, med hans navnkundige genrebillede som Frisisk tingret, Søndagmorgen foran kirken, Sognerådsmøde osv, var stillet til rådighed fra museer og private. Et skrift med professor E. Schlee som hovedforfatter og med henved 250 ill. (132 s.) var udgivet i forbindelse med udstillingen, i øvrigt museets største publikation. Besøgstallet var tilsvarende overvældende.

International grafik fra Carl Gruvemans samling, udstillet i annekset til Sønderjyllands Kunstmuseum december/februar 1975/76. (Foto: Tonhalle).

Opmærksomhed vakte også en udstilling af den hidtil upåagtede autodidakt Ejner Richard Jensen, som udstilledes for første gang på museum februar/marts 1976. Og det samme gælder en smykkeudstilling med arbejder af Anni og Bent Exner (oktober/november 1975).

Fra oktober 1975 stillede man forsøgsvis en af museets trapper til rådighed for amatører, og indtil nu har ni såkaldte »trappeartister« udstillet. Kvaliteten er begribeligvis flakkende, men som forsøg på at overvinde den forfærdende kløft, der er mellem såkaldt etableret kunst og den folkelige ende, er ideen nok rigtig.

Et paradenummer som GRØNNINGEN, hvis beskedneste halvdel udstilledes her februar/marts 1976, var ingen publikumssucces, hvis skylden så er. Vi var vel nogle stykker, der glædede os over en veloplagt Richard Mortensen. Hans »Glæde over sejren i Østen« (30. april 1975) gjorde sig godt i den tidligere kulturfjerne turbinehal på Slotsbanken, men noget tilbøvsstykke blev det ikke.

Museets faste samling er forøget med ca. 50 arbejder, og man har i lighed med foregående år arrangeret mindre udstillinger i en række af landsdelens andre byer.

Den i perioden vedtagne nye museumslov (gyldig fra 1. oktober 1976) er ingen gevinst for Sønderjyllands Kunstmuseum.

S. Sch.

Kunstmuseet Holmen, Løgumkloster

I det forløbne år er 100-års dagen for Olivia Holm-Møllers fødsel passeret, og man har for at hædre hende og hendes kunst udgivet et lille hefte, hvori der i korte træk er fortalt om hendes liv og arbejde.

Der har i årets løb været afholdt 2 mindre særudstillinger. I sidste halvdel af august måned viste Johnny Haugaard, København olieblade og akvareller, og i sidste del af oktober var det 2 unge Ribe-malere, Karsten Ramsing og Erling Leick, der i de små stuer udstillede deres oliemalerier. Desuden var den store sal i januar og halvdelen af februar ramme om udstillingen »Skolen for livet«, arrangeret af Nationalmuseet – en opgave, der for så vidt falder udenfor et kunstmuseums virkefelt, men da Holmen kun har pligt til at udstille Olivia Holm-Møllers arbejder de 9 af årets måneder, blev bygningen i år udnyttet til denne udstilling, der havde interesse for en kreds af mennesker udover de kunstinteresserede.

Udlånsvirksomheden har som sædvanligt været 10 malerier til Grenå kommune, Olivia Holm-Møllers fødeegn, 4 stk. til Løgumkloster Rådhus og 5 til Løgumkloster Højskole. I ca. 1 måned har Kunstforeningen, Gl. Strand 48, København haft lånt 2 malerier til udstillingsrækken »Dansk Kunst« – en udstillingsrække opdelt i 30års perioder, hvor Olivia Holm-Møller var repræsenteret både i perioden 1885–1915 og 1915–45.

Holmen har nu bestået i 5 år, og skal der gøres status, må konklusionen

blive, at der er et trofast, men desværre lille publikum, der med glæde besøger et kunstmuseum. Erfaringer fra andre steder her i landet viser det samme, og alle håber vel som vi, at interessen for billedkunst må vokse og blive en ligeså stor selvfølgelighed som det at høre god musik.

E. K.

Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler på Jacob Michelsens gård i Kolstrup

På årsmødet for styrelsen, der blev afholdt d. 9. 10. 75, aflagde formanden beretning for året, der var gået. Heraf fremgik, at både interessen udefra og den interne aktivitet havde holdt sig uforandret. En udstilling med brygning af gammeltøl som emne blev en succes, bl. a. takket være skoleinspektør S. Elkær Petersen, Smidstrup, der fremviste en film om brygning af gammeltøl i Østjylland, begge dage med fuldt hus ved 6 fremføringer. Som en kuriositet konstateredes en brugsforskel i form af trægærkrans contra mursten.

Den lovede beskrivelse af gårdens historie, velvilligst forfattet af redaktør M. Kamphövener, udkom i Sønderjysk Månedsskrift for september, og foreligger i særtryk.

Fru Rossen, Maskovgård havde skænket tekstiler og hovedtøj, frk. M. Skov, Åbenrå: 1 silkekjole (1890) og frk. Thaysen, Tumbøl: 2 hjemmewævede forklæder.

Som udstilling i 1976 godkendtes emnet: »Bondekonens urtehave« i tilslutning til Danske museers oplysningskampagne om ressourceanvendelse.

Regnskabet for institutionen blev i revideret stand aflagt af bankdirektør B. Nielsen. Det udviste en balance på omtr. 2000 kr. og godkendtes.

Til styrelsen genvalgtes fhv. amtskontorchef J. Caspersen og fysioterapeut, frk. A. H. Michelsen, til revisor statsaut. revisor O. Thaysen.

Historisk forening for Gråsten by og egn

Foreningen blev stiftet i februar 1975, og at foreningen opfyldte et behov, kan ses deraf, at der ved generalforsamlingen i april 1976 var tilmeldt 104 medlemmer.

Man har i foreningens første år lagt grunden til et lokalhistorisk arkiv, til hvilket der allerede er indgået en del materiale såsom billeder, foreningsprotokoller og ejendoms- og personlige papirer. Det indsamlede materiale spænder over et tidsrum på ca. 200 år.

Foreningen lånte i november SLA.s vandredstilling: Hvad er et lokalhistorisk arkiv? Udstillingen var arrangeret i Sydbank i Gråsten, og den blev set af mange mennesker. I forbindelse med udstillingen holdtes møde i Rinkenæshus, hvor socialinspektør Olav Christensen, Haderslev talte om

lokalhistoriske arkiver, og der blev vist en del af det indsamlede billedmateriale.

Til jul udsendte foreningen et lille årsskrift, der fortalte om en del af egnens mindesten. Tillige bragtes der artikler om Kværs kirke-inventarium, en overladelleskontrakt, samt en kontrakt mellem smed og bønder i Rinke-næs fra 1827.

Ved generalforsamlingen i april talte museumsleder Holger Jacobsen, Åbenrå, morsomt og interessant om Åbenrå skibsfart.

P. A.

Den store egnsvandring 1975

År efter år melder en fast gruppe af Historisk Samfunds medlemmer sig til den store egnsvandring, og det gælder derfor om at variere målene mest muligt.

I 1974 gik turen mod nord, først til Rosenholm, hvor vi blev modtaget med stor gæstfrihed og derefter til Jelling, hvor museumsinspektør Thorkild

Tinnumborg ligger lige uden for Vesterland syd for vejen til Kejtum. Busserne kunne ikke køre helt ud til det store ringvoldsanlæg. Man fik da lejlighed til at sidde på en solbeskinnet skråning med god udsigt til de fjerne volde og glæde sig over det milde efterårsvejr, mens man lyttede til Ole Harcks foredrag om det gamle borganlæg. (Foto: Inger Bjørn Svensson).

*En jættestue i strandkanten ved Arkesum vidner om den landsenkning, der er sket.
(Foto: Inger Bjørn Svendsen).*

Ramskous foredrag blev et af turens højdepunkter. I 1975 skulle vi sydpå, og man vedtog, at turens deltagere skulle »vandre« til Sild. Man vedtog også, at der højst kunne deltage 250 personer, og som sædvanlig meldte der sig så mange, at der blev sat en ekstra bus ind. Alligevel måtte vi med bedrøvelse sende afbud til 44. Endnu engang måtte vi diskutere, om vi burde gentage udflugten, så vi fik to ture med færre deltagere pr. gang. Vi blev 287 i 1975, og det er faktisk for mange.

Egnsvandringbusserne mødtes klokken ni i Havneby, og på turen over til List drak man morgenkaffe.

I St. Niels, den gamle landsbykirke i Vesterland, fortalte pastor H. F. Petersen lidt om kirkens historie.

Stormfloden 1436 ødelagde landsbyen Eidum, der lå, hvor nu Vesterlands vestgrænse er. Beboerne flyttede mod øst – det var anden gang, de måtte flytte deres by –, men kirken, der lå øst for det gamle bosted, blev skånet og brugt til gudstjenester i 200 år – indtil den store stormflod i 1634. Da var kirken ved at sande til, og man solgte i hast blytaget; for de indkomne penge opførte man St. Niels, som blev en ret lille kirke, (der dog senere er udvidet betydeligt), og da man havde solgt blyet, nøjedes man med rørtækning.

Den trefløjede, sengotiske altertavle fra midten af 1400-tallet og det lille triumfkors over korbuen tog man med fra den gamle kirke. Døbefonten derimod befinder sig idag i en anden af Vesterlands kirker, nemlig St. Nicolai. Det øvrige inventar i St. Niels er nyere. Der holdes ikke mere almindelige gudstjenester i St. Niels, men den danske menighed i Vesterland bruger kirken ved bryllupper, konfirmationer og begravelser samt julegudstjenester.

Pastor H. F. Petersen fortalte derefter lidt om St. Severin kirke i Kejtum – den er fra midten af 1100-tallet, og senere på dagen fik vi lejlighed til at kigge ind i denne kirke.

Sluttelig fik vi en kort orientering om det danske arbejde i Vesterland.

Efter en lille fodtur rundt i og om kirken, hvor særlig de romanske sokkelkvadre i kirkens nordlige fundament fangede opmærksomheden – man mener, de er taget fra den gamle Eidum kirke – kørte busserne til Hans Meng-skolen, hvor der var dækket op til den medbragte madpakke. Da frokostøllet var gratis (= inkluderet i turprisen) blev det et billigt måltid.

Da alle var mætte, rykkede man sammen i gymnastiksalen; der var absolut ikke god plads, og det har turudvalget ansvaret for; det var de sidste 38 tilmeldte, der kunne mærkes her, men det lykkedes nogenlunde at få placeret alle. For øvrigt glemte man pladsproblemerne under universitetslektor Ole Harcks lysbilledforedrag om hans udgravninger ved Arksum. Foredraget er gengivet i Sønderjysk Månedsskrift oktober /november 1975.

Efter et lidt blæsende »frikvarter« i Vesterland, gik turen mod Kejtum. Undervejs blev der et kort ophold ved Tinnumborg, et anlæg, der ligner Fyrkat og Trelleborg. I dag er der dog ikke andet at se af Tinnumborg end resterne af de sammensunkne volde. Ole Harck fortalte, og vi nød belæringen og det milde solskin på en skråning, hvor der var rigelig plads til os alle.

Kejtum er en idyl med gamle huse og snævre gader. Busserne snoede sig med besvær rundt i idyllen, og det kneb lidt at holde styr på, hvornår hvem var hvor, og om alle havde været alle steder. I Kejtum skulle man ikke blot se St. Severin kirken, men også det kønne, gamle frisiske hus, hvis historie man efter ønske kunne få serveret på dansk, tysk eller friskisk, man kunne se museet, og endelig havde Ole Harck taget ophold på diget ved Arksum. Busserne gjorde holdt kortere eller længere fra Ole Harck, og nu kom hans tilhørere for alvor ud at vandre. Det gik langs stranden, over stenter og mellem flygtende får, op og ned ad digeskrænterne i vindstyrke mindst ni – en blæst, der fik kjolebærende deltagere til at ønske, at de havde iført sig slacks om morgenen.

Det blev en frisk afslutning på selve egsvandringen – tilbage var blot middagen på færgen hjem, den var god, men noget sparsomt tilmålt, og sluttelig fandt vi i busserne de nye sangbøger frem og sang os frem mod hjembyen.

I. B. S.

Vedrørende stof til »Noter og nyt«

Redaktionen af Sønderjyske Årbøger modtager meget gerne korte beretninger fra lokalhistoriske foreninger, arkiver, samlinger og arbejdskredse.

Der er så megen grøde i dette arbejde i både Nord- og Sydslesvig, at man af tidsmæssige grunde og for ikke at fornærme nogen må anmode om, at manuskripter indsendes uopfordret inden 1. april hvert år.

Amtskredsens arbejde

Haderslev amtskreds

Den 10. august 1975 holdt amtskredsen byvandring i Haderslev under ledelse af seminarielæktor Hans V. Gregersen og socialinspektør Olav Christensen. Det var usædvanligt hedt. Men i domkirken var der køligt. H. V. Gregersen fortalte om kirkens bygningshistorie og den samtidige udvikling i sprog og historie. Under kaffebordet i den gamle latinskole fortsattes med fortælling om reformationstiden og skolens historie.

Her taltes 22 deltagere. Med Olav Christensen som leder vovede selskabet sig ud. I de gamle smalle gader gav husene skygge. De to ledere gav en fortrinlig beskrivelse af Haderslevs ældre og nyere udvikling. Den illustreredes af de mange gamle huse og beliggenheden af de forsvundne slotte. Byen gør her en indsats for at restaurere og bevare det gamle. Da der blev takket af ved Klosteret, virkede deltagerne endnu veloplagte efter at have holdt ud i 4¹/₂ time.

Generalforsamling og møde afholdtes den 5. april i Rødding. Genvalgt til styrelsen blev Hilmar Madsen og Kresten Hansen. Under eventuelt gav landsarkivar P. K. Iversen en oversigt over de bøger, der står foran udgivelse fra Historisk Samfund.

Under det efterfølgende møde holdt museumsinspektør Hans Stiesdal foredrag og viste lysbilleder om middelalderlige og tidligere befæstningsanlæg i Danmark og navnlig i Sønderjylland. Emnet var noget specielt, men for den interesserede meget udbytterigt. Inden mødet sluttede, besvarede Stiesdal nogle spørgsmål og uddybede noget af det tidligere sagte. Der var 54 deltagere.

K. H.

Åbenrå amtskreds

Den 4. august 1975 holdtes den historiske søndag. Der var 6 besøgssteder på dagsordenen:

1. Besigtigelse af en afdækning af en gammel brolægning ved Rønsdam ved Bov. Fhv. overlærer R. P. Sørensen og den unge gårdejer, på hvis mark afdækningen havde fundet sted, var begge tilstede og fortalte levende og interessant om den gamle vej og dens omgivelser.

2. Gården Vold ved Varnæs. Man samledes i den dejlige park – lignende have, hvor lærer Ib Andersen, Varnæs fortalte om Vold og sagnet om junker Vigge. De fremmødte nød foredraget i den pragtfulde have i det smukke vejr.
3. Åbenrå Museum, der var taget med for det tilfælde, at det skulle regne. Heldigvis udeblev regnen, og fru Callesen havde let ved at klare besøget.
4. Den nyrestaurerede Bjolderup kirke, der blev fremvist af et kyndigt medlem af menighedsrådet.
5. Hellevad kirke, som fremvistes af sognepræst G. Peters-Lehm. Man fik lejlighed til at høre det nye orgel og hørte foruden om kirken også om begravelsesskikke og traditioner.
6. Hærulfstenen ved Oksevejen, som gårdejer Senius Tiedemann fortalte om.

Den 19. 11. 1975 holdt Bovrup Borgerforening sammen med amtskredsen en hjemstavnsaften på ungdomsskolen. Lærer Ib Andersen fortalte om diakonerne fra Bovrup, og pastor Urban Schrøder viste lysbilleder både fra det gamle og det nye Bovrup. En af ham forfattet Bovrupsang blev sunget. Der var hundrede deltagere.

Den 11. 3. 1976 holdtes en hjemstavnsaften i Varnæs skole, hvor formanden for amtskredsen, Holger Jacobsen, fortalte om Jomfru Fanny. Urban Schrøder fortalte om, »hvad præstens møddinghul gemte«, på baggrund af udgravninger han havde foretaget sammen med Ib Andersen. Der var herved fremkommet adskillige bortkastede ting, der kunne fortælle om fortiden. Efter kaffebordet viste Ib Andersen lysbilleder fra Varnæs. Der var atter over hundrede deltagere.

Amtskredsens formand har talt om Åbenrå søfart eller andre emner ved velbesøgte møder i Holbøl landbohem, Jejsing centralskole, Tønder omsorgsklub, Bevtoft forsamlingshus, Gråsten landbrugsskole og Frimurerlogen i Åbenrå. Alle disse steder er der blevet oplyst om Historisk Samfund for Sønderjylland.

Ved generalforsamlingen den 28. 4. 1976 på Det sønderjyske Landsarkiv genvalgte pastor Urban Schrøder til bestyrelsen, hvorimod formanden, trods stærk opfordring fra forsamlingen om at fortsætte, ønskede at trække sig tilbage. Han blev valgt til æresmedlem af amtskredsen, og landsarkivar Iversen takkede for den mangeårige indsats for Historisk Samfund. Som ny formand valgtes forsikringsdirektør Poul Andersen, Munkeladen, Rinkenæs. Efter generalforsamlingen fortalte politiassistent Knud Jensen, Padborg om »Heksetro og brødbagning« og illustrerede sit interessante foredrag med gode lysbilleder.

H. J.

Sønderborg amtskreds

Onsdag d. 3. 12. 1975 afholdtes møde i Tandslet forsamlingshus. Museumsinspektør J. Slettebo, Sønderborg, viste lysbilleder og fortalte om sønder-

jyske gårde, møbler og brugsgenstande på vore oldeforældres tid. Der var livlig spørgelyst blandt de ca. 120 deltagere i mødet. I salen var der arrangeret en udstilling af antikviteter, både møbler, porcelæn, glas og service.

I februar 1976 henvendte vi os til Nationalmuseet angående en fornyet udgravning i Nydam mose, idet vi især gjorde gældende, at en fortsat udtørring af mosen kunne være en fare for de endnu ikke udgravede oldtidsminder. 24. 3. fik vi svar tilbage fra overinspektør, dr. phil. Mogens Ørnes, der gav tilsagn om, at Nationalmuseet til sommer kommer herved for at se på lokaliteterne og foretage prøveboringer for at kunne vurdere, om der er sket en sådan ændring i grundvandsstanden, at der er fare for, at de oldsagsførende lag ikke længere vil kunne bevare evt. oldsager for fremtiden. Hvis dette er tilfældet, vil Nationalmuseet prioritere en fornyet udgravning meget højt.

Onsdag d. 7. 4. 76 afholdtes møde i foredragssalen på Sønderborg slot. Inspektør ved Nationalmuseet, Hans Stiesdal, holdt foredrag med lysbilleder over emnet: Urmagerkunstens udvikling med særligt henblik på tårnure og andre monumentalure. Et interessant og fængslende foredrag, der affødte mange spørgsmål fra de 40 fremmødte.

J. D.

Tønder amtskreds

Arbejdet i Historisk Samfund, Tønder amtskreds, har i afvigte år haft et roligt og stille forløb, og der har ikke været sammenkomster ud over dem, der efterhånden er skabt tradition for.

Egnsvandringen, med et forøvrigt stadigt vigende deltagertal, var henlagt til Agerskovegnen under sparekassedirektør H. P. Jensens ledelse. Der var bl. a. besøg på Nørrevold i engen ved Fiskbæk, og man kørte over Roost til Agerskov kro, hvor der blev drukket kaffe, og hvor H. P. Jensen fortalte morsomme træk om »originaler«, der havde levet på egnen. Turen havde 25 deltagere.

I januar måned 1976 var arrangeret et møde på Tønder museum med museumsdirektør, dr. phil. S. Schoubye som rundviser. Det blev et interessant møde med egnens museum og en engageret museumsmand. Ved det efterfølgende kaffebord på Tønderhus var der livlig snak om spredte emner mellem de 20 deltagere.

Årsmødet og generalforsamlingen var tilrettelagt i forbindelse med museumsinspektør H. Stiesdals møderække i kredsene og afholdtes tirsdag d. 6. april på Tønderhus. Sekretæren S. N. Christensen, Ravsted, udtalte mindeord over amtskredsens afdøde formand, fhv. gårdejer Søren Nissen, Harres. Beretning og regnskab godkendtes. Nyvalgt til bestyrelsen blev fhv. sognerådsformand Knud Nielsen, Visby, og genvalgt S. N. Christensen, Ravsted. Der blev under eventuelt givet tilslutning til bestyrelsens forslag om en byvandring i Flensborg i midten af juni måned. Efter generalforsamlingen fulgte et interessant og charmerende fremført foredrag med lysbille-

der: »Sønderjyske borge og voldsteder i ny belysning« af museumsinspektør H. Stiesdal. Der var 100 deltagere.

Omtales skal også den aktivitet, der udfolder sig i de lokalhistoriske foreninger. I Tinglevområdet har der i sognene været en vandreudstilling, hvor lokale kræfter medvirkede. I Bredebro- og Skærbæk kredsen er der i vinterens løb afholdt flere arrangementer med lokalhistoriske emner. I Brøns- og Løgumkloster kredsen har der været enkelte møder.

Vi kan således glæde os over en vældig interesse og aktivitet indenfor det historiske arbejde i det gamle Tønder amt.

S. N. C.

Sydslesvig amtskreds

Søndag den 17. august 1975 blev den traditionelle sommerudflugt gennemført under stor deltagelse af både unge og gamle. Efter kaffebordet på Amtmandsgården i Rensborg talte dr. Ole Harck om kanalbyggeri i Slesvig og Holsten. Dermed var der givet en bred baggrund for selve dagens emne og udflugtsmål, nemlig »Den gamle Ejderkanal«. Ude i marken så vi resterne af kanalen ved Kluvensiek, hvor bl. a. de vældige jernstativer vidner om fortidens aktiviteter. Disse er et produkt af Carlshütte fra Bydelsdorf. Turen gik videre over Sehested-færgen til Gettorp og sluttede ved slusen ved godset Rathmannsdorf, hvor endnu en sluse på 35 m samt et idyllisk stykke Ejderkanal kan ses. Dr. Ole Harck er ikke kun en god taler at lytte til, men også en fortræffelig fortæller ude i marken.

Tirsdag den 21. oktober 1975 blev det traditionelle efterårsmøde afholdt i Lolfod 69 i Slesvig. Konsulent Åge Lauridsen talte om emnet »Har vikingerne bygget en skibskanal mellem Sli og Trene?«. Foredraget byggede på Lauridsens tidligere offentliggjorte teorier og gav anledning til en interessant og dybtgående drøftelse, hvorunder Åge Lauridsen understregede, at kun gravninger kan afsløre, om der er tale om en virkelighed eller tankekonstruktion bag hans hypotese. Mødet, der havde samlet mange tilhørere fra hele landsdelen, blev holdt i samarbejde med Folkeuniversitetet. Ved mødets slutning blev der gjort rede for de nyeste udgravninger i og omkring Slesvig by.

Torsdag den 8. april 1976 afholdt Sydslesvig Amtskreds sin generalforsamling på Dansk Centralbibliotek i Flensborg. Overbibliotekar Hamre var mødeleder. Formanden Lars H. Schubert aflagde beretning og forstander Anna Schrøder aflagde kasseberetningen. Efter en kort diskussion blev begge beretninger godkendt. Til valg stod Anna Schrøder og pastor Flemming Møller. Begge blev valgt.

Efter kaffebordet talte inspektør fra Nationalmuseet Hans Stiesdal om »Sønderjyske borge og voldsteder i ny belysning«. Foredraget, der blev ledsaget med lysbilleder, påhørtes med stor interesse af den talstærke forsamling. Det blev i alle måder en vellykket aften.

Tirsdag d. 1. juni holdtes der med 50 deltagere under ledelse af journalist

Alex Herz aftenvandring i Slesvig gennem resterne af den gamle barokhave ved Gottorp Slot. På slottet modtog værkstedsleder Wimmel deltagerne og gav et interessant indblik i tingene bag kulisserne, i værksteder og konserveringsrum.

Aftenen sluttede med kaffebord på den gamle stampemølle – det nuværende »Waldhotel«.

L. H. S.

Årsberetning og regnskab 1974-75

Ved *Peter Kr. Iversen* og *H. Lildholdt*

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt årsmøde søndag d. 9. maj 1976 på Forsamlingsgården Frej i Christiansfeld. Mødet begyndte kl. 14, og der var mødt godt 100 medlemmer.

Formanden, landsarkivar Peter Kr. Iversen bød velkommen, især til de to tilstedeværende æresmedlemmer, redaktør Morten Kamp-hövener og museumsinspektør H. Neumann. Til ordstyrer valgtes formanden for Haderslev amtskreds, fhv. gårdejer Kresten Hansen, som konstaterede, at forsamlingen var lovligt indvarslet, og gav ordet til formanden, som indledede med at mindes gårdejer Søren Nissen, Harres, der i flere år dygtigt havde ledet Tønder amtskreds, og som på flere områder havde været foregangsmand inden for det lokalhistoriske arbejde. Derpå aflagde formanden følgende beretning:

Når man i mange år enten på den ene eller anden måde har været med til at udarbejde årsberetningen, kan det vel ikke undre, at den efterhånden kan få et lidt stereotypt præg. Det er jo i det store og hele de samme opgaver og hændelser, der skal berettes om med større eller mindre variationer, alt afhængig af hvilke sider af virksomheden der er blevet lagt mest vægt på vedkommende beretningsår. Vi har sædvanligvis indledt med at gøre status over medlemstallet og har set det vokse og dale, men generelt har der dog været stigende tendens. Da medlemstallet for nogle år siden voksede meget kraftigt – der var i løbet af et år en stigning på næsten tusind – var vi klar over, at det ville knibe at holde fast på alle disse nye medlemmer. Der var derfor i de følgende år en afgang, omend mindre end forudset, og nu ser det ud til, at den nedadgående linie i medlemstallet er standset. Det er nu stabiliseret på 2611, og vi kan notere en mindre fremgang i sammenligning med sidste år. Vi venter endvidere, at den hverveindsats, der på forskellig måde vil blive iværksat i sommer og efterår sammen med udsendelse af flere nye og gode bøger på ny vil få flere til at slutte op om foreningen.

I hvert fald er der ikke tale om dalende historisk interesse i landsdelen, idet der rundt omkring i kommunerne oprettes historiske foreninger. Det er en glædelig udvikling, hvorved mange flere er blevet engageret i historisk arbejde på den ene eller anden måde, og det vil ganske givet også på længere sigt betyde, at der her skabes en baggrund for tilgang af nye medlemmer til vor forening.

Forinden jeg beretter om foreningens enkelte aktiviteter, skal jeg oplyse, at styrelsen på grund af de stigende trykkespriser har set sig nødsaget til at forhøje medlemskontingentet med fem kroner, således at det nu er oppe på 35 kr. + porto m. v. Men i betragtning af de modydelse, der præsteres for kontingentet, kan dette vel stadig karakteriseres som moderat i sammenligning med, hvad medlemmerne i andre historiske foreninger må betale.

Som medlemmerne vil have bemærket, udsendtes *Sønderjyske Årbøger* sidste år tidligere end de foregående år – i november – mod de senere år lige ind under jul. Det er planen, at udsendelsen i år skal ske endnu før. De to hovedbidrag i den 246 sider store årbog 1975 var N. H. Jacobsens afhandling: Debatten om de nordlesvigske baners udvikling før 1864, der efterfølges i år af en afhandling om udviklingen efter 1864, og Jørgen Wittes afhandling om Den slesvigske Forening 1849–52. Herudover var der mindre, men ikke mindre læseværdige bidrag af H. V. Gregersen, Holger Jacobsen og Finn Friis. Endvidere skal nævnes Troels Finks store og grundige anmeldelse af H. V. Gregersens disputats. Redaktionen beklager, at anmeldelsesstoffet sommetider er noget ujævnt, idet anmeldelser, der er lovet, udebliver trods løfter og mange rykkere. Man har også taget spørgsmålet om oversigter over tidsskriftafhandlinger vedrørende sønderjysk historie op til fornyet overvejelse, uden at det dog er kommet til endelig klaring på dette punkt. Rubrikken Noter og Nyt udvides stadig med beretninger fra nye institutioner og giver værdifulde bidrag til belysning af nye initiativer på det lokalhistoriske plan.

Et register over indholdet af *Sønderjyske Årbøger* fra 1940 til i dag er under udarbejdelse af overbibliotekar N. Kragh Nielsen, Rødding.

Sønderjysk Månedsskrift blev igen i 1975 en diger årgang på i alt 496 sider. Foruden boganmeldelser, oversigter over avisartikler, grænselandsdagbogen og nogle småstykker bragtes ca. 70 artikler, som spænder over et vidt spektrum – i tid, sted og emner. Der har i de senere år været en jævn tilgang af abonnenter til *Sønderjysk Månedsskrift*, der er landets største lokalhistoriske tidsskrift og enestående i sin art. I beretningsåret har til- og afgang så nogenlunde ophævet hinanden, dog således at abonnenternes tal er øget med to, hvorefter dette er 1524. Det er glædeligt, at det har været muligt i en økonomisk depressionsperiode at holde fast på abonnenterne. De stigende produktionsomkostninger og portoforhøjelsen har medført, at abonnementsprisen har måttet forhøjes til 52 kr. årligt, men når forhøjelsen ikke er blevet større, skyldes det bl. a. den særlige ordning med det sønderjyske museumsråd, hvorefter *Sønderjysk Månedsskrift* får museums-

årbogen med dens mange gode og interessante artikler stillet til rådighed som et særhæfte, og at Sønderjysk Skoleforening betaler abonnementet for 100 sydslesvigere. Endvidere har Sønderjysk Månedsskrift modtaget støtte fra Dansk Kultursamfund og fra Sønderjysk Lånekasse.

Det af mange med længsel ventede register over indholdet af Sønderjysk Månedsskrift fra 1945–74, som er udarbejdet af overbibliotekar Niels Kragh Nielsen, Rødding, foreligger nu i korrektur og kan forventes klar til udsendelse om et par måneder. Det bliver større end forudset, og prisen må nok fastsættes til ca. 15 kr., måske 20 kr.

Med hensyn til virksomheden inden for serien: Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland kan oplyses, at Sønderjyske Historikere, nr. 44 i rækken, nu ved påsketid har kunnet udsendes til abonnenterne. Aksel Lassens store værk om valg mellem dansk og tysk, der vil få et omfang på ca. 525 sider, og som er lovet støtte fra Carlsberg-Fondet og Dansk Kultursamfund, foreligger i første korrektur og kan forventes udsendt hen på efteråret. Cand. mag. Lars Henningsen bistår redaktionen som redaktionssekretær ved dette værk. Til udgivelsen af overarkivar Aage Rasch's ufuldendte manuskript om den slesvig-holstenske kanal er modtaget tilsagn om støtte fra det humanistiske forskningsråd, og der er foreløbig modtaget tilsagn om støtte på 30.000 kr. fra Rislum-Fonden til udgivelse af Thade Petersens store Rømø-historie. For at denne udgivelse kan virkelig gøres, mangler vi dog endnu 20.000 kr., som der er indsendt ansøgning om. Forhåbentlig vil denne bog kunne sættes i arbejde i løbet af efteråret, når økonomien er sikret. Arbejdet med renskrivningen af fhv. stadsskoleinspektør L. S. Ravns store biografiske værk om nordslesvigske skolelærere i 1800-tallet skrider langsomt, men støt fremad. Foreløbig er der renskrevet 140 sider, men hele værket vil med registre komme til at fylde ca. 600 maskinskrevne sider i A-4 format. Fru Tonny Hermansen har den sidste måned hjulpet med den meget krævende maskinskrivning. Der vil nok gå godt et års tid, inden værket er klar til udgivelse.

Inden for serien *Sønderjyske Levnedsløb* udsendtes i juli 1975 lektor Peter Becks erindringsbog: Ung mand fra Sundeved, en fortsættelse af hans: Dansk dreng i Sundeved. Begge er solgt godt og giver et beskedent overskud, som kan anvendes til udgivelse af andre bøger inden for serien. Under forberedelse er her afdøde mangeårige medlem af Sprogforeningens ledelse Hans Jørgensen Hansen af Lysabildskov's erindringer, til hvis udgivelse vi har modtaget støtte fra Fabrikant Mads Clausens Fond. Endvidere vil en af de nærmeste dage manuskriptet til fhv. førstelærer J. H. Jensens erindringer fra mere end 50 års virke i Felsted sogn kunne sendes til opsætning. Til denne sidste bog er der modtaget støtte fra Lundtoft kommunalbestyrelse og Sønderjyllands amtskommunes undervisnings- og kulturudvalg. Vi håber, at disse bøger kan udsendes i løbet af næste vinter, om muligt helst før jul. Vi har flere gode erindringsmanuskripter liggende og har også indsendt ansøgninger om støtte til deres udgivelse.

Vi har et smertensbarn, nemlig *billedværket*, hvor det har sine vanske-

ligheder med at få bind II, der skal omfatte tiden 1864–1920, og bind IV, der skal behandle Sydslesvig efter 1920, klar til udgivelse. Vi luftede ved sidste årsmøde det håb, at professor Troels Fink nu havde tid til at tage sig af bind IV, men han har måttet vikariere i sin gamle stilling som generalkonsul og har været optaget af andre gøremål. Vi har derefter forsøgt at få bind II klargjort først, og det ser måske ud til, at det kan lykkes, efter at museumsdirektør Jørgen Paulsen nu har taget sin afsked. Som det fremgår af regnskabet henstår næsten 150.000 kr. til den fortsatte udgivelse af billedværket, men tilskrivningen af renter modsvarer næppe stigningen i produktionsomkostninger. Det ville være meget ønskeligt, om udgivelsen af disse to bind kunne fremmes.

Redaktionen har ikke i de senere år haft en fast redaktionssekretær, men har arrangeret sig fra bog til bog. Dorrit Andersen har haft sekretærarbejdet ved Sønderjyske Historikere, medens overbibliotekar Gustav Auring tilrettelægger udgivelsen inden for Sønderjyske Levnedsløb. Lars Henningsen tager sig som nævnt af Aksel Lassens store værk.

I denne forbindelse kan nævnes, at Lars Henningsen, der sidste sommer afsluttede sit studium, med dronning Ingrid's tilladelse har fået tildelt det beløb, som Historisk Samfund for nogle år siden modtog fra Ingrid-Fondet for Sønderjylland. Beløbet, der oprindeligt var på 25.000 kr., men som med renter voksede til ca. 35.000 kroner, var tænkt som belønninger ved en prisopgave om Gråsten. Imidlertid kom der kun én utilfredsstillende besvarelse, og pengene anvendes derefter af Lars Henningsen til studier over sønderjysk fattigvæsens historie i første halvdel af 1800-årene. Som det fremgår af regnskabet, er foreløbig kun en del af pengene brugt.

Historiske Samlinger har igen i år modtaget værdifulde gaver i form af billeder. Den største er afd. fotograf Th. Christesens efterladte samlinger af soldaterbilleder m. v., i alt 9 store kasser, som kommandantskabet på Søgård har afleveret. Disse billeder og negativer er ikke talt op, men derudover er billedsamlingen forøget med knap 3000 stk., hvoraf ca. 300 er købt eller fremstillet på landsarkivets fotografiske atelier. Registreringen og ordningen af billedsamlingen er fortsat af fruene Vibeke Gribsvad og Xenia Schaumburg. Til indkøb af historiske film har Historiske Samlinger fra Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat modtaget 5000 kr., og endvidere har Historiske Samlinger som sædvanligt modtaget 15.000 kr. fra Dansk Kultursamfund. Fotograferingen af gamle huse og gårde i det tidligere Tønder amt, der ledes af fhv. førstelærer W. Leick, er ved at være afsluttet. Der mangler endnu et enkelt sogn.

Efter at landsarkivets fotografiske atelier er indrettet, bruges dette også af Historiske Samlinger, og fotoarbejdet her udføres af arkivbetjent Chr. Lind Petersen. Båndsamlingen er forøget med enkelte bånd, men der har ikke været midler til at iværksætte større arbejder her.

Fra *amtskredsens virksomhed* kan berettes, at medlemmerne af amtsudvalgene den 31. januar var indbudt til et møde på landsarkivet sammen med styrelsen. Formålet med dette møde, hvortil der var mødt 25 deltagere,

var at udveksle ideer amtskredsene imellem, men især ville sekretæren, skoleinspektør Knud Kristensen gerne forelægge udkast til en hvervebrochure og til en ny, mindre vejledning for tillidsmændene. Der nedsattes et tremandsudvalg bestående af Knud Kristensen, Dorrit Andersen og Helge C. Jacobsen til at redigere vejledningen, og denne ny udformning har nu været forelagt styrelsen til godkendelse. Der fremkom på mødet forslag om nye emner som tillidsmænd. Fortegnelsen over disse er derefter revideret og suppleret og vil blive trykt i det kommende bind af Sønderjyske Årbøger. Der var stemning for, at sådanne orienteringsmøder gentages, evt. med to års mellemrum.

Inden for amtskredsens regi har der i beretningsåret været arrangeret 10 møder med tilsammen ca. 830 deltagere, heri iberegnet de to møder, som Åbenrå amtskreds arrangerer sammen med en lokal kreds i Varnæs sogn, og som samler mange deltagere. Indbefattet Historisk Søndag, der sidste sommer arrangeredes d. 4. august i Åbenrå amt, har der på lokalt plan været 5 udflugter og byvandring med tilsammen godt 400 deltagere. I alt har der, på trods af at museumsinspektør H. Stiesdals foredragstournee måtte udskydes til april måned og derfor først tæller med i næste års statistik, været tale om en betydelig stigning i tilslutningen til mødeaktiviteter, og interessant er det i øvrigt at bemærke, at interessen med årene kan svinge fra egn til egn. Medens Tønder og Haderslev amter tidligere lå som dem, der kunne møde med de største tal, er det nu Åbenrå og Sønderborg. En forklaring på disse svingninger kan, når bortses fra vejr og vind, næppe gives.

Den såkaldte *store egnsvandring* fandt sted lørdag d. 6. september, og målet for turen var Sild, hvor universitetslektor i Kiel, dr. Ole Harck fortalte om arkæologiske udgravninger foretaget på øen og viste os nogle af fundene ved Arksum. Endvidere besås Kejtum kirke og museerne i Kejtum. Udflugten, der var arrangeret af et udvalg bestående af Knud Kristensen, Inger Bjørn Svensson og H. Lildholdt, samlede et deltagerantal på 287. Alt i alt har altså 1500 deltaget i møder og udflugter.

Arkivar Jørgen Witte har ligesom sidste år ledet et vejledende kursus i slægtshistorisk arbejde med et deltagerantal på 20. Et lignende kursus vil blive søgt oprettet til efteråret.

Skal man søge at sammenfatte beretningen om arbejdet i Historisk Samfund i det forløbne år i nogle få ord, kan det vel formuleres i retning af, at det har været et jævnt godt år. Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift er på grund af prisudviklingen udkommet i et lidt mindre omfang, end redaktionerne kunne have ønsket sig, medens der er udsendt en bog både i skriftrækken og i serien Sønderjyske Levnedsløb, tilsammen 1035 s., hvortil kommer, at flere bøger er klar til udgivelse i det kommende år. De mere folkeligt kulturelle aktiviteter, som ikke er de mindst vigtige, har vundet god og stigende tilslutning fra medlemskredsen.

Alt i alt er det en ganske betydelig virksomhed, der udfolder sig inden for Historisk Samfund for Sønderjylland, og denne virksomhed havde hel-

ler ikke kunnet holdes i gang, såfremt foreningen ikke havde modtaget støtte såvel af offentlige som private midler. Der skal ved en lejlighed som denne lyde en tak til kulturministeriet, Dansk Kultursamfund og Lundtoft kommune, men først og fremmest til Sønderjyllands amtskommune for god støtte til flere af vore gøremål. Også til Fabrikant Mads Clausens Fond og Rislumfonden skal der lyde en hjertelig tak for modtaget støtte til udgivelser. Det er glædeligt, at foreningen nyder en sådan tillid hos offentlige og private institutioner, at vi takket være økonomisk støtte derfra kan påtage os betydningsfulde udgivelser og andre arbejdsopgaver. Denne tillid bør vi tilstræbe at bevare.

Efter formandens beretning aflagde kassereren, fhv. bankdirektør H. Lildholdt det reviderede regnskab (jvf. omstående). Gustav Auring ønskede forklaring på et par poster, som kassereren redegjorde for, hvorefter såvel beretning som regnskab blev enstemmigt godkendt.

På valg var Peter Kr. Iversen, som blev genvalgt med akklamation. Under eventuelt takkede formanden den afgåede amtsformand for Åbenrå amtskreds, museumsinspektør Holger Jacobsen for et mangeårigt godt arbejde inden for Historisk Samfund. Dernæst meddelte formanden, at næste årsmøde vil blive afholdt i Sønderborg amtskreds på Sundeved Forsamlingsgård, og at Historisk Søndag, hvis tilrettelæggelse Haderslev amtskreds står for, afholdes den 1. august. Egnsvandringen vil blive afviklet den 11. september og gå til Sydslesvig.

Rektor Knud Fanø omtalte vanskelighederne ved at indhente beretninger fra museer m. v. Da ingen flere ønskede ordet, sluttede dirigenten årsmødet. Efter kaffebordet holdt docent, dr. theol. A. Pontoppidan-Thyssen foredrag om Brødremenigheden i første halvdel af det nittende århundrede. Årsmødet sluttede med, at museumsinspektør H. Neumann ledede en byvandring gennem Christiansfeld med besøg på museerne, medens Christiansfelds viceborgmester, fru Ilse Søgaard foreviste kirkegården »Gudsager«.

Regnskab for året 1. april 1975 til 31. marts 1976

Indtægter:

Beholdning pr. 1.4.75 ..	245.348,49
Medlemsbidrag	78.530,58
Salg af skrifter	50.400,60
<i>Sønderjysk Månedsskrift:</i>	
abonnementer,	
annoncer	26.119,65
tilskud	20.000,00
Andre tilskud	63.823,00
Renter	22.217,36

Kr. 506.439,68

Udgifter:

Sønderjyske Årbøger	62.265,57
Skrifter	63.353,01
Sdrj. Månedsskrift	95.234,00
Kontorhold	7.792,88
Købt skrivemaskine	4.016,38
Lønninger	47.525,48
Møder o. l.	6.643,11
Repræsentation	4.181,27
Forsikringer o. l.	1.847,40
Bidrag til amtskredsene .	4.400,00
Kontingent S.L.F.	3.122,40
Egnsvandring	1.153,45
Historisk Søndag	1.584,70
Moms	1.834,00
Porto	3.540,95
Diverse	3.119,48
Beholdning pr. 31.3.1976 .	194.825,60

Kr. 506.439,68

Status pr. 1. april 1976

Aktiver:

Beholdning	194.825,60
Udestående for salg	3.000,00
Tilgodehavende moms ..	1.687,44
Underskud	
ovf. til næste år	4.651,18

Kr. 204.164,22

Passiver:

Ingrid Fondet f. Sdj.	21.301,09
Henlagt til:	
Billedv., bd. II og IV ..	147.265,03
Sdj. Historikere	20.697,76
Rømø (Thade Petersen) ..	10.000,00
Egnsvandningsfond	4.900,34

Kr. 204.164,22

Åbenrå, den 22. april 1976.

H. Lildholdt

Foranstående regnskab har vi revideret og fundet i overensstemmelse med bilag, giro- og bankkonti.

Åbenrå, den 30. april 1976.

Sv. Lyck

C. O. Henningsen

NB.: For abonnement på Sønderjysk Månedsskrift er der i april måned indgået kr. 51.168,00.

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1975 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som i de foregående år i afganglisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til vort kendskab, medens tilgangslisten omfatter alle nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge.

Pr. 31. marts 1976 udgør medlemstallet 2611, der fordeler sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Haderslev by	170	Åbenrå by	254
Haderslev amt	299	Åbenrå amt	278
Sønderborg by	83	Sydslesvig	182
Sønderborg amt	165	Storkøbenhavn	278
Tønder by	126	Øvrige Danmark	489
Tønder amt	252	Udlandet	35

Afgang ved død

Andersen, P. Obeling, »Virkelyst«, Brøns	Jessen, Knud, professor, dr. phil., Virum
Blomgren, P., sparekassedirektør, Nordborg	Korse, August, forretningsfører, Broager
Carstens, Karen Margrethe, lektor, Kolding	Kring, Karen, lektor, København
Christensen, Marie, cand. theol. & mag., Kolding	Lyck, P. K., direktør, Rødding
Due, Osvald, lærer, Høve	Matthiesen, Poul M., gårdejer, Randerup
Fink, Haakon, gårdejer, Brændstrup, Gram	Møller, Olav, farmaceut, Åbenrå
Frydkjær, Cæthe, fru, Åbenrå	Møller, Sven Åge, kontorchef, Gråsten
Gadeberg, P., pastor, Løgumkloster	Nissen, Anton, førstelærer, Lovrup
Hansen, Johannes J., Ellehus	Nissen, Søren, gårdejer, Harres
Hansen, Martin N., forfatter, Odense	Petersen, Johanne, fru, Bylderup
Hansen, Paul-Erik, Roust	Petersen, P. J., arkitekt, Tønder
	Strømning, Marta, fru, Åbenrå

Tilgangsliste

Andersen, Aage, pens. togfører, Padborg	Conradsen, Arthur, Åbenrå
Bille, Bent, lærer, Broager	Conradsen, Christian, revisor, Åbenrå
Blom, Hans Chr., Lundén	Dalgaard, G., pens. stationsforst., Åbenrå
Brink, Jan Kaare, øjenlæge, Kolding	Debel, Niels, prokurist, Bov
Christoffersen, Jytte Lis, Utholm	Dirksen, Karen M., tandlæge, Åbenrå
Clausen, Jørgen, Gråsten	

- Ebbesen, Martin, ingeniør, Haderslev
 Frederiksen, Niels, Ole, højskolelærer,
 Jaruplund
 From, E., Århus
 Fromm, Thomas, gårdejer, Hejsager
 Frydkjær, Henry, fuldmægtig,
 Rødovre
 Hansen, Erik, bankdirektør,
 Flensborg
 Hansen, Heinrich, kommuneingeniør,
 Jels
 Hansen, Knud Aage, lærer, Haderslev
 Hansen, Meta Kragh, Nybøl
 Hansen, Peter Keller, stud. mag.,
 Århus
 Holm, Jens, rentier, Skodborg
 I. D. E., København
 Jacobsen, Peter, direktør, Gentofte
 Jansen, Folkert, direktør, Åbenrå
 Jensen, Ingeborg, fru, Viby J.
 Jessen, Ernst Helmuth, elektromester,
 Læk
 Johansen, Arne P., Brønshøj
 Johansen, Esther, fru, Gråsten
 Johansen, Marius, lærer, Vrå
 Johnsen, H. O., skoleinspektør,
 Egersund
 Jørgensen, Eskild, lærer, Felsted
 Kolding gymnasiums bibliotek,
 Kolding
 Lauritsen, Inge-Lise, fru, Åbenrå
 Lauritsen, Nis, Varnæs
 Lausten-Thomsen, H. P., stud. theol.,
 Vejle
 Lildholdt, Mads J., Løjt kirkeby
 Loff, Gerda, fru, Hostrupskov
 Ludvigsen, Carl Aastrup, afdelings-
 chef, Brabrand
- Lydiksen, Hans, købmand, Ersted,
 Haderslev
 Madsen, Magnus, kommunaldirektør,
 Virum
 Nielsen, Astrid Koldby, Holte
 Nielsen, Gunhild, Langå, Fyn
 Nielsen, Hans W., bibliotekar,
 Tønder
 Nørgaard-Beth, Henrik, Tønder
 Olesen, Theodor, gårdejer,
 Skovbymark
 Olsson, S. E. Barner, konservator,
 Åbenrå
 Pedersen, Erling Bundgaard,
 stud. arch., Århus
 Pedersen, John H., Sædding
 Petersen, Chr., provisor, Glostrup
 Petersen, Erik Broe, Frøslev
 Petersen, H. H., Kruså
 Rasmussen, Th., fhv. overlærer,
 Horsens
 Riis, Folmer, lærer, Egebjerg
 Schmidt, Jensine, fru, Åbøl
 Schwarz, Gunnar Th., adjunkt,
 cand. mag., Sønderhav
 Skøtt sen., Hans, gårdejer, Haderslev
 Steppat, Ortrud, fru, Slesvig
 Sørensen, H. E., lærer, Skærbæk
 Thems Boghandel, Horsens
 Thomassen, Kjestine, fru, Åbenrå
 Thyssen, Karen, fru, Kastrup
 Tresselt, Wolfgang, Kronshagen
 Wegener, Henrik, adjunkt,
 Sønderborg
 Wind, C. H., togbetjent, Vejle
 Wolf, Jes, telegrafmester, Åbenrå

Fortegnelse over medlemmer af amtsudvalgene og tillidsmænd for Historisk Samfund for Sønderjylland

Haderslev amtskreds

Amtsudvalget:

Kresten Hansen, Vamdrupvej 3,
 Skodborg, 6600 Vejen, formand
 tlf. 84 83 35

Chr. Madsen, skatteinspektør,
 Tranevej 20, 6500 Vojens
 J. Svane, skoleinspektør, Aller,
 6070 Christiansfeld

Søren Rasmussen, gdr., Hygumskov,
6630 Rødding
Helge C. Jacobsen, skolekonsulent,
Astrupvej 310, 6100 Haderslev
Anker Eriksen, gdr., Brunbjerg, Halk,
6100 Haderslev

Tillidsmænd:

Haderslev by

Olav Christensen, socialinspektør,
Storegade 81², 6100 Haderslev
H. V. Gregersen, studielektor, dr. phil.
Dronning Alexandrinesvej 2,
6100 Haderslev

Agerskov sogn

Troels Refslund Poulsen, gdr.,
Bovlund, 6535 Branderup J.

Aller sogn

Erik Boesen, gdr., Stenbjerg,
6100 Haderslev
Jørgen Svane, skoleinspektør, Aller,
6070 Christiansfeld

Bevtof sogn

M. Sandholdt, bygmester,
6541 Bevtoft

Bjerning sogn

Hans Lydiksen, købmand, Errested,
6100 Haderslev

Branderup sogn

Arne Fog, førstelærer,
6535 Branderup J.

Christiansfeld flække

J. C. Hjort-Petersen, overlærer,
Birkevej, 6070 Christiansfeld

Fjelstrup sogn

Hans Chr. Skøtt, gdr., Fjelstrup,
6100 Haderslev

Fole sogn

Ellen Lund, frue, Fole, 6510 Gram

Frørup sogn

Peter Fink, forpagter, Frørup,
6130 Stepping

Gram sogn

Steen Christiansen, provst,
6510 Gram
Kirsten Friis, frue, Solvej, 6510 Gram

Grarup sogn

Thomas Fromm, gdr., Grarupgård,
Grarupvej 24, Hejsager,
6100 Haderslev

Halk sogn

Anker Eriksen, gdr., Brunbjerg,
Halk, 6100 Haderslev

Hammelev sogn

H. J. Gram-Hansen, civilingeniør,
Hasselvej 18, Hammelev,
6500 Vojens

Hjerndrup sogn

Aksel Gyldenkerne, førstelærer,
Hjerndrup, 6070 Christiansfeld

Hjerting sogn

Jes Friis, gdr., Hjerting, 6630 Rødding

Hoptrup sogn

Catharine Rasmussen, fru proprietær,
Hovgård, Hoptrup Hovedgade 120,
6100 Haderslev

Hygum sogn

Søren Rasmussen, gdr., Hygum,
6630 Rødding

Jegerup sogn

Laurids Aalling, konsulent,
Selskær, 6500 Vojens

Jels sogn

Heinrich Hansen, kommuneingeniør,
Mariegård, Jels, 6630 Rødding

Lintrup sogn

Johanne Jørgensen, fru forpagter,
præstegården, Lintrup,
6630 Rødding

Magstrup sogn

E. Dalberg, pastor emeritus,
Magstrup, 6572 Simmersted
Mads Sohl, gdr., Ringtved,
6500 Vojens

TILLÆG TIL MEDLEMSFORTEGNELSEN

Moltrup sogn

Hans Skøtt, gdr., senior, Rougstrup-
vej 35, 6100 Haderslev

Nustrup sogn

Hans Jensen, gdr., Bæk, 6500 Vojens

Oksenvad sogn

Mads Otte, gdr., Stursbølgård,
6560 Sommersted

Rødding sogn

P. P. Staurup, overlærer,
Rytterdam 12, 6630 Rødding

Skodborg sogn

Kr. Hansen, frue, Vamdrupvej 3,
Skodborg, 6600 Vejen
P. Otte, Gejlager, 6600 Vejen

Skrave sogn

H. Mathiesen, mejeribestyrer, Skrave,
6600 Vejen
H. Kloppenborg-Skrumsager, fru,
Københoved, 6600 Vejen

Skrydstrup sogn

Chr. Madsen, skatteinspektør,
Tranevej 20, 6500 Vojens

Sommersted sogn

P. Lauridsen, forsikringsinspektør,
6560 Sommersted

Starup sogn

Hammer Sørensen, kaptajn,
Starup Skovvej 1, 6100 Haderslev

Stepping sogn

Erik Oksbjerg, gdr., Anderupgård,
6070 Christiansfeld

Tirslund sogn

Jensigne Schmidt, frue, Åbøl,
6520 Toftlund

Toftlund sogn

Hilmar Madsen, ingeniør, Roligheds-
vej 14, 6520 Toftlund

Tyrstrup sogn

Erik Mylin, skoleinspektør,
Kristian VII's Vej,
6070 Christiansfeld

Vedsted sogn

Signe Lund, frue, Vedsted,
6500 Vojens

Vilstrup sogn

Frede Scherrebeck, gdr., Sdr. Vilstrup,
6100 Haderslev

Vojens sogn

T. Holm, sognepræst, Præstegårds-
vej 4, 6500 Vojens

Vonsbæk sogn

Erik Krebs Lange, lærer,
Katrinhøj 12, Vonsbæk,
6100 Haderslev

Øsby sogn

Helga Sørensen, gdr., Hajstrup,
6100 Haderslev

Øster-Lindet sogn

Hans Skøtt, Mojbøl, gdr.,
6533 Øster-Lindet

Åstrup sogn

Niels Åge Madsen, driftsleder,
Ladegård, 6100 Haderslev

og af »de 8 sogne«, der siden 1970 er
en del af Christiansfeld kommune:

Hejls sogn

Klestrup, gdr., Kær Mølle, Vejstrup
sogn, 6070 Christiansfeld

Åbenrå amtskreds

Amtsudvalget:

Poul Andersen, filialdirektør,
Munkeladen, Rinkenæs,
6300 Gråsten, formand, tlf. 65 82 44

Ib Andersen, lærer, Lindealle, Varnæs,
6200 Åbenrå
Urban Schrøder, sognepræst, Varnæs,
6200 Åbenrå

H. C. Bang, overlærer, Nyvej 27,
Bov, 6330 Padborg
Senius Tiedemann, gdr., Stenhøj
6552 Hovslund

Tillidsmænd:

Adsbøl sogn

Leif Burmeister, lærer, Østerbakken 9,
Adsbøl, 6300 Gråsten

Bedsted sogn

Jørgen Clausen, handelsmand,
Sivkrovej 16, Bedsted Lø,
6252 Bedsted

Bjolderup sogn

Åge Jensen, pens. førstelærer,
Todsøl, 6392 Bolderslev

Bov sogn

H. C. Bang, overlærer, Nyvej 27,
Bov, 6330 Padborg
H. F. Rohden, kriminalkommisær,
Valdemarsgade 24, 6330 Padborg

Egvad sogn

Knud Fink, gdr., Østergård,
Nr. Hostrup, 6230 Rødekro

Ensted sogn

Christian Th. Schmidt, skolelæge,
Jakobsgård, Bygaden 41, Røllum,
6200 Åbenrå

Felsted sogn

J. H. Jensen, pens. førstelærer,
Østergade, Felsted, 6200 Åbenrå

Gråsten sogn

Vakant

Hellevad sogn

Peter F. Hansen, pens. førstelærer,
Vestervænget 11, Hellevad,
6230 Rødekro

Hjordkær sogn

Arne Kindberg, gdr., Nybølgård,
Hjordkær, 6230 Rødekro

Holbøl sogn

P. J. Petersen, provst, Holbøl,
6382 Tørsbøl
Karlo Berkjær Christensen,
politiasistent, Holbøl,
6382 Tørsbøl

Kliplev sogn

Christian Jørgensen, skoleinspektør,
Lillegade 10, Kliplev, 6200 Åbenrå

Kværs sogn

F. Møller Lauridsen, sognepræst,
Kværs Præstegård, 6382 Tørsbøl

Løjt sogn

Petrea Schmidt, frue, Løjt Kloster,
6200 Åbenrå

Rinkenæs sogn

Poul Andersen, filialdirektør,
Munkeladen, Rinkenæs,
6300 Gråsten

Rise sogn

Bent Holsteen Jessen, gdr., Brunde,
6230 Rødekro

Uge sogn

Erik Schmidt, gdr., Olmersvold, Uge,
6360 Tinglev

Varnæs sogn

Ib Andersen, lærer, Lindealle,
Varnæs, 6200 Åbenrå
Urban Schrøder, sognepræst, Varnæs,
6200 Åbenrå

Øster Løgum sogn

Senius Tiedemann, Stenhøj,
Hovslund, 6230 Rødekro
Jes Holdt, pens. førstelærer,
Nørreskovvej 15, Genner,
6200 Åbenrå

Åbenrå købstad

K. A. Flade, arkitekt, Langløkke 9,
6200 Åbenrå
Holger Jacobsen, pens. fuldm.,
Vægterpladsen 1a, 6200 Åbenrå

Sønderborg amtskreds

Amtsudvalget:

Olav J. Bonefeld, gdr., Snogbæk,
6400 Sønderborg, formand,
tlf. 46 71 30

J. P. Ditlefsen, skoleinsp., Langesø,
6430 Nordborg, sekretær

Hans G. Bojsen, studielektor,
Allsundvej 54, 6400 Sønderborg

Åge Rasmussen, viceskoleinspektør,
Solskrænten 15, 6310 Broager

Christian Speggers, gdr., Miang,
6400 Sønderborg

Tillidsmænd:

Asserballe sogn

Chr. E. Christensen, gdr., Sædmose-
gård, Asserballe, 6440 Augustenborg

Augustenborg flække

Hans Lind, fuldmægtig, Mosevænget
9, 6440 Augustenborg

Broager sogn

Åge C. Rasmussen, viceskoleinspektør,
Solskrænten 15, 6310 Broager

Dybbøl sogn

M. Storgård, sognepræst, Dybbøl,
6400 Sønderborg

Egernsund sogn

Thorvald Bech Nielsen, overlærer,
Storegade 71, 6320 Egernsund

Havnbjerg sogn

J. P. Ditlefsen, skoleinspektør,
Langesø, 6430 Nordborg

Hørup sogn

Peter Hell, husmand, Havemose 2,
Lambjerg, 6400 Sønderborg

Ketting sogn

H. Damgård, sognepræst,
Ketting Præstegård,
6440 Augustenborg

Kegnæs sogn

Jens Bladt, fhv. sognerådsformand,
Bøgehoved, 6474 Skovby, Als

Lysabild sogn

Søren Fransen, sognepræst, Lysabild
Præstegård, 6474 Skovby, Als

Nordborg flække

Nordborg landsogn

Herbert Wilhelmsen, overlærer,
Apotekervænget 22,
6430 Nordborg

Notmark sogn

Gunnar Rasmussen, forstander,
Danebod Højskole, Fynshav,
6440 Augustenborg

Nybøl sogn

G. Weitling, adjunkt, dr. theol.,
Nybøl, 6400 Sønderborg

Oksbøl sogn

Niels Lausten, købmand, Broballe,
6430 Nordborg

Sottrup sogn

Olav J. Bonefeld, gdr., Snogbæk,
6400 Sønderborg

Svenstrup sogn

Mogens Dyre, ingeniør, Danfoss,
6430 Nordborg

Sønderborg købstad

Hans G. Bojsen, studielektor,
Allsundvej 54, 6400 Sønderborg
Jørgen Slettebo, museumsinspektør,
Slottet, 6400 Sønderborg

Tandslet sogn

Helga Hansen, fru, Tandsgård,
6473 Tandslet

Ulkebøl sogn

Anne Thomsen, lærerinde,
Rosenhaven 15, 6400 Sønderborg

Egen sogn

Hans Aagaard, Mosevej 11,
Guderup, 6430 Nordborg

Ullerup sogn

K. T. Jensen, lærer, Bakkensbro
Skole, Avnbøl, 6400 Sønderborg

Tønder amtskreds

Amtsudvalget:

Viggo Gregersen, fuldmægtig,
Højervej 23, Møgeltønder,
6270 Tønder, formand, tlf. 74 82 52

S. N. Christensen, skoleinspektør,
kasserer og sekretær,
Ravsted, 6372 Bylderup Bov,
tlf. 64 71 04

Knud Nielsen, gdr., Visby,
6270 Tønder

Svend Oksen, advokat, Skolegade 1,
6780 Skærbæk

Mary Bahne Nicolaisen, fru,
Østerholm, 6360 Tinglev

Tillidsmænd:

Tønder by og landsogn

W. Christiansen, fhv. viceskole-
inspektør, Brorsonsvej 37,
6270 Tønder

Abild sogn

Vakant

Arrild sogn

Hans Schmidt, gdr., Sandet, Arrild,
6520 Toftlund

Ballum sogn

Olav Nissen, gdr., Bådsbøl-Ballum,
6780 Skærbæk

Brede sogn

Knud Nielsen, viceskoleinspektør,
Toften 4, 6261 Bredebro

Brøns sogn

Kirsten Thaisen, fru, Præstegården,
Brøns, 6780 Skærbæk

Burkal sogn

Mary Bahne Nicolaisen, fru, Burkal,
6360 Tinglev

Bylderup sogn

Tage Madsen, lærer, Bylderup skole,
6372 Bylderup Bov

Daler sogn

Kr. Danielsen, gdr., Gærup,
6270 Tønder

Døstrup sogn

J. Hjortskov Larsen, skoleinspektør,
6775 Døstrup S.

Emmerlev sogn

Hans Toft, gdr., Emmerlev,
6280 Højer

Hjerpsted sogn

C. Brodersen, fhv. bagermester,
Hjerpsted, 6280 Højer

Hostrup sogn

Maren Friedrichsen, fru, Rørkær,
6270 Tønder

Hviding sogn

Vakant

Højer flække

Tage Bundgård, boghandler,
Storegade 21, 6280 Højer

Højer landsogn

Iver Kristensen, bestyrer, Rudbølgård,
6280 Højer

Højrup sogn

Chr. Sørensen, lærer, Vestergade 4,
Arnum, 6510 Gram

Højst sogn

Jens Bendorff, landpost, Øster Højst,
6240 Løgumkloster

Løgumkloster flække og landsogn

Frede Gotthardsen, lærer,
Ringgade 15, 6240 Løgumkloster

Mjolden sogn

K. N. Laursen, sognepræst, Mjolden,
6775 Døstrup

Møgeltønder sogn

Viggo Gregersen, fuldmægtig,
Højervej 23, Møgeltønder,
6270 Tønder

Nr. Løgum sogn

Anna Buhl, sygeplejerske, Løgum-
gårde, 6240 Løgumkloster

Ravsted sogn

S. N. Christensen, skoleinspektør,
Ravsted, 6372 Bylderup Bov

Randerup sogn

Søren Schmidt, fuldmægtig,
Randerup, 6261 Bredebro

Rejsby sogn

Poul A. Pedersen, gdr., Rejsby,
6780 Skærbæk

Roager sogn

Vakant

Rømø sogn

Christian Jørgensen, sognepræst,
6791 Kongsmark

Skast sogn

Peter Terkelsen, gdr., Skast,
6780 Skærbæk

Skærbæk sogn

Svend Oksen, advokat, Skolegade 1,
6780 Skærbæk

Spandet sogn

Vakant

Tinglev sogn

Esther Feddersen, bibliotekar,
Nørreagervej 6a, 6360 Tinglev

Ubjerg sogn

Vakant

Visby sogn

K. Schmidt Nielsen, skoleinspektør,
Visby, 6270 Tønder

Vodder sogn

H. E. Andreasen, skoleinspektør,
Gartnervej 7, 6780 Skærbæk

Sydslesvig

Amtsudvalget:

Lars Schubert, fhv. kontorchef,
Friesische Str. 29, D-239 Flensburg,
formand, tlf. 009 49461 20240

Anna Schrøder, forstander,
Marienhölungsweg 66, D-239
Flensburg, kasserer

Flemming Møller, pastor, D-2253
Tønning, Herrengraben 3

Paul Tappe, pastor, D-2262 Læk,
Osterstr. 5

Johann Runge, studielektor, dr.
Dansk Centralbibliotek,

Nørregade 59, D 239 Flensburg

Alex Herz, journalist, Hornbrunnen 8,
D-2380 Slesvig